

જેની આખા વર્ષ દરમિયાન કાગડોળે વાટ જોવી ગમે તેવું સુંદર સાહિત્યિક પર્વ એટલે કે અસ્મિતાપર્વ. તાજેતરમાં આ પર્વ તા. 27મી માર્ચ થી 30મી માર્ચ, 2010 સુધી મહુવા ખાતે યોજાઈ ગયું. શ્રી હરિશ્ચંદ્રભાઈ જોશી તેમજ શ્રી વિનોદભાઈ જોશીના સંચાલન હેઠળ, પૂ. મોરારિબાપુના સાનિધ્યમાં, પ્રતિવર્ષ હનુમાન જયંતીના ઉપલક્ષ્યમાં યોજાતા અસ્મિતાપર્વનું આ 13મું વર્ષ હતું. 'મહાકુંભ'ના દિવસોમાં યોજાયેલું આ પર્વ જાણે સાહિત્યનો 'મહાકુંભ' બની રહ્યું હતું; જેમાં અનેક ભાવકોએ વૈચારિક શાહીસ્નાનનો આનંદ માણ્યો હતો. માલણ નદીને તીરે, કૈલાસ ગુરુકુળના રમણીય પરિસરમાં આ પર્વ અંતર્ગત જુદા જુદા વિષયો પર કુલ પાંચ સંગોષ્ઠિ અને એક કાવ્યાયનની બેઠક યોજવામાં આવી હતી. રાત્રી કાર્યક્રમોમાં સંગીત અને નૃત્યના વિવિધ કલા ઉપાસકોએ પોતાની કલા પ્રસ્તુત કરી હતી. પર્વના અંતિમ દિવસે એટલે કે હનુમાન જયંતીના દિવસે શાસ્ત્રીય સંગીત અને લલિતકલાની આજીવન સેવા કરનાર વિદ્વાનોને 'હનુમંત એવોર્ડ' અને 'કૈલાસ લલિતકલા એવોર્ડ' દ્વારા સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા. આ પર્વમાં સહભાવક બનીને મેં જે કંઈ માણ્યું તેનો વિસ્તૃત અહેવાલ અત્રે પ્રસ્તુત કરું છું.

ચાલુ વર્ષે અસ્મિતાપર્વની પૂર્વસંધ્યાએ એટલે કે તા. 26મે સાંજે સાત વાગ્યે, એક વિશેષ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું જેમાં સુપ્રસિદ્ધ લોકવાર્તાકાર શ્રી કાનજી ભુટા બારોટની લોકહૈયામાં વસેલી વાર્તા 'જીથરોભાભો'નું રાજકોટના શ્રી ભરત યાજ્ઞિક દ્વારા નાટ્ય રૂપાંતર અને પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી હતી. ગામડાઓમાં રહેલી અંધશ્રદ્ધા, ભૂત-ભુવા અને દોરા-ધાગાની વાતો સામે આ નાટક લોકજાગૃતિનો સંદેશ આપનારું હતું. તમામ કલાકારોએ સુંદર અભિનય કરીને તેને જીવંત બનાવ્યું હતું. નાટકના અંતે તમામ કલાકારોનું પૂ. મોરારિબાપુએ શાલથી સન્માન કર્યું હતું.

[પ્રથમ દિવસ : સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-1]

તા.27મીની સવારે બરાબર નવ વાગ્યે 'અસ્મિતાપર્વ-13'નો વિધિવત આરંભ થયો હતો. પર્વની શરૂઆતમાં દિવંગત થયેલા સાહિત્યકારો માટે બે-મિનિટ મૌન પાળવામાં આવ્યું હતું. એ પછી મહાનુભાવોના હસ્તે દીપ-પ્રાગટ્યની વિધિ સંપન્ન થઈ હતી. ત્યારબાદ સમગ્ર પર્વનું સફળતા અને કુશળતાપૂર્વક આયોજન કરનારા શ્રી હરિશ્ચંદ્રભાઈ જોશી તેમજ વિનોદભાઈ જોશી પૈકી આદરણીય શ્રી હરિશ્ચંદ્રભાઈએ પર્વની રૂપરેખા અને તમામ સંગોષ્ઠિઓ વિશે ટૂંકી માહિતી આપી હતી. એ પછી પ્રથમ દિવસની પહેલી સંગોષ્ઠિનો પ્રારંભ થયો હતો. આ સંગોષ્ઠિનો વિષય હતો : 'ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય'. સંગોષ્ઠિનું સંચાલન કરતા શ્રી બળવંત જાનીએ આ નૂતન વિષયનો અસ્મિતાપર્વમાં સમાવેશ કરવા બદલ પોતાની પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી હતી. તેમણે 'ડાયસ્પોરા સાહિત્ય'નો અર્થ સમજાવતાં, ત્રણેય વક્તાઓ - શ્રી જયેન્દ્ર શેખડીવાળા, શ્રી મહેશ ચંપકલાલ અને શ્રીમતી નૂતનબેન જાનીનો પરિચય આપ્યો હતો. ત્યારબાદ સંગોષ્ઠિના પ્રથમ વક્તા શ્રી જયેન્દ્ર શેખડીવાળાએ 'ડાયસ્પોરા સાહિત્ય' અંતર્ગત શ્રી આદિલ મન્સૂરી વિશે પોતાની વાત રજૂ કરી હતી.

શ્રી જયેન્દ્રભાઈએ પોતાની વાત શરૂ કરતાં જણાવ્યું હતું કે : ‘સૌપ્રથમ તો આપ સૌને તેમજ સમગ્ર વિશ્વના ગુર્જર-ડાયસ્પોરાઓને વંદીને હું મારું વક્તવ્ય શરૂ કરું છું. ‘ડાયસ્પોરા’ શબ્દ આપણે ત્યાં ધીમે ધીમે સંભળાતો થયો. આ ‘ડાયસ્પોરા’ શબ્દએ મને ઘણો વલોવ્યો છે. આમ તો ‘ડાયસ્પોરા’નો અર્થ થાય યહૂદીઓની હિજરત. હિજરત કરીને યહૂદીઓ જ્યાં વસ્યા હોય તે દેશ, પ્રસાર અથવા દૂર, ફંગોળાઈ જવું, વેરવિખેર થઈ જવું... વગેરે. આ પ્રકારના અર્થો થાય છે. એક અર્થ એવો પણ મળે છે કે કોઈ એક દેશ કે વતનથી દૂર રહેલા લોકોની નાની-નાની હિલચાલોની યાત્રા અથવા એ પ્રકારની યાત્રાનો અહેવાલ. વિલિમ સેફ્રોન આખી ડાયસ્પોરા પ્રવૃત્તિને છ ઘટકોમાં બાંધે છે. એમાં એક ઘટક છે ‘વેરવિખેરતા.’ બીજો ઘટક છે ‘સંચિત સ્મૃતિઓ’ ત્રીજો છે ‘વિખૂટા પડવું.’ અહીં વિખૂટા પડવાનો અર્થ છે ‘છૂટા પડી જવું’. મેળામાં જેમ માંની આંગળીથી છૂટી ગયેલું બાળક પોતાનાથી પણ વિખૂટું પડી જાય છે તેમ. એ પછી જીવનપદ્ધતિઓ, આસ્થાઓ, માન્યતાઓ – જેણે આપણને માણસમાંથી ગુજરાતી બનાવ્યા છે, એનાથી અલગ થઈ જવું. આ ખતરનાક ઘટના છે. એ પછીનો ઘટક છે ‘માતૃભૂમિ માટે આદર અને ઝુરાપો.’ આદર બહુ અગત્યની વસ્તુ છે. આ ભાવ પેદા થાય છે ત્યારે તમે એના કેન્દ્રબિંદુમાં હોવો છો. આપણે આદરના માણસો છીએ. આપણી સંસ્કૃતિ આદરની છે. એના માટે ઝૂરવું એ મહત્વનું ઘટક છે. ‘માતૃભૂમિ સાથે હું ક્યારેક પાછો અનુસંધાન પામીશ ?’ આ શ્રદ્ધા પરદેશમાં જીવનરસ પૂરો પાડે છે.

ડાયસ્પોરાની સંકલ્પના વિદેશમાં રજૂ થઈ છે. આમાંથી જન્મેલી કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ પણ એ લોકોએ અભ્યાસમાં લીધી કે જ્યારે કોઈ જૂથ-સમૂહ વિદેશમાં વસે ત્યારે એમાંથી શંકરતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ મૂલ્યોની શંકરતા સીધી ઊતરે તો તો બરાબર, નહિ તો ભયંકર વિનાશક ઘટના છે. એ પછી આગળ અન્ય એક ઘટક ‘વિરોધાભાસ’ છે. માતા માટે ઘરે ભારતથી મંગાવેલું ગંગાજળ લઈને માણસ જતો હોય અને બાજુમાં જ કોઈ માણસ વ્હીસ્કીની બોટલ લઈને પસાર થતો હોય. આ વિરોધાભાસ વચ્ચે જીવવાનું એ એક લક્ષણ છે. એ પછીનું ઘટક છે ‘બહુસંસ્કૃતિવાદ.’ અસંખ્ય પ્રકારની જાતજાતની સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે જીવવાનું. આ બધાને કારણે ‘પ્રાચીન ડાયસ્પોરા’, ‘મધ્યકાલીન ડાયસ્પોરા’ અને ‘આધુનિક ડાયસ્પોરા’ – એવા ત્રણ ઐતિહાસિક ખંડો પણ રચાયા. આને આપણે ડાયસ્પોરા સાહિત્યમાં માનદંડ તરીકે સ્વીકારીને ચાલીએ છીએ.’

વાતના પ્રવાહમાં જયેન્દ્રભાઈએ આગળ જણાવ્યું કે : ‘મને એમ લાગે છે કે ભારતીય રીતિ, સંસ્કારિતા અને તમામ તત્વો વિશ્વની અન્ય સંસ્કૃતિઓ કરતાં પ્રાચીન તો છે જ પણ સાથે ભિન્ન પણ છે. ભિન્ન એટલે ઊંચું એમ હું નથી કહેતો. પરંતુ એમાં જે તત્વો છે તે ‘ગુર્જર ડાયસ્પોરા’ને જુદી રીતે મૂલવવાના કેટલાંક મૂલ્યો આપે છે કે જે કદાચ વિશ્વના અન્ય ‘ડાયસ્પોરિક લિટરેચર’ના શબ્દો પાસે નહીં હોય. હું માનું છું કે ડાયસ્પોરાની આ ભારતીય સંકલ્પના હવે આપણે રચી લેવી જોઈએ, ઘડી લેવી જોઈએ અને વિશ્વ સામે મૂકવી જોઈએ કે અમે આને ડાયસ્પોરા કહીએ છીએ. આપણી સંસ્કૃતિનો પાયો તત્વજ્ઞાન છે. તત્વજ્ઞાન એટલી હદે આપણા લોહી સમાન બની ગયું છે કે એ આપણાથી અલગ કોઈ જુદી વસ્તુ નથી લાગતી. આપણા મૂલ્યો, આપણી રીતભાત, આપણા વ્યવહારો, આપણી દરેક વસ્તુ આ બધા તત્વજ્ઞાનોએ આપણી અંદર ઉતારી દીધી છે, જેણે આપણી ઓળખ રચી છે. એ ઓળખ સાથે જ્યારે આપણે વાત કરીએ છીએ ત્યારે, યહૂદીઓ છૂટા પડ્યા અને ઝુરાપો અનુભવ્યો – એ તો સ્થિતિએ ઊભું કરેલું નિર્માણ હતું. પરંતુ ભારતીય ડાયસ્પોરા એ સ્થિતિએ ઊભું કરેલું

નિર્માણ નથી. ભારતીય ડાયસ્પોરા અનંત છે. કારણ કે આપણે બધા જ એવું માનીએ છીએ કે આપણે ક્યાંકથી આવ્યા છીએ. શિવમાંથી જીવ છૂટો પડીને આવ્યો છે. પૃથ્વી પર મહેમાન થઈને આવ્યા છીએ. આપણે બધા એવું ઈચ્છીએ છીએ કે છેલ્લે આપણે પરમ ધામ જઈએ. આપણા અસલ દેશ જઈએ. શિવમાંથી છૂટા પડેલા જીવનું આ જાણે આ અમેરિકા છે ! આ પૃથ્વી પર પારવગરની પીડાઓ અને સુખો-દુઃખો બધું વેઠવાનું છે. પરંતુ આમાનું કશું આપણું નથી એવી પ્રતીતિ માત્ર ભારતીયોને જ છે. એટલે આ રીતે આપણું ડાયસ્પોરા તો છેક આટલે દૂરથી પ્રારંભ થાય છે. અગત્ય જવા ઋષિ એ વિંધ્યાચળ પર્વતને કહ્યું કે ‘તું નીચો નમી રહે’ અને તેઓ પછી છેક જાવા, સુમાત્રા સુધી ગયા. કદી પાછા ન આવ્યા. તેઓ આપણા આદિ ડાયસ્પોરા છે. આ તેમણે જાતે સ્વીકારેલી સ્થિતિ છે. તેઓ સામેથી ગયા છે. આ ભાવમાંથી અને પ્રેમમાંથી જન્મેલ ડાયસ્પોરા છે, અભાવમાંથી નહીં. અભાવનો ડાયસ્પોરા ભારતીય નથી. આજે પણ ઈન્ટરનેટ પર જઈને જોઈએ તો ‘ગુજરાતી સમાજ’ એમ લખ્યું હોય અને પછી લખ્યું હોય કે ‘નવરાત્રિની ઉજવણી આ પ્રકારે રાખવામાં આવી છે.’ – આ ભાવનો ડાયસ્પોરા છે.

ભગવાન રામચંદ્રજીએ પોતે જ સ્વીકાર્યું કે હું ચૌદ વર્ષ વનમાં જઈશ. આ ડાયસ્પોરા જીવન છે. એમની તકલીફો એ જ હતી જે આજે પણ એ જ છે. શ્રીકૃષ્ણને લઈએ. ગોકુળ થી મથુરા, મથુરા થી વૃંદાવન, ત્યાંથી દ્વારકા. આપણે ત્યાં ભારતમાં ફરીએ તો દરેક જગ્યાએ સાંભળવા મળે કે રામ અહીં આવેલા, પાંડવો અહીં આવેલા વગેરે.... આપણું કોઈ ચરિત્ર એવું નથી કે જે ડાયસ્પોરા ન હોય. એમનું ધાવણ ધાવીને આ આધુનિક કાળમાં આપણે જીવીએ છીએ. જ્ઞાન આપવા માટે ઋષિઓ ગયા, તેઓ જાતે ડાયસ્પોરા થયા. જંગલોમાં જઈને વસ્યા. આપણો ડાયસ્પોરા ભાવમાંથી જન્મેલો ડાયસ્પોરા છે. આ બાબતે થોડીક પંક્તિઓ વાંચું :

પરદેશમાં વસ્યો છતાં જીવ્યો વતન સ્મરણમાં,
પડછાયો વસે જેમ કે લીલાશ કેરો રણમાં.

ભીનાશ જેવું ક્યાં છે આ દેશની હવામાં ?
આંખો પલળતી મારી જઈ ગામના ઝરણમાં

લોલન બબડતી માના વાવે મને વતનમાં
હું ઊગી જઉં છું પરદેશ ભીની ક્ષણમાં.

આંગણની ધૂળ આપી કોઈ શકન કરાવો
રસ્તે હું નીકળ્યો છું પરદેશી આચરણમાં

ઘર, ગામ કે વતનથી છૂટો નથી પડ્યો હું
જીવું છું હું વિદેશમાં, ગુજરાતી વ્યાકરણમાં

આ કૃતિમાં આપણને આપણા ડાયસ્પોરાના તમામ લક્ષણો પ્રગટ થતા હોય એમ મને લાગે છે. ભારત ‘પંડે સો બ્રહ્માંડે’ એવી વિચારધારા ધરાવે છે. તેથી આપણું જીવન તત્વજ્ઞાનને આધારે પારલૌકિક જીવનના સત્યોને

પ્રગટાવે છે. તેનું ભાવસ્વરૂપ બોધપ્રધાન છે. જ્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ચિત્ત કેન્દ્રી છે. They are mind oriented. તેઓ પોતાના આજુબાજુના જીવનથી અભિમૂખ છે. ત્યાં તેઓ બધી 'સિસ્ટમો'માં વિશ્વાસ કરે છે. તેથી એમનું જીવન વિચારધારાઓ અને વાદોથી સંચારિત થાય છે. ભારત ભાવ અને અર્થની સમાન વ્યાપ્તિઓ ધરાવે છે. આપણે બોધતત્વ ગ્રહણ કરીએ છીએ. આપણી સંરચના થોડીક જુદી છે. પાશ્ચાત્ય વિચારકો માત્ર અર્થને જીવનના કેન્દ્રમાં મૂકે છે, તેથી દેશ, વતન, માતૃભૂમિ જેવા શબ્દો ભારત માટે ચૈતન્ય પીંડો છે, જ્યારે પશ્ચિમના લોકો માટે એનો વિચ્છેદ એ અભાવની સ્થિતિ સર્જે છે. ભારતીય ડાયસ્પોરા ભાવાવેશને નિરૂપે છે આથી આદિલની કવિતાઓ ભાવાવેશની કવિતાઓ છે એમ કહી શકાય.

આદિલ મન્સૂરી આ સંદર્ભે તપાસવા જેવા કવિ છે. એક મુસ્લિમ કુટુંબનો કવિ બહાર નીકળે અને આસપાસનું હિન્દુ વાતાવરણ જાણે કે તેને પહેરાઈ જાય છે. પહેલો તો આ 'રીલિજિયસ ડાયસ્પોરા' થયો; તે પણ ઘેર બેઠા જ ! અહલ્યા આ પ્રકારનો ડાયસ્પોરા હતી. આદિલ પહેલી વખત આમ અનુભવે છે. સ્કૂલ સુધી પહોંચે ત્યાં તો ભારતના ભાગલા થયા. પિતાએ કરાંચી જવાનું કહ્યું. અહીં સ્કૂલમાં ગુજરાતીનો કક્કો ભણીને તેઓ કરાંચી પહોંચ્યા. કરાંચીમાં ઊર્દૂ શીખ્યા. ઊર્દૂમાં લખવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાં તેજસ્વી કવિ તરીકે સ્થિર થાય ત્યાં તો પાછું અમદાવાદ આવવાનું થયું. એટલે એ હવે ઊર્દૂના ડાયસ્પોરા થયા ! આથી જ આધુનિક ગઝલકારો પૂર્ણરૂપના છે જ્યારે આદિલ અર્ધરૂપનો આધુનિક ગઝલકાર છે. અમદાવાદમાં સ્થિર થયા બાદ પાછું એમને અમેરિકા જવાનું થયું. હવે ત્રીજું પરિમાણ ખૂલ્યું જે હિન્દુ-મુસ્લિમ કરતાં જુદું હતું અને આ પહેલા ક્યારેય જોયું જ નહોતું. એટલે તેઓ ફરી પાછા ડાયસ્પોરા થયા. આ માણસ સતત પોતાની ઉંમરની સાથે અલગ અલગ ડાયસ્પોરા થતા જ રહ્યા. જાત જાતના લોકો વચ્ચે તેઓ એ પોતાની જાત મૂકી, પણ તેમ છતાં આદિલ મન્સૂરી અમદાવાદનો જ રહ્યો. તેથી તેઓ કહે છે કે 'નદીની રેતમાં રમતું નગર મળે ન મળે.' આ 'રમતું' શબ્દ જુઓ. આ શબ્દ બાળપણમાંથી આવે છે. તેઓ અત્યંત પ્રેમાળ ભારતીય અને નખશિખ ગુજરાતી. એમની કવિતામાં ગુજરાતી કહેવતો, ગુજરાતી લોકોની રીતભાતો, ગુજરાતી જનજીવન, આપણું તત્વજ્ઞાન, પરંપરાઓ, બધી જ વસ્તુઓ જાણે છલકતી જાય છે.

આ ડાયસ્પોરા કવિના કેટલાક લક્ષણો મેં નોંધ્યા છે; જેમ કે તેઓ વાસ્તવને કાવ્યના વાસ્તવમાં ફેરવે છે. દાખલા તરીકે, 'હતું ન્યુયોર્ક નામે એક જંગલ....' આદિલ આગળ કહે છે 'ચંદ્ર પર ધ્વજ ભલે ખોડી દીધો, પણ પૃથ્વી પર માનવને તરછોડી દીધો....' આ માત્ર મારો ભારતનો ડાયસ્પોરા જ કહી શકે ! આદિલ સભાન સર્જનપ્રક્રિયાનો કવિ છે. એની ચેતના એટલી બધી જાગૃત હતી કે જાણે અંદર દીવો સળગતો હોય તેમ તેઓ જાગૃત હતા. એ સળગતા દીવાએ ઘણું કામ કર્યું. જેમ કે એમણે કક્કાની ગઝલ લખી. એમાં છેલ્લે લખ્યું : 'બ, ક્ષ અને જ , રહી ગયાં એકલાં.... આમ કક્કો અહીં પૂરો કર્યો.' કેવી વિલક્ષણરીતીથી એમણે મૂક્યું કે એકલા પડી જવાની સાથે જ કક્કો પૂરો થઈ જાય છે ! એક જગ્યાએ એમણે એક સરસ વાત કરી છે કે 'દિશાઓને અતિક્રમવા પછીયે, શું જોયું છે તે અહીં રોકાઈ ગયો છું ?' એ જ વાત પાછી બીજા તરંગ રૂપે આ રીતે આવે છે : 'દિશાઓને અતિક્રમવા પછીયે, શું દેખાયું કે રોકાઈ ગયો છું ?' ત્રીજી વખત તેઓ લખે છે કે : 'દિશાઓને અતિક્રમવા પછીયે, કશુંક એવું જોયું કે રોકાઈ ગયો છું.' તેમનું બીજું લક્ષણ એ છે કે આદિલ ભાવ અને ભાષાને સમાંતરે રાખીને, તેની સભાન પ્રયોજના દ્વારા કાવ્ય સિદ્ધ કરે છે. વિદેશમાં રહીને પણ ભારતીયતા છોડશે નહીં.

આદિલ ભાવને મૂકતો નથી, ભાષાને છોડતો નથી. તે બેઉને સાથે રમાડે છે. એની માટે એમના કાવ્યનો એક અંશ હું વાંચું છું :

વ્યોમ.... વ્યોમ....

ખાલી...ખાલી...વ્યોમ...

ખાલી.... ખાલી....ખાલી...વ્યોમમાં... પડઘાય.....

ખાલી ઓમ.....

ઓમ....

ઓમ... ખાલી ઓમ.....

ખાલી ખાલી....ઓમ.....

ખાલી ખાલી ઓમ રોમ રોમ...

રોમ...રોમ....

ભૂરો, લીલો, જાંબુડી સંબંધ.

રોમ....રોમ.... વ્યોમ.... ઓમ....ઓમ....ઓમ....

માણસના ભૂણનો ભૂરો રંગ છે, જીવનનો લીલો છે અને અનંત અવકાશનો જાંબુડી રંગ છે. આ ત્રણ સંબંધ એમણે જીવનની અનંતતા દર્શાવવા મૂકી આપ્યા છે.' સમાપન કરતાં જયેન્દ્રભાઈ કહ્યું હતું કે, 'ટૂંકમાં, આદિલ સાક્ષીભાવનો કવિ છે. તે કશામાં પ્રવેશતો નથી. ન ધર્મમાં, ન જાતિજ્ઞાતિમાં. તે જીવનસંપદાનો કવિ છે. અસ્તુ.....'

'ગુજરાતી ડાયસ્પોરા' વિષય અંતર્ગત ત્યારપછીના બીજા વક્તા શ્રી મહેશ ચંપકલાલે ડાયસ્પોરા સાહિત્યકાર મધુરાય વિશે પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું. તેમણે વક્તવ્યનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું હતું કે : 'આજે 27મી માર્ચ એટલે 48મો 'વિશ્વ રંગભૂમિ દિવસ'. વિશ્વ આખું જ્યારે આ દિનની ઉજવણી કરતું હોય ત્યારે ગુજરાતી નાટકમાં જેનું મહત્વનું યોગદાન છે એવા મધુરાયથી અસ્મિતાપર્વનો પ્રારંભ થાય એવો સુયોગ અહીં કૈલાસ ગુરુક્ષણ ખાતે આપોઆપ જ રચાયો છે. વિશ્વરંગભૂમિના પ્રારંભનું શ્રેય પણ ગુર્જર અસ્મિતાને છે એટલે કે ગુજરાતના મૂધર્ન્ય નાટ્યકાર ચન્દ્રવદન મહેતાને છે કે જેમણે સન 1962માં પેરિસમાં ભરાયેલી 'ઈન્ટરનેશનલ થિયેટર ઈન્સ્ટિટ્યૂટ'ની બેઠકમાં 'વિશ્વ રંગભૂમિ દિન' ઉજવવો જોઈએ એવો પ્રસ્તાવ મૂક્યો, તે સૌએ સ્વીકાર્યો અને એ દિવસથી આખા જગતમાં આજનો દિવસ 'વિશ્વ રંગભૂમિ દિન' તરીકે ઓળખાય છે.'

પોતાના વિષય વિશે વાત કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે 'ગુજરાતી પ્રેક્ષક મધુરાયને ઓળખે છે તેમના ખ્યાતનામ નાટકોથી; જેવા કે 'કુમારની અગાશી', 'સંતુ રંગીલી.' વગેરે. ભારતની આમ જનતા તેમને ઓળખે છે આશુતોષ ગવારીકર દિગદર્શિત ફિલ્મ 'વોટસ થોર રાશિ'થી અને ટીવી ધારાવાહિક જોનારો રસિયો એમને ઓળખે છે 'મિસ્ટર યોગી'થી. મુંબઈની ખ્યાતનામ નાટ્યસંસ્થા આઈ.એન.ટીના નેજા હેઠળ લોકલાડીલા દિગદર્શક પ્રવિણ જોશીએ તેમના મશહૂર નાટકો 'કુમારની અગાશી', 'સંતુ રંગીલી', 'ખેલંદો' ભજવ્યા. તેમનું

એક નાટક 'શરદ' (1975) અગાઉના સંતુ રંગીલી જેટલું સફળ ન થઈ શક્યું અને મધુરાય ભારત છોડીને કાયમ અમેરિકા વસી ગયા. અમેરિકાની ધરતી પર તેમણે જે દ્વિઅંકી નાટક લખ્યું તે 'સુરા અને શત્રુજિત'. આ નાટકના મોટા ભાગના પાત્રો ગુજરાતી છે પણ એકવીસમી સદીના અમેરિકાની આબોહવામાં જીવી રહ્યા છે. અન્ય નાટકોની ભૂમિ ભારત છે જ્યારે આ નાટકની ભૂમિ અમેરિકા છે. તેની ભાષા, વેશભુષા અને વાતાવરણમાં અમેરિકાનો પાસ છે અને તેથી જ મેં તેને ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્યના પ્રતિનિધિ નાટક તરીકે પસંદ કર્યું છે. આ નાટક માટે સતીશ વ્યાસ કહે છે કે 'અમેરિકામાં વસતા ગુજરાતીઓની સ્થિતિ-અવસ્થિતિનું આ નાટક છે.' આ નાટક પરથી લખાયેલી નવલકથામાં મધુરાય લખે છે કે 'હું ભારતથી, આપણી ભાષાથી દૂર દૂર રહું છું અને બોટલમાં લખીને ફેંકાયેલા સંદેશાઓની જેમ કોને ક્યારે મળશે તેની જાણ વિના જનસાગરમાં તરતા મૂકું છું.' તે જ નવલકથામાં 'કેશવ ઠાકર'નામના પાત્ર માટે મધુરાય લખે છે કે : 'કેશવ ઠાકર નાટકો-નવલકથાઓ લખે છે પણ સાહિત્યસર્જને તેને બે પૈસા રળી આપ્યા નથી તેથી તે પૈસા રળવા અમેરિકા ગયો છે. અમેરિકાના લોસ એન્જલસના લોકલ છાપામાં સંવાદદાતાનું કામ કરે છે, સાથે સાથે પાર્ટટાઈમ પ્રૂફ રીડિંગ કરે છે. એકાદ ડઝન શહેરોમાં તે રહી ચૂક્યો છે અને તેનાથી બમણી સંખ્યામાં નોકરીઓ કરી ચૂક્યો છે. અંગત જીવનમાં પત્નીથી બરાબર દાઝેલો છે.' આ કેશવ ઠાકર તે બીજો કોઈ નહીં, પણ જામખંભાળિયાનો મધુસૂદન વલ્લભદાસ ઠાકર ઉર્ફે મધુરાય.

તેમના અન્ય નાટકોની જેમ આ 'સુરા અને શત્રુજિત' નાટકમાં પણ રહસ્ય અને મનોવિશ્લેષણના તાણાવાણા ગૂંથાયેલા છે. ઈ.સ. 1970માં કલકત્તાના એક કાર્યક્રમમાં મધુરાયે કબૂલ કરેલું કે, 'હા, મને હત્યામાં રસ છે. મારા તમામ કથાનકો હત્યાની આસપાસ ધૂમે છે. બ્લેકમેઈલ, છેતરપીંડી કે પછી લઙ્ગસંબંધમાં વિશ્વાસઘાત – આ બધું મારી વાર્તાઓમાં હોય છે. મને સુષ્ટુ-સુષ્ટુ ઘટનાઓ કે સુષ્ટુ-સુષ્ટુ પાત્રમાં મુદ્દલે રસ નથી.' અહીં 'સુરા અને શત્રુજિત'ના સંદર્ભમાં આ વાત બરાબર લાગુ પડે છે. આથી આદિલ મન્સૂરી કરતાં કોઈ જુદો જ અવાજ તમને અહીં સાંભળવા મળશે. તમે નાટક વાંચો તો ક્યાંક સુરુચિ ભંગ પણ થાય પરંતુ તેને ઉવેખીને આ નાટકમાં જ્યાં કલાત્મકતા છે તેને તાકવાનો મારો પ્રયત્ન છે. પોતાની લેખનરીતિ વિશે પણ મધુરાય બહુ સ્પષ્ટ છે. 'સુરા અને શત્રુજિત'ની નિરૂપણરીતિ બહુ જટિલ છે. એની કથા ખુલ્લી હથેળી સામે ધરી દેવામાં આવે તેવી સહેલી નથી.'

મધુરાયના 'સુરા અને શત્રુજિત' નાટક વિશે વાત કરતાં મહેશભાઈએ આગળ કહ્યું હતું કે : 'આ નાટકના મેં બે જ દૃશ્યો પસંદ કર્યા છે : પહેલું દ્રશ્ય અને છેલ્લું દ્રશ્ય. મારે તમને સ્પષ્ટ કરી આપવું છે કે અમેરિકાની આબોહવામાં જીવતા આ પાત્રો કઈ રીતે ડાયસ્પોરાની ફિલિંગ પ્રગટ કરે છે. તો ચાલો જોઈએ.... અંક પહેલો અને એનું દ્રશ્ય પહેલું..... આ અમેરિકાનું દ્રશ્ય છે. વર્ષ ઈ.સ. 2004, હેપી ન્યુ યર.... પડદો જેવો ખૂલે છે એ સાથે 31મી ડિસેમ્બરની રાત છે. પહેલીની સવારની રાહ જોવાય છે. દીવાનખાનામાં 'કિસમસ ટ્રી' છે. ચારેબાજુ કોલાહલ છે અને નાટક શરૂ થાય છે... પ્રથમ ચિંકુ અને સુરાલિનો સંવાદ છે. અમેરિકામાં જ જન્મેલો ચિંકુ ગુજરાતી બોલે છે. એ ત્યાં પણ માતૃભાષાને જ વળગી રહેલો. કોઈ કારણસર ભારતથી આજે એ પાછો અમેરિકા આવ્યો છે. સુરાલિ એને પૂછે છે કે તે ભારતમાં શું કર્યું ? જવાબમાં ચિંકુ સુરાલિને કચ્છમાં રાહતકાર્ય વખતે મળેલી છોકરીની વાત કરે છે કે જે તેને પસંદ છે. મૂળે તો એ છોકરી અમેરિકાના નોર્થ કેરોલિનાની અમેરિકન

છે અને ડોક્ટરીનો અભ્યાસ કરવા કચ્છ આવી હતી. એ છોકરીનું નામ સુમિત્રા છે..... અહીં મધુરાયે આ પ્રકારના બધા પરિવારોને બહુ નજીકથી જોયા છે. એમણે ભારતમાં બેસીને અમેરિકાનું નાટક નથી લખ્યું. ત્યાંના પરિસરમાં શ્વાસ લઈને પછી લખ્યું છે. હવે આગળ સુરાલી પૂછે છે તું ઘરેથી કેમ ભાગ્યો ? ચિંકુ કહે છે કે હું કંટાળી ગયો હતો. સુરાલિ પૂછે છે કે કેથેરીન વિશે વાત કરી શકું ? ચિંકુ ના પાડે છે. અહીં નોંધવાનું એ છે કે ચિંકુ જ્યારે ગુસ્સે થાય છે ત્યારે અંગ્રેજીમાં બોલે છે. એની રોષની ભાષા અંગ્રેજી છે. સુરાલિ કહે છે કે કેથેરીને આત્મહત્યા કરી છે ! ચિંકુ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.... જુઓ આ નાટ્યકાર છે ! નાટક હજી હમણાં જ શરૂ થયું છે અને પાંચ મિનિટમાં જ જો તમે ખુરશીમાં ટકાર થઈને બેસો નહીં તો નાટક તરત જ નિષ્ફળ થવા માંડે. આ ભજવાતું નાટક છે, વાંચવાનું નાટક નથી. પાંચ જ મિનિટમાં તમને એમ થાય કે આ કેથેરીન કોણ હશે ? એને ચિંકુ સાથે શું સંબંધ હશે ? એણે કેમ આત્મહત્યા કરી છે ? પેલો કેમ એની વાત સાંભળવા માંગતો નથી ? – મધુરાય આ રીતે ભૂરકી નાખે છે.

આટલું થાય પછી હવે નવા પાત્રની એન્ટ્રી કરાવવી જ પડે. નવા પાત્રની ભાષા પાછી ત્રીજા જ પ્રકારની છે ! એ છે સૌરાષ્ટ્રની હાલારી ભાષા. આ ત્રીજું પાત્ર ચિંકુની મા છે. તે ડોક્ટર છે. વ્યવહારમાં શુદ્ધ અંગ્રેજી અને ઘરમાં હાલારી ભાષા બોલે છે. સુરાલિ અને શત્રુજિતને ત્યાં પાર્ટી હોવાથી આ ચિંકુ નામનો છોકરો ભારતથી અમેરિકા પહોંચી સીધો જ પાર્ટીમાં આવ્યો છે. એ ઘેર ગયો જ નથી. ચિંકુના માતાપિતા પણ આ પાર્ટીમાં આવ્યા છે. માતા કહે છે કે ‘તેં મને કહ્યું પણ નહીં ?’ આ વાક્યામં મા-દીકરાનો વિચ્છેદ દેખાય છે. કંઈક બની ગયું હોય એવું લાગે છે. એટલામાં શત્રુજિત આવે છે. એ સાયકોએનાલિસ્ટ ડોક્ટર છે. તે મહત્વનું પાત્ર છે. એની પત્ની એટલે સુરા (સુરાલિ) પોતે ગાયનેક છે. આ એમનું જ ઘર છે. ચિંકુની માતા રસિલાબેનને આ લોકો સાથે પારિવારિક સંબંધ છે. હવે મિ.સોનાવાલા આવે છે, એ ચિંકુનો પિતા છે. ચિંકુ ઔપચારિક વાત કરે છે. ચિંકુ એના પિતાને કહે છે કે ‘હું સુમિત્રા નામની છોકરીને પ્રેમ કરું છું, જે અમેરિકાની જ છે પણ મને કચ્છના રાહતકાર્યમાં મળી હતી. અમે બોસ્ટનમાં હાઉસ બાય કરેલું છે મેરેજ પછી ત્યાં રહેવા જઈશું. મારે તમારું કશું જોઈતું નથી. એ તમારા ઘરે નહિ આવે.’ પિતા ગુસ્સે થાય છે. માતા કંઈ બોલતી નથી. તે સ્વીકારી લે છે. ચિંકુ કહે છે કે ‘હું તમને લગ્નમાં બોલાવવાનો નથી.’ માતા કહે છે, ‘અમનેય આમંત્રણ નહીં ?’ ચિંકુ કહે છે, ‘ના, મને જોઈને તમને ડૂબી મરવાનું મન થાય છે.’ – અહીં પહેલું નાટકનું પહેલું દ્રશ્ય પૂરું થાય છે.

વાત એમ છે કે ચિંકુને કેથેરીન નામની અમેરિકન યુવતી સાથે પ્રેમ છે. કોઈ કારણસર બંનેનો પ્રેમભંગ થાય છે અને ચિંકુ ઘર છોડીને કોઈને કહ્યા વગર સીધેસીધો ભારત આવી જાય છે. એ વખતે કચ્છમાં ધરતીકંપ થયો હોય છે એટલે એ રાહતકાર્યમાં જોડાય છે. ત્યાં સુમિત્રા નામની છોકરીને તે મળે છે. એની સાથે લગ્ન કરવા તે પાછો અમેરિકા આવે છે. કેથેરીન એની પૂર્વપ્રેમિકા છે. અહીં અમેરિકા આવીને તેને ખબર પડે છે કે કેથેરીને આત્મહત્યા કરી છે. આ જાણ એને સુરા અને શત્રુજિતની ઘરે રાખેલી પાર્ટીમાં થાય છે.... એ પછી વાર્તા ધીમે ધીમે આગળ વધે છે. જેમ જેમ આગળના દ્રશ્યો આવતાં જાય છે તેમ તેમ આપણને ખબર પડે છે કે સુરા અને શત્રુજિત વચ્ચે અંતર વધતું જાય છે. સુરા એ વખતે કહે છે કે ચિંકુના પિતા એટલે કે સોનાવાલા અંકલે ભૂતકાળમાં તેની પર બાળાત્કાર કરેલો. હવે બે રહસ્ય આગળ વધે છે કે કેથેરીન કોણ અને શા માટે આત્મહત્યા

કરી ? તથા સોનાવાલા જેવો માણસ કે જેને સુરા અને શત્રુજિત સાથે ઘરોબો હોય, એણે ભૂતકાળમાં એની પર બળાત્કાર કરેલો તે વાત શું સાચી છે ? આ નાટક બંને વાતોને લઈને એકદમ તંગ થતું આગળ વધે છે.

એકદમ આંચકો આપવાની મધુરાયની કમાલ છે. જુઓ હવે છેલ્લું દ્રશ્ય જોઈએ. નાટકના શરૂઆતમાં ઈ.સ.2004ની 31મી ડિસેમ્બરની રાત હતી. હવે આ છેલ્લા દ્રશ્યમાં ઈ.સ. 2005ની 31મી ડિસેમ્બર છે. એક વર્ષ વીત્યું છે. આ એક વર્ષમાં ઘણું બધું થયું છે. સુરાએ શત્રુજિતને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો છે. ડિવોર્સ આપવા તૈયાર છે. અમેરિકામાં દામ્પત્યજીવનમાં આ બાબતે શું શું કેવી રીતે થઈ શકે તે પણ મધુરાયે સરસ રીતે બતાવ્યું છે. એનું ડિવોર્સ લેવાનું કારણ એટલું જ કે એ જ્યારે પતિને બળાત્કારવાળી વાત કહે છે તેમ છતાં શત્રુજિત કહે છે કે એ તો વીસ વર્ષ જૂની વાત છે. એનું હવે શું ? – પતિ આટલી મોટી વાતને સામાન્ય રીતે લે છે એ સુરાને નથી ગમતું અને બદલો લેવા તે ડિવોર્સ આપવા તૈયાર થાય છે. મધુરાય સરસ રીતે કહે છે કે પહેલા અંકના પહેલા દ્રશ્યમાં જે રાચરચીલું છે તે શત્રુજિતની પસંદગી પ્રમાણે ગોઠવાયેલું છે જ્યારે છેલ્લા અંકના આ છેલ્લા દ્રશ્યમાં રાચરચીલું સુરા પ્રમાણે ગોઠવાયેલું છે. આ બાજુ ચિંકુને રાતે જાતજાતના બિહામણા સપનાઓ આવતા હોય છે તેથી તેની સારવાર લેવા તે શત્રુજિત પાસે જાય છે. ડો.શત્રુજિત તેને ખુરશી સાથે વાત કરીને બધો ઊભરો કાઢી નાખવાનું કહે છે. ચિંકુ જે બોલે છે એમાં બાપ પ્રત્યે ધિક્કાર વર્તાય છે. મધુરાય મનુષ્યના માનસિક જીવન બતાવે છે. હવે બે રહસ્ય ખૂલવાની તૈયારી છે. બધા જ પાર્ટીમાં ભેગા થયા છે. શત્રુજિત આવે છે. અણછાજતી શાંતિ છવાયેલી છે. મધુરાય શત્રુજિતના મુખે બોલાવડાવે છે કે ‘મિ.સોનાવાલા, તમારે જાણવું છે ને કે તમારા દીકરાને શું થયું છે ? ચિંકુ સોનાવાલાથી આટલો દુભાયેલો કેમ છે ? ચિંકુએ કેથરીન સાથે તકરાર શામાટે કરી ? તો સાંભળો રસિલાભાભી, ચિંકુને થેલેસેમિયા માઈનોર છે.’ ચિંકુની માતા સ્તબ્ધ બની જાય છે. શત્રુજિત આગળ કહે છે કે ‘ચિંકુ મારી ઓફિસમાં આવેલો. મેં એની વાત ટેપ કરી છે.’ નાટકના દ્રશ્યમાં એક બાજુ ટેપ વાગે છે અને બીજી બાજુ સોનાવાલા પ્રતિભાવ આપે છે એ રીતે આખું દ્રશ્ય ઊભું થયું છે. ચિંકુ ટેપમાં બોલે છે કે, ‘ફાધર, મને થેલેસેમિયા માઈનોર છે. હું અને કેથરીન લગ્ન કરવા માટે ગયાં ત્યાં બ્લડટેસ્ટમાં ખબર પડી કે અમને બંનેને થેલેસેમિયા માઈનોર છે. ડોક્ટરે કહ્યું કે અમારા બેબીને થેલેસેમિયા મેજર થાય અને જો એ પાંચ વર્ષનું બાળક થાય તો એનું મોત થઈ જાય. ડોક્ટરે ખાસ સલાહ આપી હતી કે અમારા બંનેની બ્લડલાઈનની તપાસ કરાવો. એ પછી ડી.એન.એ ટેસ્ટ પરથી ખબર પડી કે, કેથરીન તમારી ડોટર હતી !!’ જુઓ, મધુરાય ક્યાં બોમ્બ ફેંકે છે ! ‘વ્હોટ ????’ રસિલાબેન અને સોનાવાલા ચોંકી જાય છે. ટેપમાં ચિંકુ બોલે છે : ‘કેથરીનની માતાએ ‘આર્ટિફિશિયલ ઈન્સેમીનેશન’ કરાવેલું. તેને જે સ્પર્મ મળેલું તે કોઈન્સીડન્ટલી તમારું હતું. કુદરતનો ફૂર અકસ્માત ! ફાધર, અમે ભાઈ-બહેન હતા. એન્ડ વી હેડ સેક્સ. કેથરીન પ્રેગનન્ટ હતી. અમે ડૂબી મરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એબોર્શન કરાવ્યું. કેથરીને બાળક ખોયું, મગજ પણ ખોયું, ફાધર..... કેથરીન વેન્ટ મેડ. હું ઈન્ડિયા ભાગ્યો અને કેથરીને જાન ખોયો.’ આ મધુરાયની કમાલ છે. કેવું કથાનક ! આવું માત્ર અમેરિકામાં જ સંભવી શકે.

એ પછી સોનાવાલા કહે છે કે ‘હું અમેરિકા ભણવા માટે ગયો ત્યારે મારી પાસે પૈસાના ફાંફાં હતાં. એ વખતે અમેરિકામાં કૃત્રિમ વીર્યદાન કરીને ઢગલો પૈસા મળતા હતા. ભણવા માટેના પૈસા ઊભા કરવા માટે મેં આ કર્યું. મને ખબર નહોતી કે ભવિષ્યમાં આમ થશે.’ બધા ગળગળા થઈ જાય છે અને પછી વાત આગળ વધે છે. ચિંકુ

કહે છે, ‘ફાધર, આમાં તમારો કોઈ વાંક નહોતો. આ તો કુદરતની રમત છે. તમે એમાં કંઈ જ કર્યું નહોતું.’ એ વાત ત્યાં પૂરી થઈ. હવે બીજું રહસ્ય એ છે કે સુરા પર સોનાવાલાએ બળાત્કાર કર્યો તો પણ સુરા એને આમંત્રણ આપે છે ? શત્રુજિત કહે છે કે, ‘તું કઈ જાતની સ્ત્રી છું ? તારી પર બળાત્કાર કરનારને તું બોલાવે છે અને તેં મને ઘરમાંથી બહાર કાઢી નાખ્યો છે ?’ શત્રુજિત આગળ કહે છે કે, ‘મેં કેથેરીનને હૂંફ આપવાને બહાને તેની સાથે સેક્સ માણ્યું હતું અને મેં એની પર બળાત્કાર કર્યો હતો અને સુરા, તું વાત બદલીને એમ કહે છે કે સોનાવાલાએ તારી પર બળાત્કાર કર્યો હતો ? એમ કરીને તું મારી જોડે વેર વાળતી હતી.’ આમ શત્રુજિતે કેથેરીન પર બળાત્કાર કર્યો હતો એ રહસ્ય ખૂલે છે. શત્રુજિત સુરાને કહે છે, ‘તેં મને એમ કહીને પાગલ કરી મૂક્યો હતો કે મારી પર સોનાવાલાએ રેપ કર્યો છે.’

આપણને એમ થાય છે કે બધું પતી ગયું. ત્યાં સુરા બોલે છે : ‘આ લે શત્રુજિત, આ બંગલો-ઘરેણાં બધું જ તને પાછું આપું છું. પૈસા કે પ્રોપર્ટીને કદી પણ મેં મારા ગણ્યા નહોતા. મેં એક જ વસ્તુને મારી ગણી હતી, તેં મને લખેલા પ્રેમપત્રો. આ બધા પત્રો હું તને પાછા આપું છું ને મારી આઝાદી માગું છું. હવે મને તારું મોઢું જોતાં ઉબકા આવે છે.’ નાટક ત્યાં પૂરું થાય છે. નાટકના પહેલા અંકમાં ચિંકુ બોલે છે કે ‘મને તમારું મોઢું જોઈને ઉબકા આવે છે.’ નાટકના અંતે સુરા કહે છે કે ‘મને તમને જોતા ઉબકા આવે છે.’ સુરા જતી રહે છે. આ ભારતીયતા છે.’ અંતે મહેશભાઈ સમાપન કરતા કહ્યું હતું કે, ‘આ નાટક માટે મારે એક જ વસ્તુ કહેવી છે કે આ નાટકમાં પશ્ચિમનો પૂરેપૂરો રંગ છે કારણ કે આ કથા અમેરિકામાં બને છે. સમયના અભાવે વધુ વિશ્લેષણ નથી થઈ શક્યું, માત્ર આપને રસાસ્વાદ કરાવ્યો તેનો જ આનંદ.’

ડાયસ્પોરા સાહિત્યના અંતિમ વક્તા *શ્રીમતી નૂતન જાની*એ ડાયસ્પોરા સાહિત્યકાર પન્ના નાયક વિશે પોતાની વાત રજૂ કરી હતી. તેમણે પન્ના નાયક વિશે વાત કરતાં કહ્યું હતું કે : ‘આપ સમક્ષ હું પન્ના નાયક વિશે મારી વાત રજૂ કરીશ. મુંબઈમાં જન્મેલા પન્નાબહેન અમેરિકામાં જઈને વસ્યા છે. અમેરિકામાં તેઓ પોતાને ‘વિદેશીની’ કહીને ઓળખાવે છે. તેઓ ભારત આવે ત્યારે પણ એમ જ કહે છે કે હું અહીં વિદેશીની હોઉં તેમ જ લાગે છે. તેમની કર્મભૂમિ અમેરિકા છે. પન્ના નાયકની કવિતાઓ તો આરંભે લખાઈ છે પણ વાર્તાઓ તો નિતાંત ડાયસ્પોરિક અનુભવ કરાવે તેવી છે.’

વધુમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે : ‘21મી સદીને આપણે વૈશ્વિક સદી તરીકે ઓળખીએ છીએ. તેમાં દેશાંતર એક સામાન્ય ઘટના બની ગઈ છે. તેને જ કારણે આ સદીની બહુ મહત્વની ઘટના ‘ડાયસ્પોરા’ છે. ભારતીય ડાયસ્પોરાનો આરંભ બ્રિટિશકાળ દરમ્યાન થયો છે તેમ કહી શકાય. 19મી સદીમાં બ્રિટિશરોએ દક્ષિણ ભારતની ગરીબ પ્રજાને મજૂરી અર્થે દક્ષિણઆફ્રિકા મોકલેલી. આ પ્રજા ‘ગિરમિટિયા’ નામે ઓળખાય છે. ભારતના ભાગલા વખતે પણ અનેક સિંધીઓ, મુસલમાનો વગેરે એ પોતાનું વતન છોડવું પડ્યું અને તેઓ પાકિસ્તાન ગયા. આ ફરજિયાત ડાયસ્પોરા થયો. બીજો છે ગુજરાતી ડાયસ્પોરા, જે સ્વૈચ્છિક ડાયસ્પોરા છે. 20મી સદીની યુવાપેઢી સ્વૈચ્છિક કારણોને કારણે ભારત છોડીને યુરોપમાં, અમેરિકામાં એમ વિશ્વના ઘણા બધા સમૃદ્ધ દેશોમાં, જ્યાં તક હતી, સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવી સવલત હતી, તેવા દેશો તરફ એ લોકો ગયા. તેમાંય અમેરિકા જવાનું વલણ ભારતીય યુવાપેઢીમાં સવિશેષ પ્રમાણમાં રહ્યું છે. અમેરિકાને આજે ‘મેલ્ટિંગ પોટ’ કહીને

ઓળખવામાં આવે છે. અમેરિકા મૂળ પોતે જ પરદેશીઓના આગમનથી વિકસેલો દેશ છે, એનાથી જ સમૃદ્ધ થયેલો છે અને તે એટલા માટે જ 'મેલિંગ પોટ' છે કારણ કે તેને હજી પણ સમૃદ્ધ થયા કરવું છે. જે સ્થળાંતરિત સંસ્કૃતિઓ ત્યાં જાય છે તે ત્યાંના મેલિંગ પોટમાં ભળી જાય છે. એનાથી વૈશ્વિક સંસ્કૃતિનો એક નવો ચહેરો નિર્માણ થઈ રહ્યો છે.

પન્ના નાયકની વાર્તાઓમાં આપણને એ વૈશ્વિક સંસ્કૃતિના બદલાયેલા મૂલ્યો જોવા મળે છે. પન્નાબેનનો જન્મ મુંબઈમાં થયો. સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાંથી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી લઈને એમ.એ. કરેલું. પ્રો. ઝાલા સાહેબ અને મનસુખલાલ ઝવેરી સાથે એમની સાહિત્યની રસરુચિ કેળવાઈ. જ્યાં સુધી મુંબઈમાં હતા ત્યાં સુધી તેઓ સાહિત્યસર્જન કરી શક્યા નહોતા. એ કામ એમણે અમેરિકા જઈને જ કર્યું. એથી નિતાંત ડાયસ્પોરા સાહિત્ય આપણને પન્ના નાયક પાસેથી મળ્યું છે તેમ કહી શકાય. પન્ના નાયકના 1960માં લગ્ન થાય છે અને તેઓ અમેરિકા જાય છે. સ્વાભાવિક છે કે અમેરિકા જતાં પહેલાં મનમાં અનેક ઘણો રોમાંચ હોય, ઉત્સાહ હોય અને એમ લાગે કે અમેરિકા પરીઓનો દેશ હશે. પરંતુ ત્યાં જાય છે, પગ મૂકે છે તો એક જુદું વરવું સત્ય એમની આંખ સામે આવીને ઊભું રહે છે. એમને ખ્યાલ આવે છે કે આ કંઈ પરીઓનો દેશ નથી. પરીઓની જેમ જીવવું હોય તો ઘણા બધા કષ્ટમાંથી અને ઘણી બધી મુશ્કેલીમાંથી પસાર થવું પડે. એરઈન્ડિયાની 18 કલાકની મુસાફરી કરીને અમેરિકામાં પહેલી વાર તેઓ એરપોર્ટ પર ઉતરે છે અને પાસપોર્ટ પર સિક્કો મરાવવા ઊભા હોય છે. એ લાઈનમાં એક અમેરિકન સ્ત્રી પોતાના અમેરિકન બાળકને લઈને ઊભી હતી. પેલું બાળક પન્ના બહેનના કપાળ સામે ટીકી ટીકીને જોયા જ કરે છે. પન્નાબેનને સતત એમ થાય છે કે આ બાળક મારી સામે કેમ જોયા કરે છે ? તેઓ સભાન થઈ જાય છે. બાળક સહસા એની માતાને ઉદ્દેશીને બોલી ઊઠે છે : 'mummy... mummy.... look, her forehead is bleeding.' ભારતીય નવોઢા કે જેણે કપાળે સૌભાગ્યનો કુમકુમ ચાંલ્લો કરેલો છે, લાલ-લીલા-પીળા વસ્ત્રોમાં સજ્જ છે અને પોતાના પતિની સાથે પહેલી વાર અમેરિકા ગઈ છે – એના કાન આ સાંભળીને ચમકી ઊઠે છે. વતન અને સંસ્કૃતિ વિચ્છેદનો પહેલો અનુભવ એમને ત્યાં થાય છે. આ અનુભવ એમના ચિત્તમાં એટલી પ્રગાઢ છાપ છોડી જાય છે કે તેઓ આરંભના વર્ષોમાં એક કવિતા લખે છે 'કંકુ' નામે. છેલ્લા એકાદ દાયકાથી તેઓ વાર્તા લખતા થયા છે. તેમાં પણ તેમની પાસેથી આપણને વાર્તા મળે છે 'A Lady With a Dot'. એમની વાર્તાઓમાં ગુજરાતી ભાષા નથી અને અંગ્રેજી ભાષા પણ નથી પરંતુ મિશ્રણવાળી અમેરિકન અંગ્રેજી છે એટલે કે ગુજલીશ ભાષા કહેવાય એવી આ વાર્તાઓ છે. 'A Lady With a Dot' વાર્તામાં પન્નાબેન નાયક-નાયિકાના સંવાદરૂપે કહેવડાવે છે કે પુરુષોને તો ધોતિયું કે પેન્ટ પહેરવું એવો અહીં પ્રશ્ન નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓને તો અમેરિકામાં કેવા પ્રકારની પાર્ટીમાં જવાનું છે એ પ્રમાણે કપડાં પહેરવા પડે છે. ક્યાં ચાંલ્લો કરવાનો, ક્યાં નહીં કરવાનો, ક્યાં સાડી પહેરવાની, ક્યાં પંજાબી પહેરવાનું અને ક્યાં વેસ્ટર્ન આઉટફિટ્સ પહેરવાના – એ બધું ધ્યાન રાખવું પડે છે. નાયક એને જવાબ આપે છે કે જેવો દેશ એવો વેશ રાખવો પડે.

પન્નાબેનની કથાનો આ નાયક રાજીવ ઘરે પત્નીની રાહ જોતો હોય છે. પત્નીને પાર્ટીમાંથી આવતા મોડું થાય છે કારણકે પાર્ટીમાં તો બહેનોને જેના ઘરે પાર્ટી હોય એને ત્યાં થોડું રોકાઈને એને મદદ પણ કરવી પડતી હોય છે. પત્ની પરવારીને એકલી ગાડીમાં ઘરે આવે છે. ઘરે દૂધ નથી એટલે દૂધ લેવા શોપિંગ મોલમાં જાય છે પણ મોલમાં જતા પહેલાં રસ્તામાં કપાળ પરનો ચાંલ્લો ભૂંસી નાખે છે અને શાલ વડે સાડીને ઢાંકી દે છે. તે છતાં

પણ અમેરિકન ટીનએજર્સ ભારતીય નારીની સાડી, દાગીના અને કપાળે કરેલા ચાંલ્લાને જોઈને ભડકે છે. નાયિકા થોડી ગિન્નાય છે પણ તે ગુજરાતણ છે એટલે ખમીરવંતી છે. એને થાય છે કે આનો કંઈક જવાબ તો દેવો જ જોઈએ. પતિને વાત કરે છે પણ પતિ તરફથી કોઈ ઉકેલ નથી મળતો. વાર્તાના અંતે તે પોતે જાણી જોઈને આવી જ રીતે સાડી પહેરી એક રાત્રે શોપિંગ મોલમાં જાય છે. પિત્તા ખરીદે છે અને પિત્તાની ઉપર ભભરાવવાનું લાલ મરચું જુદું લે છે. એ પછી કાઉન્ટર પર બેઠેલા અમેરિકન ટીનએજર્સ છોકરાને કહે છે : ‘Would you like to have sex with me ?’ અમેરિકન છોકરાને બહુ નવાઈ લાગે છે કે કોઈ ભારતીય સ્ત્રી આ રીતે ઓફર ન કરે. અમેરિકન છોકરો લાલચે કથાનાયિકા સાથે જાય છે. કાર પાસે આવતાં જ કારમાં બેસીને બહાર ઊભેલા પેલા ટીનએજ છોકરાના મોં પર મરચાંની ભૂકી નાખીને બદલો વાળ્યાના સંતોષ સાથે કાર ભગાડી મૂકે છે. વાર્તા અહીં પૂરી થાય છે પણ ડાયસ્પોરાની વાત અહીંથી શરૂ થાય છે. ભારતમાં સ્ત્રીને અનેક સામાજિક બંધનો છે એવા બંધનો અમેરિકામાં નથી. એ પોતાની રીતે જીવી શકે છે પરંતુ આ રીતે તો તે પણ મુક્ત નથી. તેઓએ પણ તરજોડ કરવી પડતી હોય છે. આમ, અમેરિકા સ્વતંત્રતાનો દેશ ખરો પણ ત્યાં રહેલી ભારતીય સ્ત્રીઓ પોતે કયા કપડાં પહેરવા તે પોતે નક્કી નથી કરી શકતી. એ કેટલી મોટી પરતંત્રતા કહેવાય ! અમેરિકામાં મારે સાડી પહેરીને ઓફિસ જવું હોય તો હું ન જઈ શકું ! કેવડી મોટી પરતંત્રતા ! સવારે 9 થી સાંજે 5 સુધી ઓફિસમાં હોઈએ ત્યાં સુધી અમેરિકન થઈને જીવવાનું અને સાંજે ઘરે આવે પછી પંજાબી ડ્રેસ પહેરીને ભારતમાં હોઈએ તેવી અનુભૂતિ સાથે આપણા પોતાના થઈને જીવવાનું ! આ દ્વિધાત્મક પરિસ્થિતિ છે. એકમાં ફાવે છે અને બીજામાં ફવડાવવું પડે છે. આ અનુભૂતિ ડાયસ્પોરિક અનુભૂતિ છે.’

નૂતનબેને પન્નાબેન વિશે વાત કરતાં વધુમાં કહ્યું હતું કે : ‘પન્નાબેનનો વાર્તાસંગ્રહ છે ‘ફેલેમિંગો.’ જેમાં 22 વાર્તાઓ છે. આ ઉપરાંત પણ બીજી આઠ-દશ વાર્તાઓ પ્રગટ થઈ છે. આ વાર્તાસંગ્રહમાંની 12 જેટલી વાર્તાઓમાં અમેરિકામાં વસેલા ભારતીય ગુજરાતી દાંપત્યોના કથળતા જતા દાંપત્યજીવનની વાત છે. ‘Happily Married Couples’ પણ ત્યાં અંદરખાને કઈ રીતે જીવતા હોય છે એનો સંકેત પન્નાબેને આ વાર્તાઓમાં આપ્યો છે. તેમાંની એક વાર્તા છે ‘Not Guilty’. એમાંની નાયિકા ચિત્રા છે. તે પરણેલી છે. તે ‘વિમેન એક્ટીવિસ્ટ’ છે. ત્યાં ભારતીય મૂળના અપરિણિત પ્રોફેસર જીતેન્દ્ર સાથે તેની મુલાકાત થાય છે. બંને અમસ્તા જ એકબીજાને મળે છે. એમ મળતાં મળતાં જ તેઓ એક શુક્રવારે એકબીજા સાથે સહશયનથી જોડાય છે. એમ કરતાં કરતાં 36મો શુક્રવાર આવે છે. એ દિવસે આ નાયક જીતેન્દ્ર વિચારે છે કે ચિત્રા તો પરણેલી છે અને માતા પણ છે. એના પતિ નિલેશ અને એને સંતાન હોવા ઉપરાંત તે કઈ રીતે આ પ્રકારના સંબંધોને મેનેજ કરતી હશે ? આ વાર્તાનો અંત કેવો હશે એ વાચક વિચારે એ પહેલાં પન્ના નાયક આખી વાર્તાની ટેકનીક બદલીને છેલ્લે એવું બતાવે છે કે ફાલ્ગુની નામની છોકરીએ આ ચિત્રાના પાત્રને લઈને વાર્તા લખેલી છે અને એ ફાલ્ગુની પોતાના પ્રોફેસરને બતાવે છે કે આ વાર્તા મેં કેવી લખી છે ? પ્રોફેસર કહે છે કે ‘વાર્તામાં તું ‘સિંગલ વુમન’ કરી નાખ. પરણિત સ્ત્રી આવું કેવી રીતે કરી શકે ?’ ત્યારે ફાલ્ગુની વિચારે છે કે હું તો સિંગલ છું, મારા પ્રોફેસરને કેવી રીતે ખબર પડી હશે કે મને કોઈ પરિણિત સાથે પ્રેમ છે ? વાર્તા ત્યાં પૂરી થાય છે. અમેરિકા સમૃદ્ધિ મેળવવા ગયેલો સમાજ હવે એટલો બધો થાકી ગયો છે કે સુખી થવા માટે હાથવગા સાધન તે પોતાની મેળે શોધી શકે છે. લગ્નજીવનમાં પણ જે સુખ છે એ પર્યાપ્ત ન હોય તો વૈકલ્પિક સુખ ઊભું કરી લેવાની

ભાવના આ સમાજમાં કઈ રીતે પ્રગટી છે તે બહુ સહજ રીતે પન્નાબહેન મૂકી આપે છે. પન્નાબહેને પશ્ચિમી વિચારો ધરાવતા 'હોમોસેક્ચુઅલ' અને 'ગે-રિલેશનશિપ' પર પણ વાર્તાઓ રજૂ કરીને જુદા જુદા કથાનકો આપણી સામે મૂકી આપ્યા છે.

અગાઉ જોયું તેમ પન્નાબેનના કથાસંગ્રહનું નામ 'ફ્લેમિંગો' છે. ફ્લેમિંગો પક્ષી સતત સ્થળાંતર કરતું રહે છે. ગુજરાતીમાં જેને 'સુરખાબ' કહે છે. બહુ ઓછા ગુજરાતીઓને ખબર હશે કે 'સુરખાબ' એ ગુજરાત રાજ્યનું રાજ્યપક્ષી પણ છે. એ લાંબા પાતળા પગ વાળું સુંદર પક્ષી છે. તેમના આ સંગ્રહની ફ્લેમિંગો વાર્તામાં સ્થળાંતરની સુંદરતાનું પણ વર્ણન મળે છે. એમાં પણ કથાની નાયિકા પરપુરુષગામિની સ્ત્રી છે. એ સ્ત્રી એકદમ યુવાન છે, એને સુંદર રહેવું ગમે છે. છોકરાઓ કઈ રીતે આકર્ષાય એવી વેશભૂષા એને ગમે છે. ત્યાં ગયેલી બીજી પેઢીના ગુજરાતીઓ અમેરિકન શાળાઓમાં ગયેલા છે, ત્યાં મોટા થયેલા છે એટલે તેઓ ગુજરાતી બોલે છે પણ અમેરિકન અંગ્રેજીની છાંટ વાળી ગુજરાતી ભાષા છે. આ નાયિકા તે આ પેઢીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એનું નામ 'ફ્લેમિંગો' છે. વાસ્તવમાં એનું નામ અલગ છે પણ એના મિત્રો એને સુંદરતાને કારણે ફ્લેમિંગો કહીને બોલાવે છે. એવું આ વાર્તાનું કથાનક છે.

પન્નાબેનની અન્ય વાર્તાઓ વિશે વાત કરતાં પહેલાં થોડી વાત 'ડાયસ્પોરા' સંજ્ઞા વિશે પણ મારે કરવી છે. આપણે ત્યાં એને દરિયાપારનું સાહિત્ય, નિષ્કાશિતોનું સાહિત્ય, નવવસાહતીઓનું સાહિત્ય – એવા પર્યાયો વિચારાયા કરે છે. 'ડાયસ્પોરા' શબ્દને બદલે જો અન્ય ગુજરાતી શબ્દ વાપરીએ તો ઘણા બધા અર્થ સંકેતો છૂટી જતા હોય છે. આપણે ઘણા અંગ્રેજી શબ્દોને ગુજરાતીમાં સ્થાન આપ્યું જ છે. 'ડાયસ્પોરા' પર્યાય જ કદાચ વધારે યોગ્ય લાગે છે કે જેનાથી તેના અર્થસંકેતો સચવાય છે અને આવા ઘણા બધા અર્થસંકેતોવાળું સાહિત્ય આપણને પન્નાબહેન પાસેથી મળે છે.'

પન્ના નાયકની અન્ય વાર્તાઓ વિશે વાત કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે : 'પન્નાબેનની એક વાર્તા છે : 'કોઈ એની સાથે રમત રમે છે.' તેનું શીર્ષક મજાનું છે. એમાં કથાનાયિકા કામાક્ષી છે. એની આંખો અધબુલ્લી છે. અઢીપાનાની વાર્તામાં લગભગ ત્રીસેક વાર પન્નાબહેને 'અધબુલ્લું' ક્રિયાવિશેષણ વાપર્યું છે. જેમ કે આંખ અધમીંચેલી છે, અધબુલ્લી બારીમાંથી એને ખિસકોલી દેખાય છે, અધબુલ્લાં બારણામાંથી એ બહાર નીકળે છે, અધબુલ્લાં નળને એ બંધ કરે છે, અધબુલ્લો ગેસ છે, અધબુલ્લી યાની કીટલી છે, ઓફિસ જવા નીકળે છે તો અધબુલ્લી ગાડીનું બારણું છે, ઓફિસે જાય છે તો ટેબલનું અધબુલ્લું ડ્રોઅર છે, અધબુલ્લી પેન છે.... વાર્તા આમ કરતાં કરતાં જ પૂરી થાય છે. તે કંઈ દ્રશ્યચિત્રલીલા નથી. તેમાં વૈશ્વિકીકરણ કઈ રીતે વિકસેલું છે તે પન્ના બહેને બતાવ્યું છે. આ વાર્તા તેનો નમૂનો છે. આપણે એમ કહીએ છીએ કે મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે અને એકલો જીવી શકતો નથી, પરંતુ પોતાની અંગતતા જાળવવા તેણે ચાર દિવાલો પણ ઊભી કરી છે. એક બાજુ એને સમાજમાં રહેવું છે તો બીજી બાજુ ધરના એક ઓરડામાં જીવવું પણ એને ગમતું હોય છે. પરંતુ આવો જ અંગત ઓરડો છે એ પણ આઈ.ટી. ટેકનોલોજીને કારણે સુરક્ષિત રહ્યો નથી. આપણે ક્યાં છીએ, શું કરીએ છીએ તે ગુગલ અર્થ કે એવી કોઈ અન્ય ટેકનોલોજીથી શોધી કરી શકાય છે. ટૂંકમાં 'કોઈ એની સાથે રમત રમે છે'

એટલે માત્ર કથાનાયિકા નહીં પરંતુ મારી-તમારી બધાની અંગતતા સાથે કોઈ રમત રમે છે એમ કહેવાનો વાર્તાનો હેતુ છે.

બીજી એક એમની વાર્તા છે 'થેક્સ ગિવિંગ'. ડાયસ્પોરા વાર્તાઓમાં આપણે ભારતનાં હોઈએ તો ભારતની જ સારી વાતો મૂકીએ કે અમેરિકાના હોઈએ તો એની જ સારી વાતો મૂકીએ એમ નથી હોતું. ડાયસ્પોરા વાર્તાઓમાં કોઈ પણ સંસ્કૃતિની સમસ્યાઓને વણી લેવાય તે પણ એટલું જ જરૂરી છે. આ વાર્તામાં એટલે જ ભારતીય સંસ્કૃતિની સારી અને નરસી બાજુઓની સાથે સાથે અમેરિકાની સંસ્કૃતિની પણ સારી અને નરસી બાબતોની વાત કરી છે. અમેરિકામાં પણ ગરીબી તો છે જ, એ તો આપણને અહીં બેઠાં બેઠાં એમ લાગે છે કે ઓહોહો ! અમેરિકા એટલે તો શું મોટી વાત ! પરંતુ ત્યાં પણ ઘણા બધા પ્રશ્નો તો છે જ. એનું ચિત્ર આપણી સામે કોણ લાવીને મૂકે ? પન્ના નાયકે આ વાર્તામાં એ ચિત્ર લાવીને મૂક્યું છે. આ 'થેક્સ ગિવિંગ' કેથલિક લોકોનો તહેવાર છે. ઈશ્વરે આપણને આ જીવન આપ્યું છે એનો બધા એક દિવસે એક સાથે ભેગા મળીને પાડ માને છે. દર વર્ષે નવેમ્બરના ચોથા ગુરુવારે એક ડોક્ટર બધા ડોક્ટરોને બોલાવીને પાર્ટી આપે છે. એમાં એક છે ડોક્ટર અભય. અભય કથાનાયિકા કુંદન સાથે વાર્તાલાપ કરે છે. આ વાર્તાલાપથી આખી વાર્તાનું વાતાવરણ ઘડાય છે. વાર્તામાં સ્ફૂલે જતા ત્રીજી પેઢીના બાળકો કથકને પ્રશ્ન પૂછે છે કે : 'હેં આન્ટી આવું કેમ ? આપણા ગુજરાતીઓ સ્વામીનારાયણ મંદિરમાં જાય તો તેઓએ જુદા કેમ બેસવાનું ? આ સ્ત્રીઓના હાથની બનાવેલી રસોઈ સ્વામીનારાયણના સાધુઓ જમે છે તો પછી એણે બાજુમાં કેમ બેસવાનું ? એમની સાથે કેમ નહિ બેસવાનું ? વાર્તામાં બાળકો સવાલ પૂછે છે એનાથી ખ્યાલ આવે છે કે એક બાજુ આપણે ધર્મને કેટલું બધું મહત્વ આપીએ છીએ અને બીજી બાજુ ધર્મના નામ કેટલી બધી સંકુચિતતાઓને પણ આપણે સાથે લઈને ચાલીએ છીએ. આ વાર્તામાં અભય ત્રિવેદી નામનો ડોક્ટર જ્યારે પાર્ટીમાં આવે છે ત્યારે બધાથી અતડો જ રહે છે. કોઈ એને પૂછે તો એ સામે પૂછે છે કે 'ગુજરાતમાં 2002માં કોમી રમખાણો થયેલા એ વિશે તમે શું માનો છો ?' એટલે એનો આ સ્વભાવ કોઈને ગમતો નથી. છેલ્લે ફરી પાછો આ 'થેક્સ ગિવિંગ'નો દિવસ આવે છે અને ખબર પડે છે કે અભય લાપતા છે. વાર્તાને અંતે ખબર પડે છે કે ગુજરાતીઓની ત્રીજી પેઢી જે અમેરિકાના ગરીબ વિસ્તારોમાં ફૂડપાર્સલ્સ વેચે છે, અભય ત્યાં ગયો છે. કથાનાયિકા અભયને ઓળખી જાય છે. એ પછી તે પાર્ટી છોડીને અમેરિકાના જે રંક વિસ્તારો છે ત્યાં જઈને એ લોકોની સાથે ભળી જાય છે. આ રીતે આ વાર્તા બંને સંસ્કૃતિઓની વરવી બાજુઓને પણ ઉઘાડી આપે છે. વાર્તાનું નામ છે થેક્સ ગિવિંગ, પણ માત્ર થેક્સ ગિવિંગની પાર્ટીઓથી આપણું બધું કામ પતી નથી જતું. માનવતા સાથે રાખીને સદ્ભાવના કઈ રીતે કેળવી શકાય એની આખીયે વાત આ ડાયસ્પોરા સ્ત્રી સર્જક દ્વારા આપણને 'થેક્સ ગિવિંગ' વાર્તામાંથી મળે છે. પન્ના નાયકની લગભગ બધી જ વાર્તાઓમાં ડાયસ્પોરિક તત્વ આપણને જોવા મળે છે.

તેમની અન્ય એક 'બિલ્લુ' નામની વાર્તામાં પત્ની પતિને કોઈક વાર 'બાલકૃષ્ણ' તો કોઈકવાર મૂડમાં હોય તો 'બિલ્લુ' કહીને બોલાવે છે. સંબોધન પરથી પત્નીને ખબર પડી જાય છે કે પત્ની મૂડમાં છે કે નહિ. એકવાર પાર્ટીમાં બધા બિલ ક્લિન્ટનનો પક્ષ લે છે ત્યારે આ સ્ત્રી પણ પોતે બિલ ક્લિન્ટનના ભરપૂર વખાણ કરે છે. પતિને ત્યારે ખબર પડે છે કે એ 'બિલ્લુ' બોલે છે ત્યારે ખરેખર એ પોતાને નહિ પણ બિલ ક્લિન્ટનને યાદ કરીને બોલે છે ! પન્ના નાયક કહે છે કે 'જ્યારે આ વાત મેં ત્યાં ઘણી ગુજરાતી સમાજની સ્ત્રીઓને કહી ત્યારે

તેમણે અંગત રીતે એવું કબૂલ પણ કર્યું કે હા, અમે પણ ઘણી બધી સ્ત્રીઓ આ રીતે જીવતી હોઈએ છીએ.’ એટલે કે Female Sexuality-Female Desire, Male Sexuality-Male Desire નો આખો ચહેરો પન્ના નાયકની વાર્તાઓમાંથી ઊઘડી રહ્યો છે.’

સમાપન કરતાં નૂતનબેને કહ્યું હતું કે : ‘પન્નાબેને ત્યાં ગયા પછી એક જ મહિનામાં કારનો એક્સિડન્ટ થયો અને પાંચેક મહિના હોસ્પિટલમાં રહેવું પડ્યું. પાસે પૈસા હતા નહીં. ત્યારે ખબર પડી કે અમેરિકા એ પરીઓનો દેશ નથી. એમને 20-20 કલાક કામ કરવું પડ્યું. ‘યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સાવેલિયા’માંથી લાઈબ્રેરિયનની ડિગ્રી લીધી. લાઈબ્રેરિયન તરીકે જોડાયા. અહીંથી ગયા પછી બાર વર્ષ બાદ એમણે સંઘર્ષો પાર કર્યા પછી પહેલી કવિતા 1972માં રચી. પન્ના નાયકને મેં રૂબરૂમાં એકવાર પૂછ્યું હતું કે ‘તમને તક મળે તો હવે ભારતમાં સેટલ થાઓ કે નહીં ?’ તેમણે કહ્યું, ‘મને ભારત ગમે, હું આવું પણ ખરી પણ મને સતત ભય લાગે છે કે જો હું પાછી ભારત આવી જઈશ અને કવિતા મારા હાથમાંથી સરી જશે તો ?’ શબ્દ પન્નાબહેનેને અમેરિકા જઈને મળ્યો છે. એમની વાર્તાઓમાં ડાયસ્પોરિક તત્વ હવે વધારે સારી રીતે વ્યક્ત થઈ રહ્યું છે.’

[પ્રથમ દિવસ : સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-2]

મધ્યાહ્નના ભોજન અને વિરામ બાદ પ્રથમ દિવસની બીજી બેઠકનો આરંભ બપોરે 3:30 કલાકે થયો હતો. આ સંગોષ્ઠિનો વિષય હતો ‘ગુજરાતી કાવ્યસંગીત વિચાર’, જેનું સંચાલન શ્રી તુષાર શુક્લે કર્યું હતું. આ સંગોષ્ઠિમાં જાણીતા સંગીતજ્ઞ શ્રી સુરેશ જોષી, શ્રી અમર ભટ્ટ અને શ્રી રાસબિહારીભાઈ દેસાઈએ ગુજરાતી કાવ્યસંગીત વિશે સુંદર વાતો કહીને સૌ શ્રોતાજનોને મધુર સંગીતથી ડોલાવ્યા હતા. સમગ્ર બેઠક સંગીતમય રીતે સંપન્ન થઈ હતી.

બેઠકના પ્રથમ વક્તા શ્રી સુરેશભાઈ જોષીએ પોતાના વક્તવ્યનો પ્રારંભ કરતા જણાવ્યું હતું કે : ‘અત્રે ઉપસ્થિત સર્વે સારસ્વતજનોને વંદન કરું છું. લગભગ ત્રીસ વર્ષ પહેલાંની મારી આ વાત છે. ઊનાથી એક નાનકડો છોકરો (એટલે કે હું) સુગમ સંગીત સંમેલનની કોઈ પ્રસ્તુતિ વખતે એનું રિહર્સલ કરી રહ્યો છે. રાસભાઈ એ વખતે આમ જ મને સાંભળી રહ્યા હતા. જગદીશ જોશીના શબ્દો મેં ગાયા હતા જે એમ હતા કે ‘તમે પથ્થર ફેંકો ને અમે કચ્ચર કચ્ચર.....’ રાસભાઈ પૂછે કે આ સ્વરાંકન કોનું છે ? પેલો છોકરો પ્રશ્નાર્થથી સામે જુએ. વળી, રાસભાઈ પૂછે કે આ ઢાળ કોણે બેસાડ્યો છે ? ત્યારે મને સમજ પડે કે ઓહ ! આ તો સ્વરાંકન કહેવાય. પછી હું કહું કે મેં બેસાડ્યો છે. ડાબા હાથે હારમોનિયમ વગાડતા જમણા હાથે થતો રાસભાઈનો સ્પર્શ મને આજે પણ યાદ આવે છે. આ મારી જે યાત્રા છે એ ત્યાંથી શરૂ થઈ છે તેમ હું માનું છું. અહીં વિરાજમાન પૂજ્ય રાસભાઈને વંદન કરું છું.’

પોતાની સંગીતયાત્રા વિશે સુરેશભાઈ વધુમાં જણાવ્યું હતું કે, ‘આમ તો જેમણે સતત મને પ્રોત્સાહિત કરેલો તે મારા પૂજ્ય પિતાજી અને મારા શિક્ષકો, કે જેઓ સતત કહેતા કે તું સ્વરાંકન કર અને ઢાળ બેસાડ. કવિતાના પુસ્તકો ઘરમાં આવે. જેમાંથી સાડું કાવ્ય મળે તેનું સ્વરાંકન કરવાનું ગમતું. ઘરમાંથી આ રીતે જે શરૂ થયું તેને

વેગ મળ્યો રાસભાઈ સાથેની આ ઉપરોક્ત ઘટના પછી. સંગીત એટલે સૂરનું માધ્યમ. સમજવા માટે નહીં, અનુભવવા માટેનું માધ્યમ પણ તે સાથે કાવ્ય સમજવું પણ એટલું જરૂરી. બંનેનો સુભગ સમન્વય થાય એટલે સ્વરાંકન થાય અથવા બીજી રીતે હું એમ કહું કે સ્વરથી જો કાવ્ય સમજીએ તો એ સ્વરાંકન થયું ગણાય. આવી મારી માન્યતા છે.

હવે ગુજરાતી કાવ્યસંગીતની વાત કરવી છે એટલે થોડી કાવ્યની અને થોડી સંગીતની વાત મારે સાથે-સાથે માંડીને કરવી પડે. સંગીતના પ્રવર્તમાન પ્રકારોમાં શાસ્ત્રીય સંગીત અને લોકસંગીત તો છે જ પણ એની સાથોસાથ ઊભા રહીને આ સુગમસંગીત કે કાવ્યસંગીતે એનું પોતાનું ગજું કાઢ્યું એમ કહી શકાય. આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે શાસ્ત્રીય સંગીતમાં સૂર, તાલ, લયનું મહત્વ વિશેષ તો વળી લોકસંગીતમાં તળપદા શબ્દો અને પરંપરાગત ગવાતું લોકસંગીત તથા એમાં વિવિધ પ્રકારોનું વિશેષ મહત્વ. પરંતુ કાવ્યસંગીતને જે ફાયદો થયો છે ને એ મારે વાત કરવી છે. એક બાજુ શાસ્ત્રીય સંગીતની પરંપરા બીજી બાજુ લોકસંગીતની પરંપરા. કાવ્યસંગીતનો પ્રકાર એવો છે કે એક બાજુ હાથ કરીને ત્યાંથી થોડી તાળી લઈ શકે અને એ જ રીતે બીજી બાજુ હાથ કરીને ત્યાંથી થોડી તાળી લઈ શકે. કાવ્યસંગીતનો જે પ્રકાર છે તે વિશે મને મારા મિત્ર સંજુવાળાએ કહ્યું હતું કે તેં રાવજી પટેલનું ‘મારા રળજી રે.....’ ગીત સાંભળ્યું છે ?’ મેં કહ્યું ના. અમે છૂટા પડ્યાં પણ મારા મનમાં એ ધૂમવા લાગ્યું. રાવજી પટેલના કાવ્યસંગ્રહમાંથી તે મને મળ્યું. એમાં નાયિકાની કોમળ પગની પાની છે, એનો વિશેષ એને જે ગર્વ છે. તે એના નાયક સાથે એટલે કે જે ઘર માટે રળીને આવે તે રળજીને આ શબ્દો કહે છે. મને આ વાત અસર કરી ગઈ. એમાંથી સીધું લોકસંગીત આવે છે એમ લાગ્યું અને મેં તેનું સ્વરાંકન કર્યું.’ એમ કહીને સુરેશભાઈ મધુર સ્વરમાં આ ગીત ગાઈ સંભળાવ્યું હતું.

‘હું મૂળ રહ્યો સૌરાષ્ટ્રનો માણસ એટલે બાળપણમાં રાતોની રાતો ડાયરા સાંભળ્યા છે. ગામના ચોરે થતા ભજનો સાંભળ્યા છે. રામમંદિરે રાત્રે વૃદ્ધ બહેનોના કંઠે ગવાતા ગીતો સાંભળ્યા છે. અત્યારે હું યાદ કરું તો રોમાંચની સાથે મને એ સ્વરો પણ સંભળાય છે. સ્વરાંકનની આ કેડીમાં આ બધા જે માર્ગો મળ્યા એણે મને ખૂબ મદદ કરી છે એનો હું ઉલ્લેખ કરવા માગું છું. એક દિવસ કવિ વિનોદ જોશીનું એક કાવ્ય હું વાંચતો હતો. ‘એક કાચી સોપારીનો કટકો રે, એક લીલું લવિંગડીનું પાન....’ કાવ્ય હું નથી સમજાવતો પણ અહીં મારે કાવ્યની ગૂંથણી વિશે વાત કરવી છે. વચ્ચે એક બીજી વાત પણ કરી લઉં કે કવિતા એ વાંચન કરતી વખતે આંખનું કામ છે પણ મને લાગે છે કે વાંચતા વાંચતા કવિતાનો છંદ, એનો નાદ કે લય પણ સંભળાતો હોય છે. આમ બે પ્રવૃત્તિ એક સાથે ચાલે. કાનમાં શબ્દમાધુર્યથી સર્જાતી સંગીતની કલાત્મકતા પણ સંભળાય.’ એમ કહી તેમણે વિનોદ જોશીનું એ ગીત પ્રસ્તુત કર્યું હતું.

કાવ્યસંગીત વિશે વધુમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, ‘કાવ્યસંગીતની વાત કરીએ એટલે સંગીત-કાવ્યનો નાતો પ્રસ્થાપિત થયો. કાવ્યનો અભ્યાસ ખૂબ જરૂરી. અભ્યાસ એટલે એનું સતત વાંચન. સ્વરાંકન થઈ શકે એવી કૃતિઓ તારવી શકાય. આપણી પાસે કાવ્યસંગ્રહ આવે એટલે એ કંઈ નવલકથા કે નવલિકા નથી કે આખો વાંચી જવાય ! એ તો બીજી કે ત્રીજી કાવ્યકૃતિમાં તમે એવા અટવાવ કે આગળ વધી જ ન શકો. આ સ્વરકારની અભિવ્યક્તિ છે. એટલે મિત્રો સાથે જ્યારે મીઠી વાતો થાય ત્યારે આવી બધી ચર્ચાઓ થાય. કોઈ

પૂછે કે કાવ્યસંગ્રહ વાંચ્યો ? મેં કીધું ‘છ અક્ષરનું નામ’ હજી સુધી મેં પૂરું નથી વાંચ્યું. જ્યારે શરૂ કરીએ ત્યારે કોઈ એવી રચનામાં અટવાઈએ કે એમાંથી એ સ્વર માર્ગ શોધે અને પછી એમાંથી સ્વરાંકન થાય. મિત્રો સાથે સતત સંપર્કમાં રહીએ. એક વિદ્યાર્થીની જેમ મેં સતત કવિઓ સાથે આવા સંવાદો સાધ્યા છે. મેં એમને પૂછ્યું છે કે મને આ નથી સમજાતું અને તમે મને કહો અને એ લોકોએ મારી કાવ્યયાત્રાને સમૃદ્ધ બનાવી છે. એ બધાને હું યાદ કરીને પ્રણામ કરું છું.

મુંબઈમાં અમે એક નાટક કરેલું : ‘અખો આખા બોલો.’ એ વખતે એક પુસ્તક મને મળ્યું. એ પુસ્તકની હાલત લાઈબ્રેરીમાં વર્ષો સુધી પડ્યું હોય અને પછી હાથમાં આવ્યું હોય એવી હતી. એટલે એનું પૃષ્ઠ ફેરવીએ તો અડધું ફાટી જાય એવું તે હતું. પરંતુ એમાં અખાના પદનું જે મુદ્રણ હતું તે કંઈક એવું હતું કે તેમાં પહેલો અને છેલ્લો શબ્દ મોટો છપાયેલો અને વચ્ચેનું કાવ્ય સાદા અક્ષરોમાં. એમાં શબ્દો હતા : ‘મનુષ્ય દેહનો આરો જો, કેવળ બ્રહ્મ સંભારો જો...’ આ વાક્યમાં ‘જો’, ‘કેવળ’ વગેરે શબ્દો મોટા અક્ષરે છપાયેલા. પહેલા તો મને સમજાયું નહિ પણ પછી લાગ્યું કે ચોક્કસ એમાં કોઈ સંકેત છે. મુદ્રણની આવી ભૂલ ના હોય. બાકી મુદ્રણમાં તો બધા અક્ષરો સમાન હોય. પરંતુ એ તમામ અક્ષરોને જોડીને ગાતા સ્વરાંકન કરવામાં આ મુદ્રણની ખૂબ મદદ મળી.’ એમ કહીને તેમણે એ ગીત ગાઈ સંભળાવ્યું હતું. ત્યાર બાદ રાગ કલ્યાણ પર આધારિત રમેશ પારેખની રચના ‘હરિ પર અમથું અમથું હેત...’ પણ ગાઈ સંભળાવી હતી. એ પછી અમદાવાદમાં બોમ્બ ઘડાકા થયા ત્યારે કવિ ચંદ્રેશ મકવાણાએ સુરેશભાઈને નીચે આપેલો શેર ફોન પર કહી સંભળાવ્યો હતો જે તેમણે સંગીત સાથે રજૂ કર્યો હતો :

બોલ બેઠું છે આ બધું શું થવા
ધૂજવા માંડી છે મૂળમાંથી હવા

સમાપન કરતાં સુરેશભાઈએ જણાવ્યું હતું કે : ‘હું સાયન્સનો વિદ્યાર્થી છું અને સિવિલ ઈજનેર છું એટલે મને સાપેક્ષવાદનો નિયમ યાદ આવે છે. દરેક સ્વરકાર કે ભાવક કોઈ કૃતિ મૂલવતી વખતે પોતાની દષ્ટિથી મૂલવે છે એટલે મને લાગે છે કે સાપેક્ષવાદનો નિયમ ત્યાં સાબિત થાય છે.’ એ પછી તેમણે શ્રી હરીન્દ્ર દવેની કૃતિ ‘સાજન મીઠો લાગે’ અને મનોજ ખંડેરિયાની ‘પકડો કોઈ કલમને એમ પણ બને...’ તથા રાજેન્દ્ર શુક્લના એક-બે શેર સંભળાવીને પોતાનું વક્તવ્ય પૂરું કર્યું હતું.

એ પછી આ સંગોષ્ઠિના બીજા વક્તા શ્રી અમરભાઈ ભટ્ટે ‘ગુજરાતી કાવ્યસંગીત’ વિશે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં કેટલીક સુંદર રચનાઓ ગાઈ સંભળાવી હતી. તેમણે પોતાનું વક્તવ્ય શરૂ કરતાં કહ્યું હતું કે, ‘આ સંગોષ્ઠિમાં ભાગ લઈ શકવા બદલ હું મારી જાતને સદનસીબ સમજું છું. મારા ‘નિજાનંદી સંપ્રદાય’ના એટલે કે નિજાનંદના કેટલાક વિચારો આપની સમક્ષ રજૂ કરવાનો જે મોકો મળ્યો છે તે બદલ આયોજકોનો હું ખૂબ આભાર માનું છું. ગુજરાતી કાવ્યસંગીત પર બોલવા જેટલો હું નિષ્ણાત તો નથી જ અને માટે જ જ્યારે આ આમંત્રણ મને મળ્યું ત્યારે કવિશ્રી રમેશ પારેખની આ પંક્તિ યાદ આવી કે :

કરી અમારી ગણતરી રમેશ જ્ઞાનીમાં,
સજાવી દીધો ધતૂરો ગુલાબદાનીમાં

હા, કવિતાનો અને સંગીતનો હું ચાહક અને ભાવક જરૂર છું. વકીલાતના વ્યવસાયમાં હોવા છતાં ગાઈ શકવાનો મને આનંદ છે. કવિવર ટાગોરની આ પંક્તિઓ મને ખૂબ ગમે છે કે ‘God respects me when I work, but he loves me when I sing.’ કાવ્યસંગીતની પ્રવૃત્તિ સાથે મારું જે અનુસંધાન છે એની કેટલીક વાત કરવી છે. હું ખૂબ નાનો હતો ત્યારે કવિશ્રી ન્હાનાલાલની રચના, ‘વિરાટનો હિંડોળો ઝાકમઝોળ....’ એ મારા મમ્મી પાસે મેં ગવાતી સાંભળેલી. મને ખૂબ અસર કરી ગયેલી. એ વખતે ગુજરાતી વિષયમાં પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર પર અમારે પાઠ હતો. મારી મમ્મીએ મને કહેલું કે ‘વિરાટનો હિંડોળો’નું સ્વરનિયોજન પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુરનું છે. એ વખતથી એક વાત મનમાં જચી ગયેલી કે એક મોટા કવિની રચના એક મોટા સંગીતકાર એને સ્વરબદ્ધ કરે. આ પહેલું ગીત હું શીખ્યો; જે આપની સમક્ષ રજૂ કરું છું.’ એમ કહીને અમરભાઈએ સૌ શ્રોતાઓને એ ગીતના ગાનમાં મંત્રમુગ્ધ કર્યા હતા.

કાવ્યસંગીત યાત્રા વિશે વધુમાં તેમણે જણાવ્યું કે : ‘ભણવામાં જે કોઈ છંદમાં કવિતા આવે તે હું ગાઈને યાદ રાખતો. દરેક છંદના આપણે ત્યાં રાગ છે એટલે જેમ કે મંદાકાન્તાનો છંદ પરીક્ષામાં પૂછાય તો એ રાગથી છંદ ઓળખી કાઢતો. એ પછી અગિયારમા ધોરણમાં રમેશ પારેખની કવિતા ભણવામાં આવતી કે ‘ગઢને હોંકારો તો કાંગરાયે દેશે, પણ ગઢમાં હોંકારો કોણ દેશે....’ એ વખતે ‘ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો’ પરથી લાઈવ પ્રોગ્રામ થતા હતા એમાં રાસભાઈ પાસે જ્યારે આ ગીત સાંભળ્યું ત્યારે એક બીજું અનુસંધાન થયું કે એક મોટા કવિની રચના જે આપણે ભણીએ છીએ તે રચના તેમણે ગાઈ છે. એટલે કે કવિતા અને સંગીત સાથે જ જાય એવી મારી પહેલેથી સમજણ. આમ પણ ઇતિહાસ જોઈએ તો પ્રાચીન કાળથી એમ જ છે કારણ કે વેદ ના મંત્રો ગાનારા ઉદગાતા કહેવાતા. વાલ્મિકીએ પણ લવકુશ પાસે શ્રીરામ અને અન્ય સભાજનો સમક્ષ રામાયણનું ગાન કરાવ્યું. નરસિંહ-મીરાંના પદો, દયારામની ગરબી, પ્રેમાનંદના આખ્યાન – બધું ગવાઈ ગવાઈને લોકહૃદયમાં વસ્યું. વચ્ચે એવો સમય આવ્યો જેમાં એક માન્યતા આવી કે કવિતા ગવાવી ન જોઈએ. પરંતુ આધુનિક કવિતામાં તો ગાવાની જ વાત કવિઓએ કરી છે. કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લે તો પોતાની કવિતામાં સરસ વાત કરી છે કે ‘ગાઈ લે તારું ગાન....’ મકરંદ દવે કહે છે ‘આજ મારે એ જ સુણવું પ્રાણ દઈ... કોઈ તો ગાઓ...’ નિરંજન ભગતની આ પંક્તિઓ ‘હું તો બસ ફરવા આવ્યો છું, હું ક્યાં એકેય કામ મારું કે તમારું કરવા આવ્યો છું.’ બાલમુકુન્દ દવે કહે છે ‘ગીત ગાવું તો પ્રીતનું ગાવું.’ રમેશ પારેખે લખ્યું કે ‘તને જે ગીત આવડે તે ગા.’ આવા કેટલાય ઉદાહરણો આપી શકાય જેમાં કવિઓએ પોતે ગાવાની વાત કરી હોય.’

આગળ તેમણે જણાવ્યું હતું કે : ‘શ્રી નરસિંહરાવ દીવેટિયાએ એક વાર એમ કહ્યું હતું કે બે જણે કરેલા જુદા જુદા ભાષાંતરની સરખામણી કરતાં અમદાવાદના એક માસિકમાં બંનેની સંગીત ક્ષમતાનું તત્વ તપાસવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. મધુરસ્વર સંયોગથી બંને શ્લોક ગાઈ જતાં જણાશે કે એક રસમય છે અને બીજો રસના તત્વથી વિહિન છે. કવિતા અને સંગીતનો સંબંધ દેહ અને આત્મા પ્રમાણેનો છે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે એને કાવ્યસંગીત કહેવું કે એને સુગમસંગીત કહેવું ? કવિ શ્રીરાજેન્દ્ર શુક્લએ અમદાવાદમાં ‘સમન્વય’ ફેસ્ટીવલમાં 2005માં ખૂબ

સુંદર વાત કરી કે કાવ્યસંગીતમાં કાવ્યનું સંગીત એવો ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ નથી, અને કાવ્ય અને સંગીત એવો દ્વંદ્વ સમાસ પણ નથી, પરંતુ કાવ્ય એ જ સંગીત એવો કર્મધારય સમાસ છે. આ વાત આપણે ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે. હું જ્યારે કાવ્યસંગીત વિશે વિચારું ત્યારે મને એમ લાગે કે ગુજરાતી કાવ્ય સંગીત મુખ્યત્વે ગીત અને ગઝલમાં વહેંચાયેલું છે. એટલે જે ગવાય છે તે કાં તો ગીત હોય કાં તો ગઝલ હોય.

મારે જ્યારે સ્વરનિયોજન કરવાનું બન્યું ત્યારે એક રચના મારા ધ્યાનમાં આવી. એ વખતે હું અમેરિકા અભ્યાસ કરતો હતો. 1988ની વાત છે. ખૂબ એકલું લાગે. કવિ માધવ રામાનુજની કવિતા મનમાં વસી ગયેલી. ‘એમ થાતું કે સહેજ ઝૂકીને ખીણને લઉં તેડી’..... એ ત્યાં સ્વરબદ્ધ કરવાનું થયું. એ રચના તમારી સમક્ષ રજૂ કરું છું.’ એમ કહીને તેમણે આહિરભૈરવ રાગમાં એ રચના ગાઈ સંભળાવી હતી. વિષય અનુસંધાન કરતાં તેમણે આગળ જણાવ્યું કે, ‘ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું છે કે કવિતા એ આત્માની માતૃભાષા છે અને કવિ એ સ્વર્ગનો જાસુસ છે ! એ પછી મેં કવિ શ્રી વિનોદ જોશીની રચનાનું સ્વરનિયોજન કર્યું. એ કવિતા હતી ‘ફૂંચી આપો બાઈ જી...’ જે આપને થોડું સંભળાવું.’ એમ કહી તેમણે તે રચના પ્રસ્તુત કરી હતી. એ પછી મરીઝ સાહેબની ભૂપાલી રાગની એક રચના ગાઈ સંભળાવી હતી. એ પછી એમણે કહ્યું હતું કે : ‘ગઝલનું કોઈ સ્વરૂપ તરન્નુમમાં ગવાય એવું પણ બનતું હોય છે. મને થયું કે એક ગઝલ હું પણ તરન્નુમની રીતે રજૂ કરું. મનોજ ખંડેરિયાની એક અદ્ભુત ગઝલ મને મળી. એ આપની સમક્ષ તરન્નુમમાં રજૂ કરું છું.’ એમ કહી ‘રહસ્યોની ગુફામાં જઈ નિસરવું યાદ આવ્યું નહિ....સમયસર ખુલ જા સીમ સીમ ઉચરવું યાદ આવ્યું નહીં....’ એ પ્રસિદ્ધ રચના તેમણે તરન્નુમમાં રજૂ કરી હતી. ત્યારબાદ તેમણે જણાવ્યું કે : ‘કવિ શ્રી મકરંદ દવેનું ગીત વાંચવામાં આવ્યું : ‘નભથી પધારી મારી તારલી રે લોલ.....’ આ પુત્રીજન્મના વધામણાંનું ગીત છે. આપણે ત્યાં બેટી બચાવો અભિયાનની વાત સમાચારમાં આવતી રહે છે, એ વખતે આ ગીત વાંચવાનું થયું. મને થયું કે કલાકાર તરીકે આ અભિયાનમાં યોગદાન આપું. એ રીતે આનું સ્વરનિયોજન કર્યું. ‘જનનીની જોડ સખી નહી જડે રે લોલ...’ એ ઢાળ લીધો જેની નોંધ મકરંદ ભાઈએ કરી હતી.’ એમ કહીને અમરભાઈએ આ ગીત પ્રસ્તુત કર્યું હતું.

વક્તવ્યના અંતે તેમણે કહ્યું હતું કે : ‘હું બહુ ઓછા કાર્યક્રમો કરું છું પણ એક વાર નાછૂટકે મારે લગ્નમાં ગાવાનું થયેલું. આ વાત એટલા માટે કરું છું કે શ્રોતાઓની સમજ વિશેની વાત છે. એ લગ્નમાં મને ખબર નહીં કે કેવો માહોલ હશે. છતાં પણ મેં એક ગીત ગાયું અને એક ગઝલ ગાઈ. પછી લાગ્યું કે ગઝલ વધારે ગમશે તો થોડી વધુ ગઝલો ગાઈ. પછી ઈન્ટરવલ થયો ત્યારે સંચાલકબેન આવીને મને કહે કે ‘હવે એકાદ ગઝલ ગાજો !’ ત્યારે રાજેન્દ્ર શુક્લની આ પંક્તિ મને યાદ આવી કે ‘ઉભરાતી મહેકિલે કદી એવું લાગતું કે કોઈ વિલુપ્ત વાણીનો હું શબ્દકોશ છું, કારણ એ છે કે પડઘાઉં છું સતત પણ ઝીલાઉં છું ક્વચિત....’ મને શાહબુદ્દીન રાહોડનું આ વાક્ય બહુ ગમે છે કે “એવું લાગે તો સ્ટેજ પરથી ઊતરી જવું પણ સ્તરમાંથી ન ઊતરવું.” હું આ વ્યવસાયમાં નથી તેથી કદાચ ખૂબ સરળતાથી આ સલાહ સ્વીકારી શકું છું પણ છતાં મારી એવી માન્યતા છે કે કલાકારને-કવિને પોતાના હૃદયની વાત કહેવાનો મોકો મળવો જોઈએ. નવીનતાને આપણે સ્વીકારવી જોઈએ. નવી રચનાઓ રજૂ થાય એ સ્વીકારવાની આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ. ક્ષેમુભાઈ દીવેટિયા કાયમ કહેતા કે ‘ગાયકો જેમ ગાનનો રિયાઝ કરે તેમ શ્રોતાઓએ કાનનો રિયાઝ કરવો જોઈએ. એ કલાના ઉત્કર્ષ માટે જરૂરી છે.’ આપણે થોડું આગળ વધવાનું છે. કાયમ જ્યારે પ્રચલિત ગીતોની ફરમાઈશ થાય ત્યારે મને મનોજ

ખંડેરિયાની આ પંક્તિઓ ખૂબ યાદ આવી જાય કે 'તળેટી જતાં એવું લાગ્યા કરે છે, અહીં ક્યાં કરતાલ વાગ્યા કરે છે.....અહીં આપણે આપણા શબ્દ ગાવા, જમાનો તો બીજું ચે માગ્યા કરે છે...' એટલે શ્રોતાઓએ ઉપર ઊઠવાની વાત છે; જેથી કલાકારને અભિવ્યક્તિનો અધિકાર મળે. એ આપણા સૌની જવાબદારી છે. છેલ્લે, હું ભૈરવી રાગમાં એક શેર કહીને પૂરું કરું. આપ સૌનો ખૂબ ખૂબ આભાર.'

બીજી સંગોષ્ઠિના અંતિમ વક્તા આદરણીય શ્રી રાસભાઈનાઈ દેસાઈએ ગુજરાતી કાવ્યસંગીત વિશે સુંદર બાબતો રજૂ કરી હતી. તેમણે સંસ્કૃત શ્લોક સાથે પોતાની વાતનો પ્રારંભ કરતા જણાવ્યું હતું કે : 'આપ સૌ મારા માટે વંદનીય છો કારણ કે કોઈ પણ ગાયક માટે શ્રોતાએ ભગવાનનું રૂપ છે. સંસ્કૃત વગર અમારું ગાડું ન ચાલે. એટલે મેં સંસ્કૃત શ્લોકથી શરૂઆત કરી. માની માને આપણે નાની કહીએ છીએ ને ! સંસ્કૃત આપણી નાની ભાષા છે. એટલે વર્ષોથી શ્રીમદ ભાગવતના શ્લોકથી શરૂઆત કરું. અહીં હવે ત્રીજા વક્તાનું કામ થોડું સહેલું છે કારણ કે પોતાને ગમતી વાત અગાઉના વક્તાએ ક્યાંકને ક્યાંક કોઈ રીતે કરી જ દીધી હોય. રાસભાઈ આજે જુદી રીતે આપની સમક્ષ આવી રહ્યા છે. (તેઓ પોતાને 'રાસભાઈ'ના નામે સંબોધન કરી રહ્યા હતા.) ગાયક અને સ્વરકાર એમ બંનેને આપણે સાંભળ્યા. મોટા ભાગે ગાયક હોય તે પોતાની સ્વરરચનાઓ રજૂ કરે. પોતાની સ્વરરચનાની યાત્રાની વાત કરે પણ એટલેથી કથા પૂરી નથી થતી. ખાસ કરીને જે ગાયક હોય, એ ગાયકના કંઠમાં બીજા સ્વરકારોની રચનાઓ પણ ધર કરીને બેઠી હોય છે અને એવા ગાયકની સ્વરયાત્રામાં આ બધુંય સમાવિષ્ટ થાય છે. ખાસ કરીને અત્યારે પોતાની વાત કરવાની હોવાથી રાસભાઈનો આ એક અભિગમ સ્પષ્ટ કરવો છે. સમય ઓછો છે આથી જે કંઈ રાસભાઈ વિચારીને લાગ્યા છે એમાનું થોડુંક આપની સામે મૂકું છું. અહીં કાવ્યસંગીતનો વિચાર કરવાનો છે આથી વિચારને પ્રાધાન્ય આપવું જરૂરી બન્યું છે. બને ત્યાં સુધી સંક્ષેપમાં વાત કરીશ.'

એ પછી તેમણે જણાવ્યું હતું કે : 'સુગમ સંગીત નામધારી આ નવા વર્ગીકૃત કલા પ્રકારને અલગ અસ્તિત્વમાં આવ્યે આશરે 50-60 વર્ષ થયાં. 'સુગમ' નામ પાડવાનું કારણ એ કે શાસ્ત્રીય સંગીતની તુલનામાં સહેલું પડે એટલે એનું નામ સુગમ. એટલે જ જયદેવસિંહને આ નામ સૂઝ્યું હશે. ધ્રુપદ ગાનની સરખામણીમાં 'ખ્યાલ' સુગમ કહેવાય. 'ખ્યાલ'ની સરખામણીમાં ઠુમરી સુગમ કહેવાય. ઠુમરીની સરખામણીમાં ટપ્પા વગેરે. એ પછી નીચે ઊતરતા જઈએ એટલે ભજન આવે, લોકસંગીત આવે... અને આદિવાસી સંગીત આવે. એમ નીચે ઊતરતા જાયો તો છેલ્લે આવશે 'પોપ અને રેપ'. એમાં સ્વર જ નથી ! એટલે 'સુગમ' નામ ભ્રામક છે પણ વ્યવહારમાં છે એટલે ચાલે છે. એક વાત આપણે બધા જ જાણીએ છીએ કે 'શબ્દ' અને 'સ્વર' બંને સહોદર છે. બંને કાનનો વિષય છે. તો જુદું ક્યાં પડે? બંનેની સીમા રેખા કઈ ? એક 'વર્ણ' છે અને બીજો 'નાદ' છે. એકલા શુદ્ધ નાદમાંથી થયો સંગીતનો જન્મ અને વર્ણાત્મિક વાકમાંથી સાહિત્યનો જન્મ થયો. બંનેની એકબીજામાં દખલ ઉપયોગી છે અને ક્યારેક અનિવાર્ય પણ છે. પશ્ચિમમાં શબ્દને 'એક્સ્ટ્રા મ્યુઝિકલ એલીમેન્ટ' કહ્યો છે. ભારતમાં એમ નથી. ભારતમાં તો સંગીતને 'ગંધર્વ' કહ્યું છે, એમાં પદ આવી જાય છે. વાસ્તવમાં આ તથ્ય જ સુગમસંગીતમાં પાયાની વિભાવના બની રહે છે. લોકસંગીતમાં 25-50 લીટીનું ગીત હોય પણ ચાર સ્વરમાં આખું ગીત રમતું હોય. એમાં શબ્દપ્રાધાન્ય વધારે અને સ્વરપ્રાધાન્ય ઓછું. બીજા છેડે શાસ્ત્રીય સંગીત. એમાં સ્થાયી અને અંતરા એમ બે જ લીટી હોય. બે કલાક સુધી ગવાય ! એમાં સ્વરપ્રાધાન્ય વધારે. આ બે અંતિમો

છે. સુગમસંગીત કે કાવ્યસંગીત આ બંનેની વચ્ચે ક્યાંક મધ્યબિંદુએ કે કડી સ્વરૂપે આવે છે પણ એક વાત રાસભાઈને આમાં ઉમેરવી એ છે કે તે માત્ર કડી નથી. એનું એક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે. બંનેનો ઉપયોગ જરૂર છે પણ કશુંક બીજું પણ છે કે જે લોકસંગીતમાં રહેલી સ્વર-ઉણપ અને શાસ્ત્રીય સંગીતમાં રહેલી શબ્દ-ઉણપનું નિવારણ કરે. એવો કોઈક આ પ્રકાર છે.

જ્યારે કાવ્ય વંચાય છે ત્યારે કાવ્યની અંદર ઓલરેડી એનું સંગીત નિહિત હોય છે. જેમ પથ્થરની અંદર શિલ્પ હોય છે જ. બિનજરૂરી બધું કાઢી નાખવાનું છે. કાવ્યમાં પણ સ્વરકારને અંદરથી સંગીત સંભળાતું હોય છે અને સંભળાવું જોઈએ. પછી એ બિનજરૂરી કાઢીને મૂર્તિ બનાવે છે એવું જ કશુંક એ પોતાની સર્જકતાથી કવિતાને સંગીતબદ્ધ કરે છે. આપણે એમ માનીએ કે કાવ્યસંગીત તો પાંચ મિનિટમાં પૂરું થાશે તો આપણે ભીત ભૂલ્યાં છીએ. આપણે કાવ્યસંગીતને એવી કક્ષાએ લઈ જવું છે કે જેમાં કવિતા અને સ્વર એમ બંને સરખા પલ્લે હોય. હા, બેમાંનું એક નબળું પડે તો એટલા અંશે કાવ્યસંગીત નબળું પડે.'

આગળ તેમણે કહ્યું હતું કે, 'સુગમ સંગીતમાં અલગ તરી આવતી એક વિશેષતા એ છે કે જેમ કાવ્યરચના એ સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા છે તેવી જ રીતે, બરાબર એ પ્રમાણે કાવ્યની સ્વરરચનાની પણ એક વધુ સુક્ષ્મ સર્જનાત્મક ભૂમિકા છે. એ અર્થમાં ગીત એ સહકારી કલા છે. કવિ, સંગીત, દિગદર્શક અને ગાયક – આ ક્રમમાં આવનારા ઘટકો છે જે આ કલાકૃતિને પૂર્ણ કરે છે. એકલો સંગીત નિર્દેશક કે એકલો ગાયક ધૂન નિર્માણ કરી શકે પણ ગીત નિર્માણ ન કરી શકે. આ ત્રણમાંથી અધિક મહત્વ કોનું એ પ્રશ્ન પોતે જ અર્થશૂન્ય છે. એમાંનો પ્રત્યેક ઘટક પોતપોતાની રીતે એટલો જ મહત્વનો છે. સ્વરકાર ન હોય ત્યાં સુધી કવિની રચના કેવળ શબ્દરૂપે રહે. ગાયક ન હોય ત્યાં સુધી બંદિશ સંવેદનાની કક્ષાએ પહોંચે નહીં. આ ત્રણેયની પ્રતિભા એકત્રિત થાય ત્યારે ગીતની પ્રાણધારણા થઈ શકે. એક કે બેને વધુ પડતું મહત્વ આપવામાં આવે તો એ અર્થમાં શ્રેષ્ઠ દરજ્જાની કલાકૃતિનું નિર્માણ થઈ શકે નહીં. સ્વરકાર સ્વરની કવિતા રચે છે પણ સ્વતંત્ર નહીં, શબ્દનો આધાર લઈ એ સ્વરકવિતા રચે છે. કવિતાના હૃદયની ભાષા અને પોતાની સ્વરાનુભવની ભાષાનું ઉત્કટ સાયુજ્ય સઘાય ત્યારે ડાળીમાંથી ફૂંપળ ફૂટે એમ એ અનુભવમાંથી ગીતની સ્વરરચનાનો સ્કોટ થાય. બહારથી લાગે કઠીન પણ એ બહુ સરસ રીતે થઈ જતું હોય છે. કવિતાના શબ્દના ગર્ભમાં ડૂબકી મારી ઊંડાણે જઈ ગીત મૌક્ટિક શોધવાનું મરજીવા કર્મ કરે છે. ક્યારેક એ શબ્દ કવિતાને સ્વરકવિતા વડે મહાત કરે છે એમ કહેવા કરતાં તેને ઓળંગી કે અતિક્રમી આ સૃજન પ્રક્રિયાને બે રીતે નિરૂપિત કરી શકાય. એક તો ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યમાં સંગીત સ્વરરચના ગોપિત જ હોય એ શોધી કાઢવાનું અને પછીની પ્રક્રિયા એ છે કે પહેલા કોઈ ગીતની પ્રારંભની બંદિશ થઈ જાય, પછી શાંત ચિત્તે વિચારે કે મેં જાતે આવું સર્જન કર્યું જ નથી... મારા ગજા બહારની વાત છે – આવો અકર્તા ભાવ કેળવે અને તરત અંતરાની બંદિશ સ્ફૂટી ઊઠે. સ્વરોની બંદિશ એક અપરિહાર્યતા છે જ, સ્વરોને લયકારીની ગમ્મત સાધવા કે કસરતી રિયાઝની તૈયારી બતાવવા માટે શબ્દ સાથે ખેંચતાણ કરવાની ચેષ્ટાથી સ્વરકારે પોતાની જાતને બચાવીને ચાલવું જોઈએ. એણે એ પણ સમજવું પડે કે ગીતની ચાલ કે તર્જ કે બંદિશ શબ્દ પર સ્વરનું નૃત્ય નાટ્ય અલંકરણ નથી, આકર્ષક ચમત્કૃતિ પણ નથી પણ બલકે એની ગીત સ્વરરચના પક્ષીને લાગેલી અંગભૂત પાંખો જેટલી સહજ લાગવી જોઈએ અથવા સાંભળતાની સાથે જ કવિતા પોતે જ જાણે કે સ્વરોની ભાષામાં બોલે છે એમ લાગવું જોઈએ. અહીં રાસભાઈએ ત્રણ ઘટકો કહ્યા : કવિ, સ્વરકાર અને ગાયક.

ચોથો ઘટક તો રહી ગયો ! એ છે શ્રોતા. એના વિના તો ચાલે જ નહિ. શ્રોતાની કાવ્યસૂઝ, સંગીત સજ્જતા અને ગાયકી પરખ બહુ મહત્વની છે.

સ્વરરચના થાય તો સ્વરકારે કવિ પાસે પહોંચી જવું જોઈએ. એમાં જરાય નાનમ નથી. એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે ‘હજો હાથ કરતાલ અને ચિત્ત ચાનક’ આને અઢી-ત્રણ વર્ષ લાગ્યા હતાં. ગુજરાતી કાવ્યસંગીતમાં બનેલી એક ‘માઈલસ્ટોન’ જેવી આ ઘટના છે. રાજેન્દ્ર શુક્લ અને પરેશ ભટ્ટ. રાજેન્દ્ર શુક્લ દાહોદમાં અને પરેશ ભટ્ટ વડોદરામાં ! જ્યારે જ્યારે મળે ત્યારે ગઝલ આગળ ચાલે. ગઝલમાં આવતા સંતોના પ્રદેશો અને એ પ્રદેશોનું સંગીત. ‘હજો હાથ કરતાલમાં’ જૂનાગઢ છે. પરેશ મારવાડ, બંગાળ બધે ફરી ફરીને સંગીતની યાત્રા કરાવે છે. એ આખી રચના કાન ભરીને સાંભળવા જેવી છે. એ આપણે માટે ગર્વ લેવાય તેવી ઘટના છે.

સમાપન કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે : ‘અત્યારના નવી પેઢીના 20-25 વર્ષના ગાયકો, અમે જ્યારે 20-25નાં હતાં એના કરતાં પાંચ ગણા તેજસ્વી છે. આ હકીકત છે. બધાં કબુલ કરશે. એનો અર્થ એ થયો કે આપણું ભવિષ્ય ઊજળું છે. ગુજરાતી કાવ્યસંગીત માટે આપણે નિરંતર આશાવાદમાં રહીએ. એક-બે કૃતિઓ થોડીક ગાઈ સંભળાવું.’ એમ કહીને રાસભાઈએ ‘મૂળ રે વિનાનું કાયા ઝાડવું.....’ વગેરે કૃતિઓનું ગાન કર્યું હતું.

સંગીત-નૃત્ય મહોત્સવ કાર્યક્રમ અંતર્ગત, પ્રથમ રાત્રિએ બનારસના પં.શ્રી છન્નુલાલજી મહારાજે, શ્રી ચિત્રકૂટધામ, તલગાજરડા ખાતે શાસ્ત્રીય કંઠ્ય સંગીતનું રસપાન કરાવ્યું હતું. કાર્યક્રમ બરાબર 8:30 વાગ્યે શરૂ થઈને 10:30 વાગ્યે સંપન્ન થયો હતો.

[બીજો દિવસ : સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-3]

અસ્મિતાપર્વના બીજા દિવસનો પ્રારંભ સંગોષ્ઠિ-૩થી થયો હતો. આ સંગોષ્ઠિનો વિષય હતો ‘કવિકર્મપ્રતિષ્ઠા અને કાવ્યપાઠ’; જેમાં શ્રી સુરેશ દલાલની કવિતા વિશે શ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટે તેમજ શ્રી હરીશ મીનાશ્રુની કવિતા વિશે શ્રી અજિત ઠાકોરે વિસ્તારપૂર્વક વાત કરી હતી. બંને મહાનુભાવોના વક્તવ્યબાદ ક્રમશઃ શ્રી સુરેશ દલાલ અને શ્રી હરીશ મીનાશ્રુએ કાવ્યપઠન કર્યું હતું. સંગોષ્ઠિનું સંચાલન આદરણીય સાહિત્યકાર શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરીએ કર્યું હતું.

સુરેશ દલાલની કવિતા વિશે વાતનો પ્રારંભ કરતાં શ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટે જણાવ્યું હતું કે : ‘સૌ શબ્દના બંદાઓને પ્રણામ. સિમેન્ટ કોંક્રેટના જંગલમાં રસ્તાની ધારે એક વૃક્ષ ઊભું છે. એ કઠોર ભૂમિમાં એ વૃક્ષના મૂળિયા એની વય જેટલી વ્યાપ્તિ પામ્યા નથી. એની ડાળે ડાળે શબ્દો હિંચે છે. એના પાને પાને પ્રાસ રચાયો છે. વાહનોની અવરજવર એ વૃક્ષની નોંધ લેતું નથી ત્યારે એ વૃક્ષ ડૂસકાં નાંખે છે. એની છાયાને પડછાયો માની યાત્રિકો એના ખોળામાં નિરાંતે બેસતા નથી ત્યારે વૃક્ષને વ્યથા થાય છે. શબ્દોની દીપમાલા લઈને બેઠેલાં વૃક્ષની નીચે હું થોભ્યો તો મારા ઉપર થોડી શબ્દવૃષ્ટિ થઈ. રંગ, ગંધ અને રૂપથી મઢ્યા એ શબ્દો મેં જોયા તો એમાં હતું આકાશ, એકલતા, પ્રેમ, માણસ-ફાનસ, દંભ, નગર, મીરાં, હરણાં-તરણાં અને ઝરણાં. મેં ઊંચે જોયું. એ વૃક્ષ પર પંખી હતાં. મોર-પોપટ-કોયલ હતા. પરદેશી પંખી પણ હતા. એ બધા સાથે મળીને માળો કરતા હતા. મેં

આંખો બંધ કરી તો મારા કાનમાં લય વૃષ્ટિ થઈ. મને સંભળાયું કે ‘તરણાંની જેમ મને ફૂટે છે ગીત અને ઝરણાંની જેમ જાય વહેતાં...’ ફરી મેં આંખો બંધ કરી તો મને એ વૃક્ષનું સરનામું દેખાયું : “કવિતા, જન્મભૂમિ ભવન, મુંબઈ.” અને વૃક્ષનું નામ હતું સુરેશ દલાલ !

આ કવિ 80 વર્ષે પહોંચવા આવ્યા છે. લગભગ છ દાયકાથી કવિતાને પ્રેમ કરે છે. એમની વય વધવા છતાં એમની પ્રેમની માત્રામાં કોઈ ઘટાડો નથી થયો. કવિતાને આટલી તીવ્રતાથી અને આટલો લાંબો સમય બહુ ઓછા ચાહકોએ પ્રેમ કર્યો હશે. એવા આ કવિને આજે આપણે એમની રચનાઓ દ્વારા માણીએ. આ કવિની બધી જ રચનાઓમાંથી પસાર થતા મને એમ લાગે છે કે આ કવિ એ કેટલા બધા કાવ્યસંગ્રહો આપણને આપ્યા છે. ‘એકાંત’ રચ્યું ત્યાંથી શરૂ કરીને ‘દ્રશ્ય-અદ્રશ્ય’ સુધી એમના કાવ્યસંગ્રહો અઢી ડઝન ઉપરાંત છે ! અને સંપાદનો અને એ બધું ઉમેરીએ તો એમની વય જેટલી સંખ્યા થાય ! ‘હસ્તાક્ષર’, ‘રોમાંચ’, ‘જળનાં પગથિયાં’, ‘જલસાગર’ વગેરે. પણ આ બધું જોઈએ છીએ ત્યારે કવિની મુદ્રા, કવિને આપણે ક્યા ખંડના કવિ તરીકે ગણીશું ? એવો એક પ્રશ્ન સામે આવે છે. ત્યારે મને કહેવું છે કે આ કવિ પરંપરાનો કવિ છે. આ કવિ આધુનિકતાનોય કવિ છે અને આ કવિ અનુઆધુનિકતાનોય કવિ છે. એણે પરંપરાને પણ ઝીલી છે અને પચાવી છે. અનુઆધુનિકતાનો અને આધુનિકતાનો પ્રભાવ પણ એમણે ઝીલ્યો છે. આ કવિની એક મોટી વિશેષતા હોય તો આ કવિ શ્રદ્ધાનો કવિ રહ્યો છે. એણે પ્રારંભથી આજ સુધી શ્રદ્ધા ગુમાવી નથી. આધુનિક કવિઓમાં શ્રદ્ધા ડગી ગઈ હતી એ વખતે પણ આધુનિક કવિતા લખતી વખતે તેઓ શ્રદ્ધા સાથે લખતા હતા.’

ભગીરથભાઈએ આગળ જણાવ્યું હતું કે, ‘કવિતાના ચાહકો ઊભા કરવાનું કામ જે અમદાવાદ નથી કરી શક્યું તે તેઓ મુંબઈમાં કરી શક્યા છે. અમદાવાદમાં સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થા છે, કવિતા લખનારા પણ છે. પરંતુ કવિતાનો આખો ભાવક સમુદાય જે ઊભો કરવો અને કવિતા લખવા કરતાં આ વાતાવરણ ઊભું કરવું તે સર્જન જેટલું જ કપરું કામ છે. એ એમણે કર્યું છે. મુંબઈ એવું થાનક છે જ્યાં કવિતા સાંભળવા માટે લોકો પડાપડી કરે છે. તેમની કવિતામાં રંગદર્શિકા, વાસ્તવબોધ, ઊર્ધ્વચેતના, ટાગોરના પ્રભાવની ઝીણી ઝીણી અસરો, શ્રી અરવિંદ-માતાજીના બોધની કરુણા વરસતી હોય એવી ક્યાંક પંક્તિઓ – એવો કોઈ ભાગ્યે જ વિષય હશે કે એ એમના હાથે ઉદઘાટિત ન થયો હોય. નિરુપણરીતિનું વૈવિધ્ય કોઈકને ઓછું ભલે જણાય પણ વિષયની વ્યાપ્તિ આપણને દેખાય છે. આ કવિની રચનાઓ સહજ બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. એક ‘ધબકતા જીવનની ખાત્રી કરાવતી રચનાઓ’ અને બીજી ‘થીજેલા જીવનની પ્રતીતિ કરાવતી રચનાઓ’. આ ધબકતા જીવનની ખાત્રી કરાવતી જે રચનાઓ છે એમાં આપણે ગેય રચનાઓ એટલે પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવતી રચનાઓ મૂકીએ અને થીજેલા જીવનની જે પ્રતીતિ કરાવતી રચનાઓ છે એમાં એમની નગર જીવનની જે રૂટિનતા છે, જે સંવેદનવિહિનતા છે એને આપણે રાખીએ અને આ કવિને તપાસીએ. એટલું જરૂર કહું કે એમની આ ધબકતા જીવનની રચનાઓમાં ગીતો ઝાઝા છે. મુલાયમ ભાવના ગીતો, માનવપ્રેમના ગીતો, પ્રકૃતિ તરફનો થોડો અણસાર કર્યો છે. પ્રભુ પ્રેમની ઊર્ધ્વચેતનાની રચનાઓમાં કવિનું કાવ્યત્વ દેખાય છે. એ ક્યાં દેખાય છે તે હું જરૂર તમને બતાવીશ. આ કવિનું મૂળ, ફૂળ, પિયર સૌંદર્યરાગી કવિતાના રાજેન્દ્ર, નિરંજન અને પ્રહલાદથી જે કવિતાઓ શરૂ થઈ છે ત્યાં પડેલું છે.

મારે તમને એ પણ યાદ દેવડાવવું જોઈએ કે સુરેશ દલાલની સાથે હરીન્દ્ર દવેનું નામ પણ જાણીતું છે. બંનેએ મીરાં અને કૃષ્ણપ્રેમના કાવ્યો લખ્યાં છે. બંનેની રાધામાં અને બંનેની મીરામાં અંતર છે. સુરેશ દલાલની જે પ્રણયની કવિતા છે એ મુલાયમ કવિતા છે. એમણે એ મુલાયમ ભાવને વ્યક્ત કરવા માટે સહજ લયનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ પ્રકારની તેમની રચના છે : ‘લાવ તારું નામ લખી દઉં....’ આ કવિને શિખરીણી છંદ વધારે માફક આવ્યો છે. પત્ર પર તેમની કવિતા છે : ‘તમારા પત્રોમાં ઝરમર ઝરે વ્હાલ નભનું...’. ભાવનિરૂપણ, કલ્પનાનું વૈવિધ્ય, લયસૂઝ, બહુ મોકળાશથી આ કવિ આલેખે છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઘરેણાં જેવું ઘરે ઘરે ગવાતું સિદ્ધ કરેલું તેમનું આ ગીત છે : ‘રાધાનું નામ તમે વાંસળીના સૂર મહીં, વહેતું ના મેલો ઘનશ્યામ....’ પરંપરા અને પ્રયોગનો એમાં સમન્વય છે. એમની પ્રેમ કવિતામાં મધ્યરાત્રિએ આવતી રાતરાણીની મહેક આપણને વર્તાય છે.’ એમ કહીને તેમણે સુરેશ દલાલની કેટલીક રચનાઓ સમજાવતાં કહ્યું હતું કે, ‘કમાલ કરે છે.....એક ડોસી ડોસાને હજુ વ્હાલ કરે છે.....’ અહીં પ્રેમ નહીં, ‘વ્હાલ’ શબ્દ વાપર્યો છે. આ પ્રયોગો એમનેમ નથી આવ્યા. પ્રેમ, નેમ, સ્નેહ, વ્હાલ વગેરેમાં જીવનને ટકાવવાની જે તાકાત છે તે આ કવિ ભાળી ગયો છે. સૌથી વધારે એમની કવિતામાં કાવ્યત્વની આપણને જે ગતિ દેખાય છે અને પ્રભુપ્રેમની જે આરત દેખાય છે, તે મહત્વની છે. જીવ શિવને પોકારે છે એ વાત આ કાવ્યમાં કેવી રીતે ગૂંથાઈ છે એ તમે જુઓ તો ખરા ! ‘અનુભૂતિ’નામના કાવ્યમાં એમણે આ ભાવ દર્શાવતા લખ્યું છે કે : ‘લીલ લપાઈ બેઠી જળને તળિયે, સૂર્યકિરણને એમ થયું કે લાવ જઈને મળીએ.....’ એમાં કવિએ પંચમહાભૂતના પાંચેય તત્વો વણી લીધા છે અને એ રીતે તે અધ્યાત્મ ઊંચાઈનું ગીત બને છે. એવું જ એમનું એક બીજું મીરાં-ગીત છે જેને ભારતીય સાહિત્યની ગણતરીમાં લેવું પડે. ‘મંદિર સાથે પરણી મીરાં, રાજમહેલથી છૂટી રે... કૃષ્ણનામની ચૂડી પહેરી, માધવની અંગૂઠી રે.....’ અહીં ‘મંદિર સાથે પરણી’ અને ‘રાજમહેલથી છૂટી’ એવો પ્રયોગ કર્યો છે. ‘માધવ સાથે પરણી’ એમ નહિ અને ‘રાણાથી છૂટી’ એમ પણ નહીં. અહીં મંદિરનો “મ” શબ્દ બોલતાં હોઠ ભેગાં થાય છે એટલે કે આ જોડાવાની ઘટના છે એવો અર્થ એમણે અહીં કેદ કરી લીધો છે અને ‘રાજમહેલ’ શબ્દ બોલવામાં ‘ર’ની સાથે ‘આ’નો ઉચ્ચાર કરીએ અને જે બે હોઠ પહોળા થાય છે એ છૂટવાનો અર્થ તેમાં સમાવી લે છે. એ રાજમહેલથી છૂટવાની ઘટના છે. એટલે કવિ પાસે વર્ણ પણ કેવો મદદે આવી જાય છે ! આ કવિ શબ્દોનો કોલાહલ કરતાં કરતાં મૌનને યાહનાર કવિ થઈ ગયા છે. એમણે પણ શબ્દની યાત્રા શરૂ કરી છે અને મૌનની યાહના સુધી એ ગયા છે.

માણસ માણસને કળી તો શકવાનો જ નથી પણ બરાબર મળી પણ શકતો નથી એની અપાર વેદના એમના નગરચેતનાના કાવ્યોમાં જોવા મળે છે. સુરેશ દલાલની કવિતામાં નગરની સંવેદનહીનતા જે છે તે ખૂબ ઊલટથી પ્રગટ કરી છે. માણસના રૂપમાં પાશવતા દર્શાવતી વૃત્તિ અને એ દર્શાવતી કવિતાઓ એમણે આપણી સામે મૂકી છે. ‘મુંબઈમાં રહી રહી થાકી ગયેલો હું માણસ છું...’ એમ તેમણે એમની એક કવિતામાં કહ્યું છે. સાંપ્રત માનવજીવનની છબી ઝીલવા માટે એમણે એમ પણ કહ્યું કે ‘અમે જળ નથી જાળ છીએ....’ કવિએ જે નગરકાવ્યો આપ્યા એમાં આખોયે આખો માણસ જે વિકૃતિમાં રૂપાંતર થતો જાય છે, એના સંબંધો પોકળ થતા જાય છે, લગ્નજીવન નામનું જે બચી જવા પામ્યું છે, ઈશ્વર તરફનો ભાવ પણ ભેળસેળ થતો જાય છે, મંત્રોના પવિત્ર જપનું ફિલ્મમાં રૂપાંતર થાય છે – આ આભાસી સંસ્કૃતિ, આ દંભ અને યાંત્રિકતા તથા નરી બનાવટ પર

કવિના જે કટાક્ષબાણ છે તે નોંધવા જેવા છે.’ એમ કહી ભગીરથભાઈએ તેમની કેટલીક કવિતાઓ વાંચી સંભળાવી હતી. વધુમાં તેમણે કહ્યું હતું કે, ‘સાંપ્રત માનવની છબી તેમણે બરાબર ઝીલી છે. માણસને માણસની હૂંફ મળવી જોઈએ એની જગ્યાએ માણસ માણસની અદેખાઈ કરે છે તે તેમણે ઘણા કાવ્યોમાં કહ્યું છે. તે કહે છે માણસને પોતાના જ નામનું ઝેર ચઢ્યું છે. કવિ કહે છે આટલું બધું છે છતાં મને માણસ ગમે છે કારણ કે તે બદલાય છે અને બદલાતો નથી.

વાચકોનાં ધ્યાનમાં કદાચ ન આવી હોય તેવી તેમની ગદ્ય-કવિતા હમણાંના તેમના તાજેતરના સંચય ‘દ્રશ્ય-અદશ્ય’માં છે. એમણે લયની ઝીણી ડિઝાઈન ગદ્યમાં પાડી છે અને ‘ગદ્ય-સોનેટ’ રચ્યા છે. કદાચ ગીતમાંથી છૂટવા માટે એમણે આ પ્રયત્ન કર્યો હોય ! એ રચનાઓમાં પણ આપણને કાવ્યત્વના અણસારા પ્રાપ્ત થાય છે. ‘રેડિયો પર ફાગણના ગીતો વાગ્યા અને શહેરને ખબર પડી કે આજે વસંતપંચમી છે.....’ આમાં યાંત્રિકતાનો કટાક્ષ કર્યો છે. કવિને પ્રશ્ન થાય છે જે આપણને સૌને થાય કે ‘ભણેલા માણસો આટલા બધા અભણ કેમ ?’ પ્રણયગીતો, કૃષ્ણકાવ્યો, નગરકાવ્યોની જેમ સુરેશ દલાલે લોકગીતની પંક્તિ લઈને પણ કેટલાક સુંદર કાવ્યો આપ્યા છે. સુરેશ દલાલનું ભક્ત કવિ તરીકેનું વ્યક્તિત્વ પણ જોવા જેવું છે. ‘પદધ્વનિ’માં 108 રચનાઓ આપી છે. મધ્યકાલિન પરિભાષા અને ભાવસંદર્ભો જાળવવા પણ એમણે પ્રયત્નો કર્યા છે. ‘આજની ઘડી રે ધન, આજની ઘડી.... મારો શામળિયો મોગરોને હું ગુલછડી’ એવા સુંદર ભક્તિગીતો આપ્યા છે. આમ, પરંપરાનો વિસ્તાર આ કવિમાં થયો છે. આ કવિએ ભારતના અને વિશ્વના અનેક કવિઓનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરીને પણ આપણને આપ્યો છે. કવિતા વિશે તેમણે ઘણી વાત કરી છે. સુરેશ દલાલની રચનાઓમાં ક્યાંક કોઈને શબ્દરમત દેખાય, ક્યાંક શબ્દમમત દેખાય, ક્યાંક લયની ક્યાશ પણ હોય, કોઈને સપાટ નિવેદનો લાગે, પરંતુ શબ્દને અને કવિતાને આટલી તીવ્રતાથી અને આટલો લાંબો સમય દિલોજાન ચાહનારો આ એક અનોખો સર્જક છે, એટલું તો સ્વીકારવું જ રહ્યું.

આ બધું સાંભળ્યા પછી હું જે તારણ પર આવ્યો છું તેની વાત માંડીને મારી વાત પૂરી કરીશ : (1) સુરેશ દલાલની કવિતાના કેન્દ્રમાં પ્રેમ અને નગરજીવન છે. મધ્યકાલીન લોકગીતોની પરંપરા અને આધુનિકતાના સંમિશ્રણો છે. (2) આધુનિકતાની આબોહવામાં રહીને આ કવિએ શ્રદ્ધાનું ગાન કર્યું છે. (3) સુરેશ દલાલ મુખ્યત્વે ઊર્મિ કવિતાના માણસ છે. એમના ગીતોમાં સાહજિકતા છે, દુર્બોધતા નથી. રજૂઆતના કવિ છે. ગવાતા કવિ છે. (4) કવિતાના સર્જન કરતાં કવિતાના પ્રસરણની સૌથી વધુ કામગીરી મેઘાણી પછી આ કવિ એ કરી છે. (5) પ્રારંભે રાજેન્દ્ર-નિરંજનની સૌંદર્ય રાગી કવિતાનો સંસ્કાર ઝીલ્યો અને પછી આધુનિકતાનો પ્રભાવ એમના પર પડ્યો. અન્ય કવિઓનો પ્રભાવ પણ એમણે ઝીલ્યો અને મને કહેવા દો કે આ અનુઆધુનિક કવિઓના પણ એ પૂર્વજ છે. ‘કાવ્યત્વ’ અને ‘ગીતત્વ’ એમ બંનેનું સંયોજન એ કરી જાણે છે. લોકપ્રિય કવિ છે. ચોકાવનારી ઉક્તિઓ એમની અછાંદસ રચનાઓમાં તરત ધ્યાન ખેંચે છે. એમણે ભારતીય કવિતા, વિશ્વ કવિતા, ગુજરાતીમાં જે આણી આપી છે તે બેનમૂન છે. એ આટલું બધું મળ્યું છે તેમાં ઈશ્વરના ઋણી છે એટલે તેઓ કહે છે ‘કેમ કરીને ચૂકવું ઋણ...’ અને મેં પહેલા કહ્યું હતું એમ, છેલ્લે પણ કહીશ કે હવે આ કવિએ શબ્દો સાથે રમવાનું માંડી વાળ્યું છે. આમ, શબ્દ-કવિતાથી શરૂ કરી , અશબ્દ-કવિતાની ઝંખના કરતા આ કવિ પાંચ દાયકાની સફર પૂરી કરે છે.

શ્રી ભગીરથભાઈના વક્તવ્ય પછી ખૂબ જ હળવી શૈલીમાં વાત કરતાં શ્રી સુરેશ દલાલે કાવ્યપઠન કર્યું હતું. તેમના વક્તવ્યમાં હાસ્યની છોળો ઊડી હતી અને શ્રોતાઓ રસતરબોળ બન્યા હતા. કાવ્યપઠનનો આરંભ કરતાં શ્રી સુરેશભાઈએ જણાવ્યું હતું કે, ‘આત્મીય મોરારિબાપુ, જેમણે મારા કાવ્ય વાંચવાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું એવા ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, શ્રી હરીશ મીનાશ્રુ, અજિતભાઈ અને સૌ મિત્રો..... હું જ્યાંથી શીખવા મળે ત્યાંથી શીખું છું. હું અસ્મિતાપર્વમાં આવવા નીકળતો હતો ત્યારે કેટલાક લોકોએ મને શિખામણ આપી ત્યારે મેં કીધું કે ભાઈ, હું પહેલાં પણ ત્યાં જઈ આવ્યો છું. તેઓ મને કહે કે તમારે ગંભીર ચહેરો રાખવો જોઈએ, ન સમજાય એવું બોલવું જોઈએ તો લોકો તમને વિદ્વાન ગણશે !! થોડા એલિયટના ક્વોટેશન કહેવા જોઈએ તો એ લોકોને ખબર પડશે કે તમે વાંચો છો, વિચારો છો, અનુભવો છો !! તમે તમારી છાપ ઊભી કરો. મેં કહ્યું, હું ઈમ્પ્રેસ કરવા નથી જતો, એક્સપ્રેસ કરવા જાઉં છું. અહીં કોને ઈમ્પ્રેસ કરવાના ? અને જે લોકો ઈમ્પ્રેસ કરીને ચાલ્યા ગયા એ લોકો પણ કેટલું રહ્યાં ? આટલી જો અક્કલ આવી હોત તો કંઈ બહુ અર્થ નથી.

ગીત મને બહુ ગમે છે. ‘તરણાની જેમ મને ફૂટે છે ગીત અને ઝરણાંની જેમ જાય વહેતાં.....’ ગીત કંઈ ડગુમગુ ડોસીની જેમ ન ચાલે ! ઉમાશંકરે બહુ અદ્ભુત કહ્યું કે ‘અમે સુતેલા ઝરણાંને જગાડ્યું.’ જે આપણી અંદર સુતેલી વસ્તુ હોય એને જગાડવી જોઈએ. આટલી સરસ કવિતાઓની આપણા માસ્તરોએ પત્તર ધમી નાખી છે. માસ્તર પૂછશે કે કવિ શું કહેવા માંગે છે ? – અલ્યા ભઈ ! કવિ કહેવા માગતો હોત તો નિબંધ ન લખત ? આ ગીત શું કામ લખત ? કવિ કાંઈ કહેવા નથી માગતો. કવિને કંઈ કહેવું જ નથી. તમે શું કામ હેરાન કરો છો ?

મેં ‘તમે કહો તે સાચું વહાલમ.....’ એ એક ગીત લખેલું. કોઈ સ્ત્રીને લાંબાગાળાનું રાજ્ય કરવું હોય તો તે આ જ કહે. આ પરથી મને યાદ આવ્યું કે કાલે બધું અહીં ડાયસ્પોરાનું ચાલતું હતું તે હું ટીવી પર જોઈને આવ્યો છું. મારો એક પ્રશ્ન એ છે કે આપણા ક્યા ગુજરાતીઓ અમેરિકન જોડે ભળ્યા છે ? ત્યાં બેસીને કવિતા અને વાર્તા લખે છે. Do they know the American culture ? સુચી વ્યાસે બહુ સરસ કહેલું કે અહીં અમેરિકામાં તો થૂંકે ચોટાડેલા લગ્ન છે ! એ લોકો જ્યારે લગ્ન કરે ત્યારથી જ ડાઈવોર્સ ફાઈલ કરે. ઉપરોક્ત ગીત વાંચીને મને ડો. પ્રકાશ કોઠારીએ કહ્યું કે તારું આ કાવ્ય ડિવોર્સ થઈ ગયેલા એક દંપતિને મોકલાવ્યું અને પાછા તેઓ ભેગા થઈ ગયા. મેં કહ્યું, મારે ટાગોર તો નહોતું થવું પણ મને ગોર શું કામ બનાવ્યો ! કવિતા આવુંયે કામ કરી શકે છે, જે વિવેચકોની બહારની વાત છે. મૂળ વાત મારે એ કહેવી છે કે આ અસ્મિતાપર્વ તો અસ્મિતાપર્વ છે જ પણ ખરેખર ‘સ્મિતા પર્વ’ છે એટલે કે આનંદનું પર્વ છે. કવિતાનું વાચન આનંદ આપે. વિવેચન વિદ્યાનંદ આપે. વિવેચન આનંદ તો આપવું જ જોઈએ.

કેટલીક ગમતી પંક્તિઓ વાંચું એ પહેલાં એક વાત યાદ આવે છે. આપણા કેટલા ગુજરાતીઓ ફોરેન જાય અને ત્યાં મારું ગીત ગાય. ગીત ગાય એટલું જ નહીં પણ ત્યાં મારા ગીતનો અનુવાદ કરે ! ‘રાધાનું નામ તમે વાંસળીના સૂર મહી વહેતું ના મેલો ધનશ્યામ.....’ એક સંગીતકારે કહ્યું ‘Don’t flow radha’s name in your flute o shyam’ હવે આવી ખોટી રીતે ગીતને સમજાવે, પછી એ ગાય, અભણ માણસો ડોલે, એ રાજી થાય, ડોલર લાવે અને જલસા ! અમેરિકામાં ફિલ્મ જોઉં અને એમાં પછી નીચે ડાયલોગ આવે કે ‘બોલ રાધા બોલ

સંગમ હોગા કી નહીં ?' એનું અંગ્રેજી એમ કરે કે 'Please speak, radha speak, contact possible or not ?' આમાં અને પેલા કાવ્યના અનુવાદની અંદર મને તો કોઈ ફેર દેખાતો નથી.

ભગીરથભાઈએ જેની વાત કરી તે પેલું 'મંદિર અને મીરાં'વાળું કાવ્ય મેં રજનીશજીને સાંભળતા લખ્યું હતું. મને આનંદ થયો કે હું એમને સાંભળવા ગયો. તેઓ એ દિવસે મીરાં વિશે બોલ્યા પણ તેઓ સારું ન બોલ્યા. મને આનંદ થયો. એનું કારણ એ છે કે જો દર વખતે દરેક માણસ સારું બોલે તો એ મશીન કહેવાય, માણસ ના કહેવાય. એ સાંભળતાં મને વિચાર આવ્યો કે મીરાં મરી હોત તો કેવી રીતે મરી હોત ? એ ડાયાબિટિશથી મરે ? એને પેસમેકર મુકવું પડે ? એને ઝુકોમા થાય ? એને ચાલવાની તકલીફ થાય ? મીરાં કેવી રીતે મરે ? જસ્ટ ઈમેજિન ! મીરાંને પણ સહી કરવાનું મન થાય એટલી ખાત્રી પૂર્વક કહું છું કે, 'ધૂંધટ પટની ધૂંધરિયાળી વાત ગગનમાં ગૂમ થઈ.....એક દિવસ તો ગાતાં ગાતાં મીરાં ચૂપ થઈ.....' મીરાં આમ જ મરે. એ બીજી કોઈ રીતે મરી ન શકે.

હું ફિલાડેલ્ફિયામાં હતો ત્યારે કોઈએ મને 'ગુડમોર્નિંગ' કહ્યું. એ વખતે મને થયું કે મીરાંને કોઈ આવું કહે તો કેવું લાગે ? કવિને કલ્પના કરવાનો અધિકાર તો છે જ. કવિ કલ્પના ના કરી શકે તો ધિક્કાર છે. મીરાંને એવું લાગ્યું હશે કે 'વાંસળી જેવી સવાર ઊગે ને મોરપીંછ જેવી રાત, મંદિરની બહાર મીરામાધવ ઊજવે છે મધરાત.....' આ વાંચી સુરેશ જોશીએ ટીકા કરી, જે એમનો અધિકાર હતો. એમણે કહ્યું કે આ કૃષ્ણકાવ્ય થયું ને ? મેં કહ્યું કૃષ્ણકાવ્ય થયું કે નહિ એ મહત્વનું નથી, કાવ્ય થયું ને એ મહત્વનું છે ! મને ઈશ્વરે જે પ્રથમપંક્તિ આપી છે એને હું વફાદાર રહું કે મારા વિવેચકોને વફાદાર રહું કે એ લોકોને શું લાગશે ? એ લોકોને કંઈ લાગતું જ નથી, પહેલી વાત એ જ છે. વિવેચક સહૃદય હોવો જોઈએ. મારા લય ખોટા હોય તો ધ્યાન દોરવાનો અધિકાર છે.'

વાતના પ્રવાહમાં તેમણે આગળ જણાવ્યું હતું કે, 'મુંબઈમાં પાર્ટીઓ બહુ થાય. સાડા આઠનો ટાઈમ હોય અને બધા નવ વાગે આવે ! આપણા જેવા વહેલા પહોંચી ગયા હોય. એ લોકો તૈયાર પણ ના હોય. પછી બધા લોકો આવે અને 'હેપી ટુ સી યુ' કરે. એમાં સ્ત્રીઓ ત્રાસ આપે અને બેઘડક સવાલ પૂછે 'કવિતા કેમની લખો ?' એના ગજા પ્રમાણે જવાબ આપું. કોઈક તો અમસ્તા જ પૂછતા હોય તો એને કહું કે 'પીન્ક કાગળ લઉં, લીલી સહી લઉં, માથે ટકટક હાથ ફેરવું અને હાથમાંથી કવિતા નીકળે !' મજાની વાત એ કે તે માની પણ જાય ! એક બહેન આવ્યા મને કહે 'જો જો હોં, મારી પર કવિતા ન લખી નાખતા' મેં કહ્યું, 'You are a difficult subject for poetry.' તારા પર કવિતા લખવી કેવી રીતે લખું ? મા પાવા તે ગઢથી ઊતર્યાં લખું ? બહુ મુશ્કેલીઓ છે. આ બધા પૂછપૂછ કરે એટલે મેં ડોક્ટરો પ્રિસ્કિપ્શન લખે એમ એક કવિતા લખી :

તમને તારાઓની બારાખડી ઉકેલતાં આવડે છે ?

તો લખો....

તમને ફૂલોની પાંખડીમાં પ્રવેશતાં આવડે છે ?

તો લખો....

તમને ક્ષણની આંખડીમાં કશુંક આંજતાં આવડે છે ?

તો લખો....

તમને રણના વિષાદને મૃગજળથી માંજતાં આવડે છે ?

તો લખો....

તમને આંખમાં આવેલા વાદળને નહિં વરસાવતાં આવડે છે ?

તો લખો....

તમને મેઘધનુષને સુક્કી ધરતી પર વાવતાં આવડે છે ?

તો લખો....

તમને લોકોની વચ્ચે તમારી સાથે રહેતાં આવડે છે ?

તો લખો....

તમને તમારાથી છૂટાં પડતાં આવડે છે ?

તો લખો....

તમને કંઈ પણ આવડતું નથી

એ અવસ્થા પર ઊભા રહેતાં આવડે છે ?

તો લખો....

એક વખત ટ્રેનમાં ટ્રાવેલ કરતો હતો. એક ભાઈએ મને કહ્યું કે તમારો હાથ બતાવો. જોઈને મને કહે તમને સાક્ષાત્કારનો યોગ છે, ત્યાં જ ટિકિટ ચેકર આવ્યો ! મને થયું ઈશ્વર આવી રીતે આવશે મને ખબર જ નહિ. મારા અને હરીન્દ્રમાં આસમાન-જમીનનો ફેર. કેટલુંક તો એ બોલે તે મને સમજાય જ નહિ. મને એક ટિવસ કહે કે થોભો. એટલે હું રસ્તામાં અટકી ગયો. હકીકતે એ મને એમ કહેવા માગતો હતો કે આ પુસ્તક પકડો. એ મને ગઝલો સંભળાવી સંભળાવીને થાકી ગયો પણ મને ગઝલ આવડી નહીં. આ એની નિષ્ફળતા નહીં, પણ મારી સફળતા ! કારણ કે અત્યારની ગઝલો વાંચ્યા પછી એવું લાગે છે કે નથી લખતાં એ સારું જ છે. ટ્રેનમાં પેલા ભાઈએ કહ્યું કે સાક્ષાત્કારનો યોગ છે; એમાંથી મને કવિતા સૂઝી. મેં ઈશ્વરને ચેલેન્જ આપી. હું ભગવાન જોડે પણ માનું છું કે It should be two way traffic and no silence zone. આપણે એકલા જ એની પાછળ હોઈએ અને એ આડું જુએ ને બાડું જુએ એમાં આપણને મજા ના આવે. પછી એ માણસ હોય કે ઈશ્વર હોય કે કોઈ પણ હોય. એટલે મેં ઈશ્વરને કહ્યું :

શ્યામ મારો આ કોરો કાગળ
એમાં દોરો તમે કુંડળી
અને કહો કે મળશું ક્યારે ?
કેં કેટલા ઘોંઘાટના અહીં ધૂંધટપટ રે ઢબ્યા
એને કહો ખોલશો ક્યારે ?

રાહુ ચંદ્રને ગળી જાય તો
તમે ઝૂલશો મારે માથે શરદપૂનમનું આભ થઈને
એવું વચન તો આપો.
સૂર્ય, ગુરુ કે કેતુ, મંગળ;
અમને કાંઈ સમજ નહીં,
ગ્રહો વિરહના ટળશે
એવું આશ્વાસન તો આપો.
એક એક આ ઘરમાં મૂકો વાંસળીઓના સૂર
અને બળવાન શુક્રને કરો
મોરપિચ્છને ધારી માધવ દર્શન દેશો ક્યારે ?

તમે અમારું ભાવિ કહેશો ક્યારે ?
શ્યામ તમે અવ સાચું કહેજો
તમને પણ અમને મળવાનું
મન કદીય થાય ખરું કે નહીં ?
અમે તમારી આગળપાછળ આમતેમ બસ ભટક્યા કરીએ
તમને પણ ક્યાંક ઊભા રહીને
આંખોમાં આંખો રોપીને
માનમલાજો મર્યાદાને લોપી દઈને
ગોપીના આ લોચનને જલ ડૂબી જવાનું
મન કદીય થાય ખરું કે નહીં ?
શ્યામ તમારી સાથે મારે કયા જનમની સગાઈ થઈ છે
ને કયા જનમમાં સગપણ ફળશે ?
રે, ક્યાં લગી આ જીવ ટળવળશે ?
મને કેં કહેશો ક્યારે ?

હરકિસન મહેતા અને અમે બધા ભેગા મળીએ. વાતો કરીએ. એક જણે મને પૂછ્યું કે તમારી અને હરકિસન મહેતાની મૈત્રીનું રહસ્ય શું ? મેં કહ્યું, 'અમે એકબીજાને નથી વાંચતા તે !' એ જ મૈત્રીનું રહસ્ય ! હરકિસન

ભાઈએ એક વાર પૂછ્યું કે જીવન એટલે શું અને મરણ એટલે શું ? મેં જવાબ આપ્યો કે પાંચ તત્ત્વો ભેગા મળે એ જીવન અને પાંચ તત્ત્વો છૂટા પડે તે મરણ. મરણનો અનુભવ તો કોને ન હોય ? મારા ફાધર ગયા, મધર ગયા, નાનો ભાઈ ગયો, કેટલા બધા મિત્રો અને કેટલી બધી વ્યક્તિઓ ગઈ. હમણાં ઉપરા ઉપરી બે મરણ થયા તો સ્મશાનમાં બીજે દિવસેય ગયો. તો ત્યાં બેઠેલા એક ભાઈ કહે, ‘તમે તો ગઈ કાલે પણ આવેલા ને ?’ જાણે મેં માનતા ના માની હોય કે હું રોજ સ્મશાનમાં આવીશ પછી ઈમેજની ઓફિસમાં જઈશ ! મેં કહ્યું, ‘ગઈ કાલે બીજા માટે આવેલો, આજે પણ બીજા જ ગયા છે, હું કંઈ ગઈકાલવાળા માટે નથી આવ્યો !’ મેં એક મરણનું કાવ્ય લખ્યું : ‘આંખ તો મારી આંધમી રહી, કાનના કુવા ખાલી....’ મારી મા મરી ગઈ ત્યારે મારા માસી મને કહે તું કાનમાં કંઈક કહે. આપણને જે જન્મ આપે એને કેમ કરીને કહેવાય કે તું જા ? એટલે મેં મારી માને કહ્યું કે, ‘મા તું રોજ સાંજે મંદિર જાય છે એમ જા ને !’ આમ જુઓ તો ઈશ્વરની બહુ મોટી કૃપા છે કે મરણ છે. તમે વિચાર કરો કે મારા બાપા, એના બાપા, એના બાપા અને વળી એનાય બાપા એ બધા જ જીવતા હોત તો આપણે અહીં અસ્મિતાપર્વમાં આવી જ ન શકતા.’

છેલ્લે સમાપનમાં તેમણે કહ્યું હતું કે : ‘ઘણા લોકો મારો પરિચય આપતાં કહે કે “આ ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્મ પિતામહ છે” – એ તો સારું છે કે આપણે બધાનું માનતા નથી. આપણે તો ભસ્મ પિતામહ હોઈએ ! આપણા ઘણા બધા કવિઓ માને છે કે જાણે પોતે કવિતા લખીને સમાજ પર ઉપકાર કરે છે. એનું ફંક્શન થાય ત્યારે કોણ કોણ આવે છે એની હાજરી લે છે. એ પરથી મેં એક કવિતા લખી કે ‘કવિતા લખવી હોય તો લખો તમારી ગરજે....’ છેલ્લે, આપ સૌનો આભાર.’

તાળીઓના ગડગડાટ પછી આ સંગોષ્ઠિના બીજા વક્તા શ્રી અજિત ઠાકોરે, કવિ શ્રી હરીશ મીનાશ્રુની કવિતા વિશે પોતાનું વક્તવ્ય આ શબ્દોથી પ્રારંભ કર્યું હતું, ‘હરીશ મીનાશ્રુની કવિતામાંથી પસાર થતો હતો ત્યારે એમની ખોજનું નામ પાડવાનું આવ્યું અને એ નામ પડ્યું : “વૈખરીના પરાવાણીમાં પરાવર્તનનો આ કવિ છે.” જરા જુદી રીતે કહીએ તો ગંગાસાગરથી ગંગોત્રી તરફના પ્રત્યાગમનની ઝંખનાનો આ કવિ છે. એ ખેચરીમુદ્રાના કવિ છે. હરીશ મીનાશ્રુની કવિ જીભ તે તાળવે ચોંટેલી જીભ છે. એમાંથી રસ ઝરે છે તે બ્રહ્મ છે.

આજે હું આસ્વાદમયી પરીક્ષાથી કવિની પ્રતિષ્ઠા કરીશ. 70ના દાયકાના કવિઓ સ્વરૂપની ખોજરૂપે વિસ્તરતી કવિતાના સહયરો રહ્યા છે. જાતને માંજવાની સભાનતા પ્રગટાવનારા ઉત્તર આધુનિક કવિઓની, જે અમારી કવિ પેઢી થઈ એમાં હરીશ મીનાશ્રુ પહેલું નામ છે. એ પછી યજ્ઞેશ દવે, દલપત પઢિયાર, વિનોદ જોશી વગેરે અનેક છે. આ બધા પોતાની મુદ્રા રચનારા કવિઓ છે. આ પૈકી વિલક્ષણ કાવ્યવિભાવના પ્રગટાવનારા મિનાશ્રુ એ મુખમંડળ જેવા કવિ છે. હરીશ મૂળ કબીરવંશી છે. ‘હું તો કબીર વડનો ટેટો....’ એમ તેઓ કહે છે. હરીશમાં પહેલો કવિપંથ પ્રવેશ્યો પછી સંતપંથ નિવસ્યો. કવિતા એમની પ્રકૃતિ છે. ભક્તિ એમની પરિષ્કૃતિ છે. આ હરીશ શાની ખોજમાં રહ્યા ? ક્યા કાવ્યાર્થને પ્રાપ્ત કર્યો ? એની વાત કરું. જાતને પરીક્ષણ કરતી વેળાએ જ એમને કાવ્યાર્થ ઊઘડતો આવે છે. એ વિષયવસ્તુને કવિ કાવ્ય-વ્યાપાર દ્વારા રચે છે અને પામે છે. મીનાશ્રુને સાચા કવિને હોય છે તેવી પોતાની અંદરની ગૂંચ ને દારૂણ સમસ્યા છે. ‘સ્તવનસ્થલિ’નામના કાવ્યમાં એમણે એ સમસ્યા મૂકી છે. એ સમસ્યા છે મૂળમાં પાછા ફરવાની. હરીશ કહે છે : ‘ઈશ્વરની રૂંવાટી પર હું ઝાકળની

જેમ બાઝ્યો, કિરણની આંગળી પકડીને હું પલકમાં મને વિસરી ગયો.....’ આ મને વિસરી જવાની વાત છે. પોતાના સાહેબને વિસરી જવું એ એમની સમસ્યા છે. એમાંથી આ કવિતા પ્રગટે છે. જગત, નારી અને કવિતા તરફ એમના મનમાં દ્વંદ્વ જન્મે છે, અંતે વૈરાગ્ય ભાવ જાગે છે અને એ તરફ એમનું કવિત્વ વિકસે છે. બીજી તરફ ભક્તિ, મુક્તિ અને સદગુરુ એ તરફ એમનું કવિત્વ ઢળે છે. એમનામાં ભર્તૃહરિમાં છે એવો દ્વંદ્વ ભાવ છે. એમણે કહ્યું પણ છે કે કવિતા એ મારી ઘૂંટાયેલી વાસના છે. ઉપનિષદની આભા ધારણ કરતી ગુજરાતી કવિતાનું શીખર મીનાશ્રુએ રચ્યું છે. ધીરજપૂર્વક એ સમસ્યાના મૂળને સમજવા મથે છે. ધીમે ધીમે કરતાં એમનો કાવ્યાર્થ ધીર, ગંભીર, ગહન, નિર્મળ અને વિકસિત થાય છે. જગત, નારી અને કવિતા તરફ આરંભનો તેમનો જે આક્રોશ છે તે ધીરે ધીરે વિષાદ અને કરુણામાં રૂપાંતરિત થાય છે. જ્યારે એમ થાય છે ત્યારે તે આપણા પરિપક્વ કવિરૂપે નીપજી આવે છે. બહુ ઓછા લોકો આવી રીતે કરે છે. એમનો આ સૂર મહત્વનો છે.’

અજિતભાઈએ તેમના કવિકર્મ વિશે વાત કરતાં આગળ જણાવ્યું હતું કે : ‘એમની કવિપ્રકૃતિ કેવી છે ? મીનાશ્રુ એ વિદગ્ધ કવિ છે એમ હું સંસ્કૃત મીમાંસાના શબ્દો વાપરીને કહી શકું. એ વિચિત્ર કાવ્યરચનામાર્ગના કવિ છે. એટલે કે અતિશય સુંદર, આંજી દે એવી રચના માર્ગના એ કવિ છે. એવો કવિ શું કરે ? સરળમાં રહેલા અટપટાપણાને તે શોધી કાઢે. સપાટમાં રહેલી ગહનતાને શોધી કાઢે. પરંપરામાં નિહિત નવોન્મેષને કિડા કરતાં કરતાં એ પ્રકાશિત કરે છે. એ ભાષા, કાવ્યસ્વરૂપો, કથાનકો અને પાત્રો આ બધી વસ્તુનું મંજન કરે છે, ભંજન કરે છે અને વ્યંજન કરે છે. એમણે ‘ધ્રીબાંગસુંદર’ કવિતાઓ રચી છે. પુરાણપાત્રો અને કથાઓને નવા અર્થઘટન, નૂતન ભાવ આભાથી આચ્છાદિત કરી દે છે. જેમ કે ‘ખિસકોલી’ અને ‘શબરી’ને રામની પ્રેયસી રૂપે એ ઘટિત કરે છે. ‘ધ્રીબાંગસુંદર’ નામનું એક સુંદર પાત્ર એમણે રચ્યું છે. તેમણે અછાંદસ કાવ્યને ‘ચાદુચ્છાંદસ’ એમ નવું નામ આપ્યું છે જેનો અર્થ થાય છે ‘પોતાની ઈચ્છાથી છંદ-અછંદ કરવા તે.’ બહુ પ્રાજ્ઞ કવિ છે અને કવિતાના વિવેચક પણ છે. એ લાક્ષણિક કવિ છે. એ બહુ જાણીતા હોય એવા કથાનકો, લપટા પડી ગયેલા છંદોલય વગેરેનો બાધ રચે છે. એ પછી હરીશ સહેજ આગળ ચાલે છે. ‘પંખીપદારથ’, ‘નારંગી’, ‘સાપુતારા’, ‘ગૃહસ્થસંહિતા’ આ બધા કાવ્યસંગ્રહોમાં તેમની અભિધા પ્રાંજલ બને છે અને ધ્વનિની નિષ્પત્તિ થાય છે. તે શબ્દક્રિડાના લુબ્ધકવિ છે. ‘રણશિંગુ’ બહુ જાણીતો શબ્દ છે એ પરથી એમણે પૃથ્વી માટે બહુ સરસ શબ્દ વાપર્યો છે ‘રજકણશિંગુ’. નવનિર્મિત શબ્દના આ કવિ છે. ‘નીલાંબરી’ શબ્દ તો આપણે વાપરીએ છીએ, પણ એમણે એમની કવિતામાં ‘નીહલાંબરી’ શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે કે નાસ્તિકવાદ. ‘રોમેન્ટીક’નું ‘રોમ-એન્ટિક’ એવું કરે છે. આમેય રોમ શહેર એન્ટીક જેવું જ છે !

હરીશ કવિતાનું શીર્ષક કાળજીથી યોજે છે અને એની નીચે એક નાની પંક્તિ મૂકે છે. આ તેમની વિશિષ્ટતા છે. એ રીતે કવિતાનો સૂર સેટ કરે છે. બહુ પ્રાજ્ઞ કવિ છે. આદિ અને અંતમાં એકની એક પંક્તિની પુનરાવૃત્તિ કરે છે. મને એમની જે મર્યાદા દેખાય છે તે વાત પણ હું કરીશ. એમની આરંભની જે રચનાઓ છે એ પૂર્વનિર્ધારિત વિચારોથી સંચલિત થાય છે એમ મને લાગ્યું છે; જે કાવ્યવ્યાપારને સ્ખલિત કરતી હોય એમ લાગે છે. તેઓ વાગાડંબર રચતા લાગે છે. હું એમ માનું છું કે કવિ પહેલેથી કંઈ નક્કી ન કરે. કવિતા તો પદે પદે રચાતી આવે. શક્ય છે કે હું ખોટો પણ હોઉં અને કવિઓ હંમેશા વિવેચકોને ખોટા પાડે છે. જો એવું થશે તો

મને આનંદ થશે. ઉપનિષદની આભા પ્રગટે એવા ‘નારંગી’ અને ‘પંખીપદારથ’ કાવ્યસંગ્રહોમાં તેમણે એવા કાવ્યો આપ્યા છે.

હરીશની કવિતાના જે તબક્કાઓ છે એમાં પહેલો તબક્કો ‘ધ્રીબાંગસુંદર’ કાવ્ય છે. ‘પ્રેયસી’ એ બીજી એમની બહુ જ સુંદર રચના છે જેમાં શબરીની ‘મીથ’નું નવઘટન થયું છે. ત્રીજું જે એમનું સ્થિત્યંતર છે તે એમનું ‘પ્રકૃતિ પદારથ’ અને ‘ભાવપદારથ’ છે. એના વિવિધરૂપો એમણે કંડાર્યા છે. એમનું ચોથું જે સ્થિત્યંતર છે એ છે ‘કબીરાઈ વાણી’ જે એમનામાં ઠરે છે અને પદપ્રાંજલિરૂપે પ્રગટ થાય છે. એમનું છઠું સ્થિત્યંતર છે એ ‘પંખીપદારથ’ અને ‘નારંગી’ રચનાઓમાં જાય છે જે ગુજરાતી દાર્શનિક કવિતાના ઉત્તુંગ શિખરો રૂપે પ્રગટ થયા છે. એમનું જે સાતમું સ્થિત્યંતર છે એમાં એમણે શબ્દને ચિત્રિકરણના માધ્યમરૂપે યોજ્યો છે. એ સાપુતારા વિશેના ચિત્રકાવ્યો છે.’ આમ કહીને અજિતભાઈએ તેમના પહેલા સ્થિત્યંતરને સમજાવવા માટે ‘ધ્રીબાંગસુંદર’ કવિતા વાંચીને તેનું વિશ્લેષણ કર્યું હતું. એ પછી ‘પ્રેયસી’ કાવ્યસંગ્રહમાંથી શબરી વિશે વાત કરી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે, ‘રામ અને શબરીનો સંબંધ સામાજિક દ્રષ્ટિએ અમાન્ય છે પરંતુ સૂરતા અને પરમપુરુષ જેવો સંબંધ કલ્પીને હરીશ રામ-શબરીના સંબંધને પ્રતીતિ કર બનાવે છે. એમણે રામકથાને શ્યામકથાનું અંજન કર્યું છે. રામ અને કવિની ચેતના વચ્ચે સપ્તપદી રચાય છે. તેમાં ખિસકોલીની સૂરતાનું જન્માંતરે શબરીરૂપે વાયુની વંડી ફૂટીને અવતરણ થાય છે. એમણે શબરી માટે ‘સબૂરી’ જેવો એક નવો શબ્દ વાપર્યો છે. ત્રીજું સ્થિત્યંતર છે એમાં પ્રેમ અને પર્જન્યસુક્તની થોડી વાત છે એટલે કે પ્રકૃતિની વાત છે’ એમ કહીને તેમણે હરીશ મીનાશ્રુના કેટલાક પ્રકૃતિ કાવ્યો સમજાવ્યા હતાં. એ પછી તેમણે ‘પંખીપદારથ’ કાવ્યસંગ્રહની કેટલીક કવિતાઓને વિસ્તારથી સમજાવી હતી. અંતે તેમણે કહ્યું હતું કે : ‘મહાભારતની દ્રોણાચાર્યની પરીક્ષાવાળી કથાનું ઉપનિષદ કથામાં તેમણે રૂપાંતર કર્યું છે. આવા અદ્ભુત કવિથી ધન્ય થવાય તે જ અભ્યર્થના.’

ત્યારબાદ કવિ શ્રી હરીશ મીનાશ્રુએ કાવ્યપઠનની શરૂઆત કરતાં કહ્યું હતું કે : ‘હું પ્રકૃતિ પ્રમાણે લખવાવાળો કવિ. વિદ્યાર્થી પાછો વિજ્ઞાનનો એટલે ગુજરાતી ખાસ ભણેલો નહીં ! હવે કવિતા વાંચું છું. આપણે જે કવિની જન્મશતાબ્દી નજીક પહોંચ્યા છીએ તે ઉમાશંકર. સુરેશભાઈએ કહ્યું કે ગીતની પહેલી પંક્તિ ઈશ્વર દીધી હોય. વાત સાચી છે કે ઈશ્વર એ પંક્તિ દે છે અને કવિ આગળ એનું ગીત લખી લેતો હોય છે. આ ગીત હું એટલા માટે વાંચું છું કે એની પહેલી પંક્તિ ઉમાશંકર દીધેલી છે. કવિતા લખતા થયા પછી એકવાર ઉમાશંકરને મળવાનું થયેલું. મને અંદરથી હંમેશા એમ લાગ્યું છે કે કવિતા એક બહિર્મુખ પદાર્થ છે. આરંભે અંતર્મુખ હોય પણ અંતે એનું પરિણામ બહિર્મુખ આવે. કવિતા લખવાથી કંઈ નિર્મળતા ઊભી ન થાય. એટલે કવિતા છોડવાની ઈચ્છા વારંવાર થયા કરે – આવી બધી વાતો ઉમાશંકર સાથે થયેલી. વાતવાતમાં ઉમાશંકરે એક પંક્તિ મને કહી : ‘સંતોને તો સર્વના નિત્યના નોતરાં....’ એ પ્રથમ પંક્તિ ઝૂલણાં છંદમાં રચાઈ.’ એમ કહીને હરીશભાઈએ તે કાવ્યનું પઠન કર્યું હતું.

તે પછી તેમણે જણાવ્યું કે, ‘હવે થોડી ‘ધ્રીબાંગસુંદર’ કવિતા વિશે વાત કરું. એ કાળે શબ્દનું આકર્ષણ હતું. એમાં વ્યંગ છે પણ વળી ક્યારેક આપણી પર જ વ્યંગ થતો હોય એમ લાગે. કવિતા નથી લખવી એમ જાહેર કરું, પાંચ વર્ષ સુધી ચૂપ રહું અને વળી પાછો કવિતા લખું ! એમાંથી ‘ધ્રીબાંગસુંદર’ થયું. તેમાંનું એક ગીત

વાંચું છું.’ એમ કહીને તેમણે ‘એક મનુષ્ય’ નામનું અછાંદસ કાવ્ય વાંચ્યું હતું. આગળ તેમણે જણાવ્યું કે, ‘પ્રેયસી કાવ્યસંગ્રહ વિશે અજિતભાઈએ એવું કહ્યું કે તે શબરીની કવિતા છે. વાત બરાબર છે, પણ એમાં રામ કે શબરીનું સીધું નામ ક્યાંય નથી આવતું. આ એ જમાનામાં લખાયેલી કવિતા છે જ્યારે આપણા મૂળ પાત્રોના નામ સાથે કવિતા લખવાનો રિવાજ હતો અને ઘણા આપણા સરસ કવિતાઓ એ પ્રમાણે લખતા. ત્યારે મને થયું કે મારે નામ વગરની એક કવિતા લખવી જોઈએ. એવા ખ્યાલ સાથે આ કવિતા કરેલી. એમાં શબરીનું નામ તો ક્યાંય આવતું જ નથી. એ રામ અને શબરીની કથા નથી પણ એ તો પ્રેયસીની વાત છે. એમાં ખરેખર તો રામના જીવનમાં આવેલી તમામ નારીઓનું ચિત્રણ છે’ એમ કહેતાં તેમણે તે કવિતા વાંચી સંભળાવી હતી અને ત્યારબાદ ‘પ્રેમસુક્ત’ કાવ્યસંગ્રહમાંથી પણ કેટલાક ગીતોનું પઠન કર્યું હતું. તેમણે પઠન કરેલી એક ગઝલમાંથી કેટલાક શેર કંઈક આ પ્રમાણે હતાં :

એટલું સત તો ક્યાંથી લાવું હું
જુદી જન્નત તો ક્યાંથી લાવું હું

તું ચલાવી લે કોરી વસિયતથી
માલમિલકત તો ક્યાંથી લાવું હું

એમણે અંગૂઠો બતાવ્યો તો
હસ્તખત તો ક્યાંથી લાવું હું

શબ્દઝૂકી સ્વયં સલામ કરે
એવી ઈજ્જત તો ક્યાંથી લાવું હું

સાવ ચિમળાયેલું સફરજન છે
પેલી લિજ્જત તો ક્યાંથી લાવું હું

એના ખડિયામાં માત્ર ખૂશબૂ છે
એ હસ્તપ્રત તો ક્યાંથી લાવું જ હું

અંતેમાં તેમણે ભજનના છંદનું ગઝલમાં રૂપાંતર કરતી એમની રચના ‘એક ધૂંટડો આપો ઘટ નહીં માગું...’નું પઠન કરતાં કહ્યું હતું કે ‘છંદશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓએ આ બધું જોવું જોઈએ કે આપણા ભજનના છંદમાંથી કેવી સરસ રીતે સરકી જવાય છે.’ છેલ્લે તેમણે ‘ગૃહિણી’ કાવ્યસંગ્રહમાંથી પણ કેટલીક કવિતાઓનું પઠન કર્યું હતું.

[બીજો દિવસ : સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-4]

મધ્યાહ્ન ભોજન અને વિશ્રામબાદ બીજા દિવસની બીજી સંગોષ્ઠિનો પ્રારંભ થયો હતો, જેનો વિષય હતો : ‘મારી અભિનયયાત્રા’. અસ્મિતાપર્વમાં આ નૂતન વિષયને પ્રથમવાર સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. આ સંગોષ્ઠિમાં

જાણીતા કલાકારો - રૂપા દીવેટિયા, સરિતા જોશી અને ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ પોતાની અભિનયયાત્રા વિશે વિસ્તારપૂર્વક વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું. સંગોષ્ઠિનું સંચાલન કવિ શ્રી વિનોદ જોશીએ કર્યું હતું.

સંગોષ્ઠિના પ્રથમ વક્તા રૂપાબેન દીવેટિયાએ અશ્રુધારા સાથે પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરતાં વાતાવરણ ગંભીર બની ગયું હતું. તેમના જીવનના કેટલાક કડુણ પ્રસંગોએ ઉપસ્થિત શ્રોતાજનોની આંખો ભીંજવી દીધી હતી. તેમણે પોતાની વાતનો આરંભ કરતાં કહ્યું હતું કે : ‘અસ્મિતાપર્વમાં વિવિધ કલાઓને આવરી લઈને બાપુએ ગુજરાતી કલા-સંસ્કારને જે માન આપ્યું છે એ માટે બાપુને પ્રણામ. અહીં ‘અભિનયયાત્રા’માં મને બોલાવી છે એ માટે હું આપ સૌની આભારી છું. અહીં ઉપસ્થિત આદરણીય ઉપેન્દ્રભાઈ અને સરિતાબેનને સાંભળવા હું પણ એટલી જ આતુર છું જેટલા આપ સૌ આતુર છો. એમની સામે હું શું બોલું ? એમની સામે જોતાં જોતાં તો હું મોટી થઈ છું. એમને જોઈને હું ઘણું બધું શીખી છું. એ લોકો તો જ્યોતિર્ધર છે, જ્યારે હું તો મારી નાનકડી એક દીવડી લઈને આવી છું. હું સરિતાબેન અને ઉપેન્દ્રભાઈને વંદન કરું છું અને આજ્ઞા માગું છું કે હું મારી વાત સંભળાવું. મેં મારી અભિનયયાત્રાને દીવડી સાથે સરખાવી કારણકે એ નાનકડી દીવડી મારા ઘરના ઉંબરે સળગે છે; જે મારા ઘરને અંદરથી અને બહારથી પ્રકાશ આપે છે. મારો અભિનય મારા આર્થિક ઉપાર્જનની સાથે સાથે આનંદનો વિષય પણ છે.’

પોતાની અભિનયયાત્રાની શરૂઆત વિશે રૂપાબેને જણાવ્યું હતું કે, ‘ખૂબ નાની હતી હું. મારા ફોઈ દામિની મહેતા જે એ વખતના જાણીતા અભિનેત્રી હતા; એ વખતે એમને રેડિયો નાટક માટે નાના બાળકનો રડવાનો અવાજ જોઈતો હતો. મારા ફોઈ મને ત્યાં રેડિયો નાટક માટે લઈ ગયા. બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ. એ લોકોએ મને ત્યાં સ્ટુડિયોમાં બેસાડી દીધી અને બધાં ચાલ્યા ગયાં. એ લોકોને લાગ્યું કે કદાચ હું એકલી પડીશ તો રડીશ પણ ના, હું ના રડી. એ સતિશકાકા કરીને રેકોર્ડિસ્ટ હતા. એમણે આવીને મને ગભરાવી કે ‘અંધારી કોટડીમાં પૂરી દઈશ.’ તો હું હસવા માંડી. ના છૂટકે મારા ફોઈએ મને જોરથી ચૂંટલો ખસ્યો અને હું રડી. હું રડી અને બહાર સ્ટુડિયોમાં મારા ફોઈ રડતા હતા.’ રૂપાબેને ચોધાર આંસુએ રડતાં રડતાં જણાવ્યું હતું કે, ‘બસ, શરૂઆત થઈ ગઈ અભિનયયાત્રાની ! મને યાદ નથી કે મારા પોતાના રડવાનો અવાજ સાંભળીને હું ખુશ થઈ હતી કે દુઃખી. મને ખબર નથી. પણ કદાચ આટલા અનુભવો પછી લાગે છે મને કે વિધિનો ઈશારો હતો કે મારી ભાવી કારકિર્દી શું છે.

ત્યારબાદ ગુજરાતમાં પ્રચાર-નાટકો ચાલતા હતાં. એ વખતે ‘હરિશ્ચંદ્ર-તારામતી’ નામનું નાટક ગામેગામ ચાલતું હતું. અમારે એક ગામથી બીજે ગામ જવાનું અને નાટક ભજવાનું. રાત્રે રોકાવાનું અને વળી પાછું આગળ જવાનું. ત્રણ વર્ષની મારી ઉંમર હશે કદાચ. ત્યારે હું રોહિતનો રોલ કરતી હતી. બહુ સુંદર યાદો નથી કારણ કે કંઈ ખબર જ નહતી કે શું હતું ! એટલી ખબર હતી કે સ્ટેજ પર જવાનું, રમવાનું અને સૂઈ જવાનું ! વળી, સૂઈ જવાનું એટલા માટે કારણ કે પેલા રોહિતને નાગ કરડે એટલે મરી જાય. બસ, આ એક નાનકડો અનુભવ અને પછી શાળા. ક્યારેય વિચાર્યું નહોતું કે હું અભિનેત્રી બનીશ. શાળામાં તો હું બેડમિન્ટન રમતી, હોકી રમતી... મને બહુ ઈચ્છા હતી કે હું આંતરાષ્ટ્રીય લેવલ પર બેડમિન્ટન રમું. પરંતુ ઉપરવાળાએ મારા માટે કંઈક બીજું જ સર્જ્યું હતું. શાળા પણ એવી મળી જે મને મદદ કરે. અમદાવાદની એ સ્કૂલનું નામ

‘વિદ્યાનગર હાઈસ્કૂલ’. અમારા આચાર્ય શ્રી કપાસી સાહેબ પોતે નાટકમાં કામ કરે. મારા ગુજરાતી ભાષાના ગુરુ સ્વ. વિનોદ જાની. એમનું ‘પિત, પિયુ અને પાનેતર’ નાટક બહુ જ વખણાયું. આ બધું જ મને ક્યાંક ને ક્યાંક આકર્ષતું હતું. મને આ ક્ષેત્રમાં ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતું હતું. એ પછી તો ઘરમાં પણ નાટકનું વાતાવરણ અને શાળામાં પણ ! પછી તો નિયમ થઈ ગયો. સવારે સાત વાગ્યે ઊઠીને સ્કૂલે જવાનું, એક વાગ્યે ઘરે જવાનું અને ત્યાંથી સીધા ‘દર્પણ’માં. ‘દર્પણ’માં મેં શ્રીમતી મંજુ મહેતા સાથે સિતારની તાલીમ લીધી. ત્યાં ‘પપેટ’ પણ શીખી. રાત પડે બધા સાહિત્યકારો ભેગા થાય અને પ્રયોગશીલ નાટક કરે. માધવભાઈ રામાનુજ અહીં બેઠા છે તે સાક્ષી છે. લાભશંકર ઠાકર, ચીનુ મોદી, મધુ રાય – એ બધાંના નાટકોનાં જુદા જુદા પ્રયોગો. એ બધામાં મને નાનું-નાનું પાત્ર કરવા મળતું. એ વખતે ચીમનભાઈ નાયક, જે મારા ગુરુ છે, એમની પાસે બે વર્ષ મેં ભવાઈની તાલીમ લીધી. ગુજરાતની લોકકલા ભવાઈ હવે વિસરાઈ રહી છે. હવે માત્ર અમે ચાર જ કલાકારો એવા છીએ જે ભવાઈ વિશે થોડું જાણીએ છીએ અને કરીએ પણ છીએ. એ ભવાઈની તાલીમ બાદ, માધવભાઈએ બહુ સુંદર ભવાઈનો વેશ, આજના લોકોને સમજાય એ રીતે લખ્યો. એનું નામ ‘જસ્મા ઓડન’. એમાં મેં સૌ પ્રથમવાર મુખ્ય રોલ કર્યો જસ્માનો. બસ, એ સ્વર્ગની અપ્સરાથી ઓડકન્યા સુધીની મારી સફર હવે અવિરતપણે ચાલતી જ રહી છે. ‘જસ્મા’ કરવાની બહુ મજા આવી કારણ કે એમાં ગીત, સંગીત, અભિનય અને નૃત્ય એમ બધા જ પ્રકારો ભેગાં હતાં. અમે જાતે ગાતા હતાં અને જાતે ડાયલોગ બોલતા હતાં.’

પોતાની અભિનયયાત્રા વિશે આગળ તેમણે જણાવ્યું હતું કે : ‘લગભગ 1972ની સાલમાં વિક્રમ સારાભાઈએ પીજ કેન્દ્ર ખોલ્યું. એમાં મને પહેલીવાર ટેલિવિઝનનો કેમેરા ફેસ કરવા માટે મળ્યો. એ વખતે અમે દસ્તાવેજી ચિત્રો બનાવતા હતાં. એમાં મેં ભૂમિકા કરી. એટલામાં ‘અમદાવાદ દૂરદર્શન’ની શરૂઆત થઈ. ત્યાં મેં પ્રોડક્શન આસિસ્ટન્ટ તરીકે નોકરી પણ કરી જેથી એડિટીંગથી માંડીને છેક ટેલિકાસ્ટ સુધીની દરેલ ટેકનિકલ બાબતો હું સમજી શકી છું. સંઘર્ષનો સમય હતો એટલે નોકરી પણ કરી અને સાથે સાથે જ્ઞાન પણ મેળવ્યું; જે જ્ઞાન મને આજ સુધી ઉપયોગી થઈ રહ્યું છે. એ વખતે કોમર્શિયલ સિરિયલો શરૂ થઈ અને મારી પહેલી સિરિયલ ‘હુતો-હુતી’ શરૂ થઈ. અલગ અલગ પાત્રો અને હું એક રાધા. આજે ઘણા બધા લોકો મહેસાણામાં પણ મને ‘રાધા’ જ કહે છે. એ રીતે મારી ટેલિવિઝનની કારકિર્દી શરૂ થઈ. એ પછી રેડિયો પર પણ નાટકો ભજવ્યા. આજ દિન સુધી મને રેડિયો પર કોઈ બોલાવે તો હું પહેલા જઉં છું. ત્યાં મારી ઓળખાણ થઈ તુષાર શુક્લ સાથે. આજે અમારા ત્રણ દાયકાના સંબંધમાં મને એમનો ખૂબ સાથ મળ્યો છે. મારા લગ્નની કંકોત્રી પણ તુષાર ભાઈએ જ લખી હતી. લગ્ન પણ એક નાટક જેવું જ થઈ ગયું હતું ! એ વખતે સી.સી. મહેતાને ગૌરવ પુરસ્કાર આપવાનો હતો. વસુબહેન ભદ્ર આકાશવાણી પર હતા. એમણે સી.સી.કાકાએ લખેલું ‘શકુંતલ વિદાય’ ભજવવાનું નક્કી કર્યું. એમાં ક્ષેમુ દીવેટિયાનું સંગીત, શકુંતલાનો અવાજ સુધા દીવેટિયાનો અને સ્ટેજ પર શકુંતલા તરીકે હું. એ ‘શકુંતલા’ પછી મિસિસ કુંતલ દીવેટિયા બની. હું દીવેટિયા ફેમેલીમાં શકુંતલા બનીને ગઈ અને શકુંતલા જ બની ગઈ. મારા સસરા ક્ષેમુ દીવેટિયા.’ તેમણે બાપુને સંબોધન કરીને કહ્યું હતું કે, ‘બાપુ, આ ક્ષણે મને એક ખાસ વાત કહેવાનું મન થાય છે કે આ ઋણ હું ક્યારેય ચૂકવી નહીં શકું..... પપ્પાના છેલ્લા દિવસોમાં જો એમના ચહેરા પર એક ખુશી હોય તો એ બાપુને કારણે. એમના ગુજરી ગયા પહેલાં એમને અવિનાશ એવોર્ડ

આપવામાં આવ્યો અને પપ્પા બહુ જ ખુશ થયા. એમની જિંદગીનું અંતિમ સંભારણું એ લઈને ગયા. બાપુ આપનો આભાર.’

તેમણે આગળ જણાવ્યું હતું કે : ‘અમદાવાદ દૂરદર્શનની સિરિયલો ચાલતી હતી ત્યારે મારા પતિએ પણ મને સાથ આપ્યો. એ પોતે તબલા વગાડતા હતાં. ખાસ કરીને મારા માટે તેઓ ભવાઈના ઠેકા પણ શીખ્યા અને અમે લોકો બધા સાથે મળીને ભવાઈના કાર્યક્રમો કરતા હતા. અલગ અલગ વેશ કરતા હતા. અમદાવાદ દૂરદર્શનમાં એ પણ મારી સાથે ‘સાઉન્ડ રેકોર્ડિસ્ટ’ તરીકે જોડાયા અને કોર્મશિયલમાં ‘સાઉન્ડ રેકોર્ડિસ્ટ’ બન્યા. આમ, અમે લોકો બહુ લહેરમાં હતાં. એ વખતે ગુજરાતી ટીવી સિરિયલોના કલાકારોને બહુ માન મળતું હતું. અલગ અલગ કાર્યક્રમોમાં બોલાવે અને ફોટા પાડે. થોડુંક અભિમાન પણ થતું હતું હોં ! બધા લોકો ઓળખે અને આપણને જુએ તો કહે કે જો જો રાધા જાય છે ! એ બધા દિવસો આનંદના હતાં. અચાનક અમદાવાદ દૂરદર્શનની ઓટ આવી ગઈ ! કોર્મશિયલ ચેનલો જેવી કે ઝી ટીવી અને સોની ટીવી શરૂ થઈ ગઈ. નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં મુંબઈએ ગુજરાતના નાટ્ય કલાકારોને માત આપી દીધી અને ના છૂટકે પરિવાર, ઘર, આપ્તજનો – બધાને છોડીને મારે અને મારા વરે મુંબઈ સેટલ થવું પડ્યું. એ પણ સંઘર્ષના દિવસો હતાં. અમદાવાદમાં ‘રૂપા દીવેટિયા’ નામે તો રિક્ષાવાળો પણ ઓળખે અને મુંબઈમાં સાથી કલાકાર પણ ના ઓળખે. બસના ધક્કા, ટ્રેનોના ધક્કા, ઉકળાટ અને પરિશ્રમ. પતિ-પિતાનું મોટું ઘર, નોકર-ચાકર, સાસુ-સસરા, પરિવાર બધું છોડીને એક નાનકડાં એક રૂમના ફ્લેટમાં ! સામે પતિ ઊભો હોય તો અથડાય ! એ અથડામણમાં ફરીથી એકઠે-એકથી શરૂઆત કરી. બહુ મહેનત કરી. બહુ ધક્કા ખાધાં. હું સવારે નોકરી કરતી કારણ કે એમ કંઈ રોલ ના મળે. મારે નોકરી કરવી પડતી હતી. પતિ ટેકનિશિયન હતા એટલે એમને તો કામ મળી જાય. ઘરમાં ફોન પણ નહોતો. મોબાઈલનો તો જમાનો હતો જ નહિ. ચિઠ્ઠીઓ પર જીવન ચાલતું હતું. ‘હું કાલે સવારે સાત વાગ્યે જવાનો છું કદાચ રાત્રે નહીં આવું, જમી લેજે....’, ‘હું આજે નાટકનો-શો મુલુંડ હોવાથી રાત્રે ત્રણ વાગ્યે આવીશ હોં, તું પણ જમી લેજે....’ – આમ નવા જીવનની શરૂઆત થઈ. ઘણું બધું ગુમાવવું પડ્યું. સમય હતો માતૃત્વનો પણ શરૂઆત ફરીથી કરી હતી એટલે સ્ત્રીનું સૌથી મોટું મહામૂલું ઘરેણું મેં ના સ્વીકાર્યું.’

મુંબઈમાં મારું સૌથી પહેલું નાટક ‘શિકસ્ત’. આડકતરી રીતે સૂચન હતું કે આ બધાને શિકસ્ત આપીશ અને હું બતાવી દઈશ કે હું મુંબઈમાં રહી શકું છું. એ પછી તો નાટકોનો દોર ચાલ્યો. સૌથી સારી અને મોટી તક ‘બારિટાયર્ડ થાય છે.....’ નાટકમાં મળી. લોકોએ મને ઓળખી જે ગમ્યું. થોડુંક અભિમાન પણ થયું કે ‘હા, હવે હું મુંબઈમાં રહી શકીશ.’ મુંબઈએ મને અપનાવ્યું. દરિયાનું ખારું પાણી મને સદી ગયું ! નાટકોની નામનાને કારણે તેમજ લોકોની ઓળખાણોને કારણે મને ‘બાલાજી ટેલિફિલ્મ્સ’માં સૌથી પહેલીવાર બ્રેક મળ્યો, ‘ઘર એક મંદિરમાં’. બહુ જ વૈવિધ્યપૂર્ણ પાત્ર હતું. લોકોને ખૂબ ગમ્યું. એ પછી સિરિયલોનો દોર ચાલ્યો : ‘કળશ’, ‘કસ્તી’, ‘કહાની’, ‘ક્યુંકિ....’, ‘કુસુમ’, ‘કસોટી જિંદગી કી...’ – આ બધી કસોટીઓ જિંદગીની ચાલ્યા જ કરી.... જે હજી સુધી ચાલ્યા કરે છે. સિરિયલોની સાથે સાથે હિન્દી ફિલ્મોમાં પણ નાનું મોટું કામ કર્યું. હા, વર્ષમાં બેવાર ગુજરાતી ફિલ્મ કરવા હું આવતી હતી કારણ કે જ્યારે બહુ થાકી જતી હતી ત્યારે મને મારું ગુજરાત યાદ આવતું હતું. આજ દિન સુધી મારી કોઈ પણ હિન્દી સિરિયલો ચાલતી હોય પણ મારી એક ગુજરાતી સિરિયલ ચાલુ રાખવાનો પ્રયત્ન હું હંમેશા રાખું છું કારણ કે મારી ઓળખ ગુજરાતી છે. હમણાં કોઈકે મને પૂછ્યું હતું કે

તમે ક્યાંના ? મેં કહ્યું અમદાવાદની. મને તેઓ કહે કે તમે કહી દીધું કે અમદાવાદના છો ? મેં પૂછ્યું કેમ ? એ કહે કે લોકોને એમ કહેતા શરમ આવે છે કે અમે અમદાવાદના છીએ. મેં કીધું કે મને એટલું ગર્વ છે કે હું ગુજરાતી છું અને અમદાવાદની છું.

એ પછી સિરિયલો અને નાટકોનો દોર ચાલ્યો. આ સનસનાટી જેવા જીવનમાં તાલીઓનો શોર એવો ગર્જાયો કે એનો શોર કાનમાં ધબધબી ગયો. ક્યારેક બહારથી કોઈ સાચી સલાહ આપે કે અંદરનો માંહલો કંઈક કહેવાનો પ્રયત્ન કરે તો પણ સાંભળવાનું મન ન થાય. સમજણ નહોતી પડતી કે સચ્ચાઈ શું છે ? ફોટોગ્રાફ-ઓટોગ્રાફનું સુખ પણ મળ્યું છે પરંતુ તેની કિંમત પણ ચૂકવવી પડી છે. કહે છે ને કે કશું મેળવવું હોય તો કંઈક ગુમાવવું પણ પડે.

અમે લોકો એક નાટક કરતા હતા ‘સૈયર તું આવે તો જાણું.....’ એમાં હું એક હસમુખી ભાભીનો રોલ કરતી હતી. એટલામાં સમાચાર આવ્યા કે મારા પપ્પા ગુજરી ગયા. તાબડતોબ અમદાવાદ ગઈ. અમે માત્ર બહેનો હોવાને કારણે અગ્નિસંસ્કાર મારે જ કરવો પડ્યો. અગ્નિસંસ્કાર કરીને સીધી હું મુંબઈ આવી અને કોમેડી નાટક કરતી હતી. મને લાગે છે કે કલાકારોના જીવનમાં આવી ક્ષણો તો આવતી જ હોય છે. આ જ આપણી જિંદગી છે ! એટલી બધી ગમતી વસ્તુઓ છે, એટલી બધી ન ગમતી વસ્તુઓ છે, પણ જે કંઈ છે એ બધું મારું છે. મારું અંગત છે. મારું પોતાનું છે. આજે તમારા લોકોની સાથે આટલું બધું ખૂલીને વાત કરું છું તો એમ થાય છે કે જીવનમાં કેટલી બધી વસ્તુઓ થઈ ગઈ. આ ચાળીસ વર્ષની મારી અભિનય કારકિર્દીમાં કેટલા બધા ઉતાર-ચઢાવ, આનંદનાં પ્રસંગો, દુઃખનાં પ્રસંગો આવી ગયા પરંતુ હજી હું ત્યાંની ત્યાં જ છું. મને પણ ક્યારેક મન થાય છે કે હું એક ગૃહિણી હોઉં. મારું ઘર હોય. મારા પાળેલા કુતરાઓ હોય. બધું મને ગમતું હોય. કશું ન ગમતું હોય એ વાત જ ન હોય. ગ્રીષ્મનો વાયરો હોય અને હેમંતની હૂંફ હોય. વસંતપંચમીએ બાંધણી ઓઢીને હું પણ લહેરાઉં.... પરંતુ વિચાર કરું છું તો એમ લાગે છે કે આ બધું શક્ય છે ? ટ્યૂબલાઈટનું અજવાળું એ ટેલીવિઝનની લાઈટો અને તકતા પરના પ્રકાશ આયોજન સામે ઝાંખુ જ પડવાનું ! ‘એક્શન’, ‘કટ’, ‘રીટેક’ આ બધા મારા માટે મંત્રો થઈ ગયા છે. એની સામે ક્યારેય મને કોયલનો ટહુકાર સંભળાશે ? રસોડામાં વાગતી ફૂકરની સીટી સંભળાશે ? હીંચકા પર બેસીને ઝૂલતા કચુડાનો અવાજ સંભળાશે ? હવે નહીં.... નહીં સંભળાય મને.....’ આંસુભરી આંખે તેમણે સમાપન કરતાં કહ્યું હતું કે : ‘કદાચ થોડું વધારે બોલી હોઉં તો માફ કરજો. ઘણું બધું અણગમતું છે. ભૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરું છું પણ અણગમતું હોય છે ને એ છેક અંદર સુધી ઊતરી ગયું હોય છે અને જે ગમતું હોય છે તે ભુલાઈને સુગંધાય છે. એટલે ગમતા-અણગમતાના આટલા ચક્રમાં મારા આટલા વર્ષો મેં પસાર કરી નાખ્યા છે. પરંતુ આજે એક વાતનો બહુ આનંદ છે કે ‘પેકઅપ’ પહેલાં બાપુએ મને ‘મેકઅપ’ ઉતારવાની જગ્યા આપી છે. હશકારો છે અને એક આશીર્વાદ માગું છું કે મારો પડદો તકતાના પડદા પહેલા ન પડે. હું તકતા પર હોઉં અને મારો પડદો પડે. આપ સૌનો આભાર.’

રૂપાબેનના વક્તવ્યબાદ આ સંગોષ્ઠિના બીજા વક્તા જાણીતા અભિનેત્રી *સરિતાબેન જોશી*એ ખૂબ ઉમંગથી પોતાની વાતનો આરંભ કર્યો હતો. ‘ૐ પાર્વતી પતયે હર હર મહાદેવ’ મંત્રથી તેમણે વાતની શરૂઆત કરતાં કહ્યું હતું કે : ‘આ મંત્રથી અમારી શરૂઆત હોય છે. મારા પતિ પ્રવીણ જોશી એક શબ્દ કહેતાં હતાં : ‘પ્રિય પ્રેક્ષક

!' મારામાં એ વખતે તે શબ્દ સમજવાની સમજણ નહોતી. એ તો તબક્કાવાર ખબર પડી. મારો તબક્કો શરૂ થાય છે રામાયણથી. હું વિચાર કરતી હતી કે તમારો-મારો નાતો તથા અભિનય કારકિર્દી ક્યારે-કેમ બદલાતી ગઈ, તબક્કાવાર તમે કેવા મારી પાસે આવતા ગયા અને ક્યારે મારા પ્રિય બની ગયા મને પણ ખબર ન પડી ! હકીકતે તો હું બાળકલાકાર છું અને હંમેશા બાળકલાકાર જ રહીશ. તમારું પ્રોત્સાહન ન હોય તો સાહેબ, આપણા તો કંઈ કામ ન થાય !

એટલે મારો તબક્કો શરૂ થાય છે કદાચ છ-સાત વર્ષની હોઈશ ત્યારથી. આમ તો નામ મારું ઈન્દુમતી. આજે ઘણાને ખબર છે છતાં કહી દઉં કે જન્મે મહારાષ્ટ્રીયન છું, વડોદરામાં ભણી પણ તેય બે-ત્રણ ચોપડા માંડ. ગુજરાતી બોલતાય નોતું આવડતું ! પરંતુ ક્યાંક કશું હતું મારામાં. એને (ઈશ્વરને) ખબર હતી. એ વખતે સંપૂર્ણ રામાયણ ભજવાતું. અમે નાના નાના છોકરાં. બે-ત્રણ આનાની ટિકિટ. હું સ્કૂલમાં ગાપચી મારીને ચાલી જાઉં. મને થોડું સ્વરમાં ગાતાં આવડે. કદાચ ઈશ્વરે જૂની રંગભૂમિમાં જવાની હોઈશ એટલે જ આ થોડું ગળું આપ્યું હશે. બાકી હું શીખી નથી. એ વખતે હું કુશનો અભિનય કરતી. મહારાણી શાંતાદેવી સ્કૂલમાં હું બીજો ચોપડીમાં હતી. મેં એકદમ રટી રટીને ગીત તૈયાર કરેલું. કુશના અભિનયથી મારા જીવનમાં પરકાયા પ્રવેશ શરૂ થયો. એ પહેલો તબક્કો. અત્યારે એ સંવાદો યાદ નથી પણ એ ગીત યાદ છે. કારણ કે એ મારા સંસ્મરણોમાં જુદી રીતે કંડારાયેલું છે.' એમ કહીને તેમણે 'ભારત કી એક સન્નારીકી હમ કથા સુનાતે હૈ...' ગીત ગાઈ સંભળાવ્યું. અભિનયયાત્રાના પ્રવાહમાં તેમણે આગળ જણાવ્યું કે, 'આ મારો પહેલો તબક્કો. એ પછી તો કહેવાય છે ને કે ઈશ્વર કંઈ તમારા માટે દુઃખ આપે તે સુખ માટે આપતો હોય છે. એવી રીતે મારી સુખની શરૂઆત થઈ. એક રમણલાલ મૂર્તિવાળા હતા વડોદરામાં. મૂર્તિ કંડારતા હતા. હું સ્કૂલમાંથી જાઉં ત્યારે એ પેટી વગાડે અને હું ઊભી રહી જાઉં. એમણે મને જોઈ. મને કહે અહીં આવ બેબી. એ જમાનામાં અમારા ઘર પાસે સાધુબાવાઓ અલખ નિરંજન કરીને આવે ત્યારે એમના પગના ઘૂઘરા વાગ્યા કરે. એ રિધમ મને બહુ ગમે એટલે એવી રિધમ હું મારા પગ વડે વગાડતી રહેતી. પેલા મૂર્તિવાળા કાકા એ સાંભળી ગયા. એમણે મને કહ્યું કે મારા એક ગીત પર ડાન્સ કરીશ ? મને થયું.... 'આય હાય, મારી મમ્મીને મેં પૂછ્યું નથી' તો પણ એમને મેં હા જ પાડી દીધી. ઘરે જઈને મમ્મીને વાત કરી અને મમ્મીએ કહ્યું આપણાથી એવું ના જવાય. પછી મમ્મીને સમજાવી અને માંડ માંડ હા પાડી. એ મારો બીજો તબક્કો શરૂ થયો અને મેં તક્ત્તા પર નૃત્ય કર્યું. એ ગીતના શબ્દોય એ વખતે મને સમજાતા નહોતા.

મારો જન્મ જૂની રંગભૂમિમાં થયો છે અને 'સરિતા' એ મને રંગભૂમિએ આપેલું નામ છે. હું ઋણી છું એ ગુજરાતી ભાષાની કે જેણે મને મોટી કરી, જીવાડી, ખૂબ બધું આપ્યું. કળા આપી સાથે મારા બાળકોનો ઉછેર પણ આપ્યો. મારા માટે મારી જસોદામા એટલે ગુજરાતી ભાષા. દેવકી મારી મરાઠી. મને લોહી નીકળે એ પણ ગુજરાતી જ હોય. મને ઘણા મરાઠીઓ કહે કે તું કેવી છે ? આપણી ભાષાનું તને કંઈ યાદ જ નથી ? મેં કહ્યું કે જે છે તે આ છે, ભાઈ ! મને એમ થાય છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય માટે માનું ધાવણ એ એનો પહેલો સંસ્કાર છે. બીજો સંસ્કાર એની સ્કૂલ હોય છે. મારી મા પછીની સ્કૂલ હતી આ તખ્તો. આ તખ્તોએ મને પોતાનું ધાવણ પાતું છે. એ મારી મા છે. એ માએ મને ખોળો ભરી ભરીને પ્રેક્ષકો તરફથી આનંદ આપ્યો છે. હું કેવી રીતે પ્રેક્ષકને પ્રિય લાગવા માંડી મને ખબરેય ન પડી.

એ વખતે જૂની રંગભૂમિ પર જે પ્રાર્થના થતી એમાં મોટે મોટેથી જેટલો દૂર સુધી અવાજ જાય એ રીતે પ્રાર્થના થતી. માસ્તરજી કહેતા કે છેલ્લી લાઈન સુધી અવાજ પહોંચવો જોઈએ. એ પ્રાર્થના હું કેવી રીતે બોલતી તે હું તમને કરીને બતાવું.’ એમ કહીને એમણે હાવભાવથી તે પ્રાર્થના ગાઈ સંભળાવી હતી. ત્યારબાદ તેમણે ઉમેર્યું હતું કે : ‘આ હું જે કરીને તેમને બતાવું છું એમાં હું પણ એટલો જ આનંદ મહેસૂસ કરું છું. એમાં પ્રાર્થના પછી આંખો ખોલીએ એટલે પ્રેક્ષકો તરફ નજર પડે. એમાં એક મારા કાજુવાળાકાકા હતા. કાળો ડગલો પહેરીને એના ખિસ્સામાં કાજુ લઈને આવે. માથે કાળી ટોપી. એ બીજી-ત્રીજી લાઈનમાં બેસે એટલે તરત દેખાઈ જાય અને દેખાઈ જાય તો ધીમેથી બોલી પડાય ‘કાજુવાળા કાકા’. એટલે પ્રાર્થનામાં જે દસ છોકરાઓ હોય એમને વાત પહોંચી જાય ! એ જે કાજુવાળા કાકા માટે અમે ઉત્સાહિત થઈએ એ અદ્ભુત દૃશ્ય હતું. આવી મારી રંગભૂમિ પરની શરૂઆત. એ વખતે નાનપણથી જ સેક્રિફાઈસ ! અવાજ જાળવવા માટે બરફ વગેરે નાનપણથી જ નહીં ખાવાનો. અત્યારે ટીવી સિરિયલમાં હું નાના-નાના છોકરાઓને જોઉં છું તો મને ગમતું નથી. કેમ આમ ? મજબૂરી હશે ?..... એ સમયે અમે મિડલ ક્લાસ ફેમેલીમાંથી. મારા પિતા બેરિસ્ટર હતાં. મૂળ દારેસલામના અમે લોકો પછી ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા. અચાનક મારા ફાધર ગુજરી ગયા પછી અમારી સ્થિતિ લથડી. સાત છોકરાઓનું કુટુંબ. એમાંય મારો નંબર પાંચમો. પછી નાના ભાઈ બહેનો તો ખરા. પરંતુ મારામાં કળા આવી એટલે મને થિયેટરમાં લઈ ગયા. ગામડાઓમાં પણ અમે ફરતાં હતાં. એ કળા ભલે હોય પણ એમાં મારું બાળપણ ખોવાઈ ગયું. આજે એ મારું જિંદગીનું સૌથી મોટું દુઃખ છે. મારા પતિ અને બાળકો મને બોલે કે ભણ્યા નથી તો શું થયું તમારી પાસે કળા છે. પરંતુ એ બધી તો બોલવાની વાતો. અંદર બહુ તકલીફ થાય છે. મને પણ ખૂબ બધું વાંચવું હોય છે. ભણતર ખોયાનું કોઈ પણ બાળકને મોટા થયા પછી દુઃખ થાય. ઠીક છે. છતાંય, લાઈફ છે. અહીં બહુ બધું મળ્યું છે તો થોડું ગુમાવવુંય પડે. નાટકોમાં હું લેખકોની ભાષા બોલતી થઈ ત્યારથી હું સુશિક્ષિત થઈ. એ સાહિત્યકારો પ્રભુલાલ ત્રિવેદી, રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ, પ્રફુલ્લલાલ દેસાઈ – તે જમાનાના. જૂની રંગભૂમિમાં એક તાકાત હતી. એ લોકો ખૂબ સુંદર લખતા હતાં. જૂની રંગભૂમિમાં શબ્દોની જે તાકાત હતી તે અદ્ભુત હતી.

હવે તો આ કલાને બહુ ઝલેમર નામ મળી ગયું છે. દરેકને સિરિયલમાં આવવું છે ! પરંતુ એક જમાનામાં ‘તરગાળો છે...’ એમ અમને કહેતાં. કોઈ છોકરા જોવા જાય અને છોકરો કહે કે હું નાટક કરું છું તો એમ કહે કે એ તો ઠીક પણ મૂળ કામ શું કરો છો ? નાણાં કેવી રીતે....? છોકરીવાળા કહી દે કે જા ભાઈ જા. પરંતુ હવે આજના જમાનામાં ?..... કોઈ કહે કે હું સિરિયલ કરું છું તો કહેશે વાહ ભાઈ વાહ ! શું વાત છે ! શાબાશ ! છોકરીને તરત કહે કે આને પરણી જા જા. પૂછેય નહીં કે કોણ છે અને શું છે. આ તફાવત હવે આવ્યો છે. તેમ છતાં નાનપણમાં જૂની રંગભૂમિના અશરફખાન જેવા મહાન કલાકારો સાથે કામ કરીને જે શિક્ષણ મળતું ગયું એ કળા માટે એ લોકોની હું આભારી છું.

નાટક એક એવો વિષય છે કે જે શિક્ષણ પણ આપે છે અને યાતના પણ આપે છે. સચ્ચાઈ તરફ દોરી જાય છે અને જ્યાં અભિનયની ઓછપ હોય, લખાણ કાચું હોય તો દરેક પ્રેક્ષક એને વખોડી શકે છે. એ પ્રેક્ષકનો હક છે. આ બધી વસ્તુ દુનિયામાં થતી હોય તો એ વિષયને લઈને નાટકો બનતા હતાં. ગુજરાતી રંગભૂમિનું એક ખૂબ

જ પ્રચલિત નાટક છે ‘ગરીબ કન્યા.’ એમાં આ વિષય હતો. એમાં ગરીબની છોકરીને બહુ અન્યાય થાય છે. કોઈ પ્રેમમાં એને પાડે છે, બાળક પણ થાય છે અને એને છોડી દે છે. એ પછી તે એક આશ્રમમાં જાય છે. ત્યાં એક સરસ સંસ્કારી છોકરો હોય છે, તે એના પ્રેમમાં પડે છે અને બાળક સાથે એને સ્વીકારવા તૈયાર થાય છે. પણ એને નફરત થઈ ગઈ હોય છે. એ સમયે એમાં એક ગીત ગવાતું. આ બધા મારા તબ્બકાઓ છે. આવા નાટકોમાંથી હું ઘણું શીખતી ગઈ.’ એમ કહીને તેમણે ‘સરિતાને શોષનારા, સાગર બધા છે ખરા.....’ એ ગીત ગાયું હતું. એ સાથે તેમણે એવી ભાવના વ્યક્ત કરી હતી કે, ‘મને એમ થાય છે કે આવનારી પેઢીને કે વિદેશથી આવનારાઓને આ જૂનીરંગભૂમિનો પરિચય કોણ આપશે ? ટૂંકમાં, નાટકે મને ઘણું આપ્યું. ‘સંગીત નાટ્ય અકાદમી’નો એવોર્ડ મળ્યો, ગૌરવ પુરસ્કાર મળ્યો અને ગુજરાત જરા મોડે આવ્યું પણ એણે પણ મારું બહુમાન કર્યું. સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર અને નગરપાલિકાનો પુરસ્કાર મળ્યો.

આ મેં જૂની રંગભૂમિ તરફથી જે શિક્ષણ મળ્યું હતું તે તમારી પાસે મૂક્યું. હવે મારો તબક્કો આગળ વધ્યો. પ્રવીણ જોશી મારા જીવનમાં આવ્યા. ત્યારે મને પ્રેક્ષકનો નવો શબ્દ ખબર પડી તે એ કે ‘પ્રિય પ્રેક્ષક’. ‘સપ્તપદી’ નાટક મેં કહ્યું. એના લેખક તારક મહેતા હતાં. એમાં મેં બે પાત્રી નાટક કર્યું. એમાં નાગરની ભાષા હતી. એ બહુ સુંદર ભાષા હતી. એમાં દૃશ્ય એવું હતું કે એ જમાનાની લગ્નની પહેલી રાત્રી છે અને વરરાજા લેખક છે. નાટકમાં પ્રવીણ જોશી અને હું પાત્ર ભજવતા હતાં.’ એમ કહીને સરિતાબેને એ પાત્રનો થોડો અંશ ભજવીને બતાવ્યો હતો. આગળ તેમણે જણાવ્યું કે, ‘એ પછી નાટકોમાં અંતાક્ષરીરૂપે સરસ મજાની ગુજરાતી કવિતાઓ પણ આવી જતી. આવી અમારી રંગભૂમિની છટાઓ હતી. એ પછી તબક્કાઓ આગળ વધતા ચાલ્યા. પ્રવીણ ગયા. ઝરૂખો તૂટ્યો.’ તેમણે રૂપાબેનને સંબોધીને કહ્યું હતું કે, ‘હું માની શકું છું કે રૂપા તું રડી. હું પણ ‘મોસમ છલકે છે....’માં રડી જ હતી પણ જે પાત્રનો પરકાયા પ્રવેશ કરવાનો હોય એ પાત્રને હું બિરદાવું છું અને નમસ્તે કરું છું કારણ કે એ એની આમાન્યા છે. એ તમારે જાળવવું જ પડે. જ્યારે પ્રવીણ ગુજરી ગયા ત્યારે ‘મોતીવેરાણાં ચોકમાં’નું એક પાત્ર મારી સામે આવીને ઊભું રહી ગયું જે હતું ‘રામજી વાણિયા’નું. એમાં મારો મહિયારીનો વેશ હતો. મહિયારીનો વર એને છ-છ મહિના સુધી છોડીને ચાલી જાય. એ બિયારી અંદર અને અંદર મૂંઝાતી હોય પણ એની પાસે ગીતડાં હતાં એટલે એ જીવી જતી હતી. એનો વર એને કહે કે લોકો વાતું કરે છે કે તમને ગીતોનો વળગાડ છે. તે કહેતી કે કાંઈ નહીં, ગીતડાં મને જીવવાનો સાથ તો આપે છે. જીવાડે છે તો ખરા !..... પ્રવીણ ગુજરી ગયા ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે હું કોઈ દિવસ કામ નહીં કરી શકું. નહીં જ. પરંતુ પાત્રો સામે આવીને ઊભા રહી જાય છે. નાટક ફક્ત નાટક નથી હોતું. એ પાત્રો તમને જીવાડે છે. હું માતા હતી ત્રણ છોકરાઓની. હું રડીને બેસી જાઉં તો એમનું પોષણ કોણ કરે ? એમને મારે ભણાવવાના હતાં. એ કેવી રીતે થાય ? ત્યારે તખ્તો બોલે છે મને કે હું છું ને સરિતા તારી માટે ! રડવું આવે છે પણ કલાકાર છીએ આપણે. આમ દર બે મિનિટમાં રડવાને સાચવું પડે. એક વાર દિલિપકુમાર નાટક ‘મોસમ છલકે...’ જોવા આવેલા. અરવિંદે નાટક કરેલું. છેલ્લો સીન હતો. એ છોડીને ચાલી જાય છે. પડદો પડ્યો અને હું રડવા લાગી. એકદમ આવીને મને ખોળામાં લઈને કહે કે ‘સરિતા, તું તો ઈતની અચ્છી આર્ટિસ્ટ હૈ, એસે રો દેગી તો કેસે કામ કરેગી, બેટા ?’ એમણે મને એટલું સુંદર રીતે સમજાવ્યું કે કલાકારમાં શું હોવું જોઈએ અને કઈ રીતે તમે

પોતાને સાચવી શકો. એમણે કહ્યું, આ તારી કળા છે એને રિસ્પેક્ટ આપ. બસ, નીકળી જા એ પાત્ર માંથી. હવે તું સરિતા બની જા. આમ, આ બે મથામણ કલાકારોના જીવનમાં ચાલતા જ હોય છે.

ટૂંકમાં, પ્રેક્ષકો ! આ હસતાં રમતાં ક્યારે તમે મારા પ્રિય બની ગયા, તમારા સાથે આ નાટક માણતાં માણતાં બા પણ બની ગઈ. સંતુ માંથી સીધી બા ! એ પાત્રએ મને જીવંત રાખી છે. જ્યાં પણ જાઉં ત્યાં સંતુ નામે ઓળખાઉં.' એમ કહી એમણે સંતુરંગીલીના ડાયલોગ બોલીને અભિનયની ઝલક બતાવી હતી. પોતાના વક્તવ્યનું સમાપન કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે : 'આ તબક્કાઓ તમારી સાથે માણ્યા અને જીવી પણ ગઈ છું. પછી હું બા બની, જે તમે ટીવી સિરિયલમાં મને જોઈ. બાએ ઘણું આપ્યું. તમે પ્રેક્ષકોએ મને ઘણું આપ્યું છે. મને જીવાડી છે. મારા બાળકોના ભણતરથી માંડીને બધું કર્યું છે. દુ:ખ-સુખ એ મારી પોતાની વાતો છે, એ મારી પાસે રાખી છે છતાં કો'કવાર તમે પણ એમાં ભાગીદાર બની જાઓ છો ને સાચવી લો છો. બસ, અત્યાર સુધી મને સાચવી છે, મને સાચવી લેજો. અભ્યર્થના છે તમારી પાસે. આભાર.'

સરિતાબેન જોશીના વક્તવ્ય બાદ સંગોષ્ઠિના અંતિમ વક્તા શ્રી ઉપેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદીએ પોતાની અભિનયયાત્રા વિશે વાત કરી હતી. તેમણે પોતાના વક્તવ્યની શરૂઆત કરતાં જણાવ્યું હતું કે : 'સત્ય, પ્રેમ અને કરુણાનો ઘોષ કરનાર પૂજ્ય સંત શ્રી મોરારિબાપુના ચરણોમાં વંદન. આ સંગોષ્ઠિના સંચાલક, સૌ વિદ્વતજનો, વિનોદભાઈ, પ્રસારણના માધ્યમથી આ કાર્યક્રમને નિહાળનાર હજારો પ્રેક્ષકો તથા આજના કુલ વક્તાના 2/3 બહેનો ! એટલે કે આદરણીય સરિતાબેન અને રૂપાબહેન. આપ સૌને પ્રણામ.

નાટક નેત્રોને શીતળતા આપનાર છે. આ હોમાત્મક યજ્ઞ છે. એમાં આયુષ્યના સમિધ હોમવા પડતાં હોય છે. સતત સાડા પાંચ દાયકાથી આયુષ્યના સમિધ હોમતાં હોમતાં મેં યાત્રા કરી છે; એક લેખક તરીકે, દિગ્દર્શક તરીકે, નિર્માતા તરીકે અને એક નટ તરીકે. મારી અભિનયયાત્રાનો આ પ્રવાહ ક્યારેક ઘોટાપૂરે વહ્યો છે, ક્યારેક મંદ ગતિએ તો ક્યારેક મંથર ગતિએ વહ્યો છે. ક્યારેક સપાટી પર પ્રવાહ દેખાતો નથી પણ કોઈ પિયાસી પટમાં વીરડો ગાળે તો મહુવાની નાળિયેરીનાં મીઠાં જળસમા પાણીની છાલકે છાલકે છલિયાં છલકાઈ જાય. કારણ કે ભીતરની સરવાણી ક્યારેય સુકાણી નથી. એક મિનિસ્ટર ક્યારેક 'એક્સ-મિનિસ્ટર' થઈ શકે છે પણ કલાકાર ક્યારેય 'એક્સ-કલાકાર' થતો નથી. એટલે જ આ બહુ આનંદનો વિષય છે. અભિનયયાત્રાની સાથે સાથે જીવનયાત્રા પણ જોડાયેલી હોય છે. એકલી અભિનયયાત્રાને તારવીને જોવી બહુ અઘરી છે. મારી અભિનય યાત્રામાં જ્યાં જ્યાં મેં ઉત્સવો ઉજવ્યા અને જ્યાં જ્યાં મેં પીડાઓ ભોગવી, જ્યાં જ્યાં અભિનય વિશેની સમજણ મેં મેળવી અને જ્યાં જ્યાં સૌંદર્ય જોવાનું હું ચૂકી ગયો છું, તેની ઝાંખી કરાવવા માટેનો આ ઉપક્રમ છે. એક રીતે ક્રિકેટની ભાષામાં કહીએ તો આ 'એક્શન રીપ્લે' છે. જે થયેલું છે, જે કરેલું છે, જે તમે જોયેલું છે, જે તમે જાણેલું છે તે જ ફરી ફરી કહેવાનું છે. પણ આમાં 'હાઈલાઈટ્સ' હોય છે. 'એક્શન રિપ્લે'માં ઉત્તેજના ઓછી હોય પણ હાઈલાઈટ્સ હોવાને કારણે તૃપ્તિનો ઘૂંટ જેવું લાગે છે. માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એ છે એક લ્હાવો !'

પોતાના બાળપણથી શરૂ કરતાં ઉપેન્દ્રભાઈ કહ્યું હતું કે : ‘મૂળ અમે સાબરકાંઠાના. ઈંડરની તળેટીમાં આવેલા કોકળિયા ગામના. ધંધાવશાત નોકરી માટે ઈંદોર ગયા. ઈંદોરમાં મારો જન્મ થયો અને અનુજ અરવિંદ ત્રિવેદી ‘લંકેશ’નો પણ. ત્યારપછી અમે ઉજ્જૈન આવ્યા. એ યોગાનુયોગ છે કે કલાકારોના ઈષ્ટદેવ મહાકાલની એ નગરી. ત્યાંનો મુંજ હું બન્યો અને ત્યાંનો ભરથરી હું બન્યો. ત્યાં આખો માહોલ હિન્દીનો પરંતુ હું સદભાગી છું કે ત્યાંના ગુજરાતી સમાજે બાળકોને ગુજરાતી શિક્ષણ મળે એ માટે એક સ્કૂલ સ્થાપેલી અને એમાં મને શિક્ષણ મળ્યું. ભાષા સાથેની નિસ્ખતનો મારો નાળવિચ્છેદ થયો નહીં. અભિનયયાત્રાના પહેલા પડાવથી ઉજ્જૈનના ગુજરાતી શાળાના એ શિક્ષકોનો આભાર વ્યક્ત કરીને હું કહું છું કે તમે ન હોત તો ગુજરાતી ભાષામાં ‘ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી’ ન હોત. એટલું જ નહિ, ભારતભરમાં પથરાયેલ તમામ ગુજરાતી સમાજોના તમામ નિઃસ્વાર્થ સંચાલકોને ધન્યવાદ આપું છું કે જેમણે ગુજરાતી બાળકોના માતૃભાષાથી તેમનો પરપ્રાંતમાં વિચ્છેદ થવા દીધો નથી.

મોટાભાઈ કોલેજ-શાળા-વિદ્યાલયોમાં નાટકો કરતાં. અમારા નાટકોની એ ગંગોત્રી. એમને જોઈને અમે ઘણું શીખ્યાં. આજે અત્રે મારા મોટાભાઈ ભાલચંદ્ર ત્રિવેદી ‘અભિનય’ વિશે મને બોલતો સાંભળવા માટે ઉપસ્થિત થયા છે જે મારો આનંદનો વિષય છે. ઉજ્જૈનની રામલીલા બહુ પ્રખ્યાત. અમે ઘરે આવીને પૂઠાંના શસ્ત્રો બનાવીને બધી જ નકલો કરતા અને એ વાતાવરણ, એ અભિનયનો અનુભવ જ્યાંથી લીધો તે અમારી શાળામાં એક શિક્ષક હતાં, જેમનું નામ ઈકબાલ હુસૈન હતું. તેઓ હિન્દી સાહિત્ય ભણાવતા અને એ સાથે અમને નાટકો ભણાવવામાં આવતા. પોતે બહુ સારી રીતે વાંચતા અને અમારી પાસે વંચાવતા. જુઓ તો ખરા, ઈશ્વર માણસને જ્યાં લઈ જવા માંગે છે, એની પૂર્વભૂમિકા એ કેવી રીતે ઊભી કરતો હોય છે ! ત્યાંથી મોટાભાઈ મુંબઈ આવીને નોકરીમાં સ્થિર થયા. પિતાશ્રીની નાદુરસ્ત તબિયત હોવાને કારણે અમે પણ મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈમાં કાંદિવલીની ચાલીમાં મુકામ કર્યો. ફલોરાફાઉન્ટન પર એક નવી જ ખૂલેલી કોલેજ ‘સિદ્ધાર્થ કોલેજ ઓફ કોમર્સ’માં ઓછા માર્કસ હોવા છતાં પણ વળી પ્રવેશ મળી ગયો ! કોલેજના પ્રોફેસર વિષ્ણુકુમાર વ્યાસ સાથે મારો મેળાપ થયો. તેઓ રાજકોટના નાટ્યવિદ અને ત્રિભુવન વ્યાસના ભત્રીજા. પરિચય થયો અને પ્રીતિ બંધાણી. કોલેજના નાટકોમાં કામ આપ્યું, કામ વખણાયું. આંતરકોલેજની નાટ્યસ્પર્ધા ઊતાર્યો. પહેલા વર્ષે મારું નાટક ઈનામ લઈ આવ્યું. બીજા વર્ષે પણ ઈનામ લઈ આવ્યું. ત્રીજા વર્ષે કોણ જાણે શું થયું કે પડદો ખૂલતાંની સાથે જ જાત જાતના પ્રાણીઓના અવાજો પ્રેક્ષકગણમાંથી આવવા માંડ્યા. શીંગ-ચણા ફેંકાવા માંડ્યા. પરંતુ નિર્ણાયકો મજબૂત હતા. એમણે કહ્યું આ નાટક અમારે કેમેરામાં જોવું છે. કેમેરામાં એટલે કે પ્રેક્ષકગણને બહાર મોકલીને નિર્ણાયકો નાટક જુએ તે. એમને નાટક બહુ પસંદ આવ્યું. એમણે ફાઈનલમાં લીધું. ગુજરાતી નાટકોમાં તે સર્વપ્રથમ આવ્યું, એટલું જ નહિ, પાંચેય ભાષાના નાટકોમાં એ સર્વપ્રથમ આવ્યું. કોલેજમાં મને મુંબઈના સર્વશ્રેષ્ઠ અભિનેતા તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો.

એ દરમિયાન અરવિંદ ત્રિવેદીને ભારતીય વિદ્યાભવનમાં સ્ટેજ પર ‘સ્ટેજ મેનેજર’ તરીકેની નોકરી ઓફર થઈ. હું પણ ત્યાં રાતપાળીમાં નોકરી કરતો હતો. એક કુલી તરીકે નોકરીની શરૂઆત કરી. છત્રીના રિવેટીંગ કરવાનું કામ શીખ્યો. એ પછી કલર્ક થયો. એક કુગ્ગાની ફેક્ટરીમાં ટાઈમ કિપર થયો. દિવસે કોલેજમાં તો બપોરે આંતરકોલેજ નાટ્યસ્પર્ધાના બધા વિદ્યાર્થીઓને ભેગા કરીને ટૂકડી બનાવું અને નાટકોના રિહર્સલ કરું. નવરાત્રી,

ગણેશમહોત્સવ વગેરેમાં અમે નાટકો ભજવતા. કોલેજ પછી નાટક ન હોય તો ફર્યા કરું. દેશી સમાજના નાટકો ક્યારેક જોઉં. અરવિંદભાઈની કૃપાથી નાટકો જોવા મળતાં. નાટક અંગેનો ડિપ્લોમા પણ મેં કર્યો. એકવાર વિષ્ણુભાઈ પૂછે કે તું કરે છે શું આખો દિવસ ? મેં મારી દિનચર્યા કહી. એ કહે કે રંગભૂમિ સંસ્થામાં આવ. હું ત્યાં નાટકોના નૈપથ્યમાં ગોઠવાઈ ગયો. એ પછી મને નાટકમાં ઊતાર્યો. કેટલાક નાટકો કર્યા પણ મને સંતોષ થતો નહોતો. કોલેજમાં ચાલતી નવલકથા ‘ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી....’ એનું મેં નાટ્ય રૂપાંતર કર્યું. મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ને બતાવ્યું. એમણે પોતાનો રાજીપો વ્યક્ત કર્યો અને મને ઉદારતાપૂર્વક ભજવવાની અનુમતી આપી. ‘રંગભૂમિ’ સંસ્થા તરફથી નાટક થયું. ખૂબ સરસ નાટક રહ્યું. ગુજરાત અને મુંબઈમાં પણ ભજવાયું. આ કરુણમંગલ નાટકે લોકોને ઘેલું લગાડી દીધું હતું. એના પરથી પાછળથી મેં ફિલ્મ પણ કરી. એમાં વિરહની ઉત્કટતા બતાવવા માટે અમે છેક હિમાલય સુધી ગયા. એ નાટક તો ખૂબ ચાલ્યું પણ ફિલ્મ ન ચાલી.

મોટે ભાગે મંદિરોમાં આપણે પૂજા પછી દેવની પ્રદક્ષિણા કરતાં હોઈએ છીએ પરંતુ શિવાલયમાં તેમ થતું નથી. તેમાં ગૌમુખીથી પાછા ફરીને ગૌમુખી સુધી આવવાનું હોય છે જેથી પ્રતીતિ થાય છે કે પ્રદક્ષિણા પૂરી થઈ ગઈ. પરંતુ બે ડગલા અંતર રહી જાય છે. એ બે ડગલાંનું અંતર એ જ કલાનું લીલાક્ષેત્ર છે. વાસ્તવિકતા અને વાસ્તવિકતાની પ્રતીતિ વચ્ચેનું એ બે ડગલાંનું અંતર કલાકારે સમજવું જોઈએ. જગતમાં જે ‘જગત’ રચાય છે તે કલાનું લીલાક્ષેત્ર છે. એકદમ વાસ્તવિક કરવાનો આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. વાસ્તવિકતાની પ્રતીતિ થઈ જાય તો પૂરતું છે.

મને નાટ્ય રૂપાંતર પર ફાવટ આવી ગઈ હતી. મેં મેઘાણીની સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા ‘વેવિશાળ’ પર નાટ્ય રૂપાંતર શરૂ કર્યું. દોઢસો વર્ષ પહેલા મુંબઈમાં ઠરીઠામ થવા માંગતા ગુજરાતીઓના સંઘર્ષની એ વાત હતી. નાની દીકરીના વેવિશાળની ગૂંચ હોય છે પણ નાટકના અંતે પતિને પરમેશ્વર જોઈને પૂજનારી, એના ચંપલનો માર સહન કરનારી, બદ્રિક ભાભુ, ઘર છોડીને જે રીતે સાધવી થવા નીકળે છે, એ બહુ પ્રભાવશાળી લાગે છે. નાટક બહુ સારું બન્યું પણ પ્રેક્ષકો અને આયોજકો છેલ્લે સ્ટેજ પર આવ્યા કે નાટકનો સુખાંત કરો. મેં કહ્યું કેટલો સારો અંત છે ! એ લોકો કહે ના, નાટક સુખાંત કરો તો ઘણું ચાલે. હું ઝૂકી ગયો, સાહેબ ! મેં એ લોકોના કહ્યાં મુજબ નાટક સુખાંત કર્યું. નાટક 200-શો સુધી સડસડાટ ચાલ્યું ગયું. નાટક ખૂબ ચાલ્યું, નાટકને હું સફળ બનાવી શક્યો પણ ચિરંજીવ બનાવી શક્યો નહીં. એની નશ્વરતાને પકડી રાખવા માટે એની શાશ્વતતાને મેં પોતે જ પદભ્રષ્ટ કરી નાખી. આ મારી મોટામાં મોટી ભૂલ થઈ ગઈ. એનો અફસોસ મને કાયમ માટે રહ્યો છે. હું પરંપરાનો માણસ છું. પરંપરામાં પ્રયોગો જરૂર કરું છું પણ હત્યા, અપહરણ કે અનૈતિક સંબંધોની વાતો મને ફાવતી નથી. હું સીધી લીટીનો માણસ છું. ભારતીય પરંપરાનો માણસ છું.

ત્યારપછી ‘વસ્તુપાળ-તેજપાળ’ નાટક કર્યું. અદ્ભુત રહ્યું. ત્યાં આકાશવાણી પર જગ્યા ખાલી પડી. કરસનદાસ માણેક નિવૃત્ત થતાં હતાં. મેં એની માટે અરજી કરી. મોટા મોટા ધુરંધર કલાકારોની અરજી હતી. એ લોકોની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાત બી.એ. હતી પણ હું તો ઈન્ટર પણ નહોતો. મને ઈન્ટરવ્યૂમાં બોલાવ્યો. બધા રાજી થયા. એમણે કેન્દ્રસરકારને ભલામણ કરી કે આ ગ્રેજ્યુએટનો નિયમ રદ કરવામાં આવે અને આ નાટ્યપ્રતિભાને આકાશવાણી પર સ્થાન આપવામાં આવે. હું આકાશવાણી પર નિમાયો. મારા સાથીદારોમાં બરકત વીરાણી

‘બેફામ’, વસુબહેન ભટ્ટ, તારક મહેતા, પ્રબોધ જોશી, મંગેશ મળગાંવકર – આ બધાની સાથે મેં કામ કર્યું. સાહિત્યકારોના પરિચયમાં આવ્યો. નાટકની ટેકનિકના પરિચયમાં આવ્યો. અવાજની કેળવણીના પરિચયમાં આવ્યો. એની સાથે મને ત્યાં મળી ગયા આકાશવાણી રાજકોટના ડિરેક્ટર ચંદ્રકાન્ત ભટ્ટ સાહેબ. એમણે મને હાથ પકડી પકડીને આખા ગુજરાતમાં ફેરવ્યો. ત્યાં મને મળ્યા કચ્છના વેલજી ગજજર. આ બધા માણસો મળતા ગયા અને લોકસાહિત્ય વિશે હું સમજતો થયો. એના અંદર હું થોડો વધારે પાકટ થયો. પરંતુ એક સ્ટેશન ડાયરેક્ટર એવા આવ્યા કે આપણો માણસ બહાર નાટકોમાં કામ કરે છે તે ન ચાલે એમ કીધું. સ્ટાફના માણસને કામ કરવાની મનાઈ છે. એમણે મને કહ્યું કે કાં નોકરી કરો કાં નાટક. મેં કહ્યું નોકરી છોડું છું, નાટક નહિ છોડું. એમણે મને કહ્યું કે જરા વિચાર કરો, ટેલિવિઝન આવી રહ્યું છે, તમારી ઉંમર નાની છે, બહુ ઊંચા હોદ્દા પર જવાની તમારી ક્ષમતા છે. મેં કહ્યું એ શક્ય નથી. મને ઘણાં મિત્રોએ કહ્યું કે નામ બદલીને નાટક કરો ને. મેં ના પાડી.

નાટકો ભજવવાનું ચાલુ રાખ્યું. ત્યાં એક ચમત્કાર થયો. બે-ત્રણ નિર્માતાઓ મળવા આવ્યાં. ખૂબ સારી ભૂમિકા ભજવવાનું નાટક હતું. મેં હા પાડી. હું ત્યાં જોડાયો. મારી ખ્યાતિ આખા મુંબઈમાં પ્રસરી. પરંતુ મારી સુવાસ જરૂરત કરતાં વધારે પ્રસરતા મારે પછી એ નાટક છોડવું પડ્યું. વળી પાછો હું નવરો થઈ ગયો. વળી એ નિર્માતાઓમાં અંદર અંદર તકરાર થઈ અને તેમાંના બે મારી પાસે આવ્યા કે અમુક નાટક કરવાનું છે. બધા દશ્યોનું સંકલન કરીને નાટક બનાવ્યું. ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશની ભાષા એમાં વાપરી. નાટક ખૂબ ચાલ્યું. એ નાટકનું નામ ‘અભિનય સમ્રાટ’ જેણે મને મારી કારકિર્દીમાં બહુ જ ઉપયોગી કામગીરી કરી છે. એ પછી આ નાટક જોવા માટે ફિલ્મના નિર્માતાઓ આવવા માંડ્યા. એમાં એક દિવસ રવિન્દ્ર દવે આવ્યા. એમણે મને કહ્યું કે મારે તારી સાથે ફિલ્મ કરવી છે. એમણે ‘જેસલ-તોરલ’ બનાવવાનું નક્કી કર્યું. જેસલ-તોરલનું શુટિંગ શરૂ થયું. એમાંના દ્રશ્ય વિચારીએ તો મહાભારતનો કૃષ્ણ-અર્જુન સંવાદ યાદ આવે. ત્યારપછી રવિન્દ્ર દવે એ ‘રાજા ભરથરી’ બનાવ્યું. એ પણ અદ્ભુત રહ્યું. તેમણે ‘અભિનય’ શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું કે ‘ ‘અભિ’ એટલે તરફ અને ‘નય’ એટલે લઈ જવું – અભિનયનો અર્થ છે કશાક તરફ લઈ જવું. એ નાટકો માનવતા તરફ લઈ જતાં. લોકસંસ્કૃતિને ઉજાગર કરતાં. બીજા કલાકારો કામ કરે છે ત્યારે મોં બંધ રાખે છે. ઊર્જા સંપાદિત કરે છે. કલાકારે તો બધું બોલીને જ કરવાનું છે ! ઊર્જાનું વહન કરવાનું છે. આ તફાવત છે.’ અભિનયયાત્રાનું અનુસંધાન કરતાં ઉપેન્દ્રભાઈએ કહ્યું હતું કે : ‘એ પછી ‘હોથલ-પદમણી’ કર્યું. એમાંની કચ્છી ભાષાની સુગંધે આખા ગુજરાતને એક કરી નાખ્યું. સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતની સરહદોના સીમાડા ભૂંસી નાખ્યા. ‘હેંડો’ અને ‘હાલો’ વચ્ચેના ભેદ ભુંસાઈ ગયા ! એ પછી રાણકદેવીની ‘રાખેંગાર’ ફિલ્મ બનાવી. અહીં મારે એ કહેવું છે કે કલાકારે માત્ર પાત્રમાં દેખાવું એટલું પૂરતું નથી, એ પાત્ર પ્રમાણે એણે જીવવું પણ જરૂરી થઈ જાય છે. વાલ્મિકી લખે એમ રામે જીવવું પડે છે. એ રીતે 25-30 ફિલ્મો કરી. એ પછી ‘શેતલને કાંઠે’ આવ્યું. સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિથી ધરબાયેલી ફિલ્મ. એ પછી ‘ભાદર તારા વહેતા પાણી’ની અદ્ભુત નવલકથા. એ પછી ‘માલવપતિ મુંજ’ કે જે મુનશીની ઓજસ્વીની ભાષા. દોલત ભટ્ટની ત્રણ નવલકથાઓ ‘મનનો માણીગર’, ‘વાંસળી વાગી વાલમની’ અને ‘નમણી નાગરવેલ’ – ત્રણેય નવલકથાની ભાવસૃષ્ટિમાં મને વિહરવાનું મળ્યું. ઘણી બધી ફિલ્મો કરી.’

અંતે ઉપેન્દ્રભાઈ જણાવ્યું હતું કે : ‘દરેક પાત્ર કલાકારના લોહીમાં ઓગળી જાય છે; હમણાં પરકાયા પ્રવેશની વાત થઈ એ પ્રમાણે. એ પછી ‘માનવીની ભવાઈ’ કર્યું. લેખકોએ ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી ને ‘ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી’ બનાવ્યો છે. બાકી લેખકોની કલમ મૂંગી થઈ જાય તો પ્રેક્ષક બહેરો થઈ જાય અને અભિનેતા આંધળો થઈ જાય. એ પછી આંધળો બહેરું ફૂટાયા કરે ! મારે એટલું જ કહેવાનું કે કલાકાર એક માતા હોય છે જે પોતાના ગર્ભમાં આત્મસાત કરી લે છે. જીવનમાં જડાઈ જતી આ વાતોને મેં ખૂબ માણી. અનેક સ્વનામધન્ય લેખકોની કૃતિઓ મેં રસપૂર્વક કરી છે. આજે ઉજ્જૈનથી નીકળેલું એક ઝરણું ક્યારે ભાગીરથીમાં ભળી ગયું, ક્યારે ભાગીરથી અલકનંદામાં ભળી ગઈ, ક્યારે અલકનંદામાં મંદાકિની ભળી, ક્યારે રુદ્રપ્રયાગ ગયું, ક્યારે દેવપ્રયાગ ગયું, ક્યારે કર્ણપ્રયાગ ગયું, ક્યારે લક્ષમણઝૂલા અને ઋષિકેશ ગયું, ક્યારે હરિ કી પેડી ગઈ, ક્યારે કાશીનો હરિશ્ચંદ્રઘાટ ગયો અને ક્યારે સંગમ સ્થળ પ્રયાગરાજ પર આવીને આપણે ઊભા રહ્યા ! અસ્મિતાપર્વના મહાકુંભમાં રસજ્ઞોની સાક્ષીએ જ્યારે ડુબકી મારી ત્યારે મને સ્મરણ થયું કે ઓહોહો...! આટલો વિરાટપંથ કાપીને આપણે આવ્યા છીએ. અહીં આવીને આપણું તો શાહીસ્નાન થઈ ગયું ! આપ સૌને મારા જય સિયારામ, બાપુના ચરણોમાં વંદન.’

સંગીત-નૃત્ય મહોત્સવની બીજી બેઠકમાં, રામવાડી-તલગાજરડા ખાતે, કથક સહિત વિવિધ પ્રકારના નૃત્યની પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી હતી જેમાં વિશેષરૂપે ‘ચક દે ઈન્ડિયા’ ફેઈમ સુશ્રી વિદ્યા માલવડેએ કથન નૃત્ય રજૂ કર્યું હતું. રામચરિત માનસ અંતર્ગત ‘રુદ્રાષ્ટક’ તેમજ ‘અહલ્યા સ્તુતિ’ પર પણ સુંદર નૃત્યની પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી હતી. કાર્યક્રમના અંતે તમામ નૃત્યકારોનું પૂ.બાપુના હસ્તે સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

[ત્રીજો દિવસ : સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-5]

અસ્મિતાપર્વના ત્રીજા દિવસે બરાબર નવ વાગ્યે સંગોષ્ઠિ-5નો આરંભ થયો હતો. આ સંગોષ્ઠિનો વિષય હતો ‘ગુજરાતી બાળસાહિત્ય’. અસ્મિતાપર્વમાં આ નૂતન વિષયને પ્રથમવાર સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. આ સંગોષ્ઠિમાં વાર્તાઓ વિશે શ્રદ્ધા ત્રિવેદીએ, કાવ્યો વિશે ઈશ્વર પરમારે અને જીવનચરિત્રો વિશે યશવંત મહેતાએ પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું; જેનું સંચાલન જાણીતા સાહિત્યકાર હરિકૃષ્ણ પાઠકે કર્યું હતું.

વાર્તાઓ વિશે વાતની શરૂઆત કરતાં શ્રદ્ધાબેને જણાવ્યું હતું કે : ‘મિત્રો અને વડીલો, સૌપ્રથમ ગુજરાતી બાળસાહિત્યના સર્જકોવતી હું અસ્મિતાપર્વના આયોજકોને તથા મોરારિબાપુને અભિનંદન આપું છું કે તેરમે વર્ષે તો તેરમે વર્ષે પણ બાળસાહિત્યની એક આખી બેઠક અહીં રાખવામાં આવી. સામાન્ય રીતે ડોક્ટર પાસે દર્દી જાય તો દર્દી કહે એ પ્રમાણે ડોક્ટર સમજીને દવા આપે પણ જ્યારે બાળકને ડોક્ટર પાસે લઈને જવાનું હોય ત્યારે એની માતા કહે એ પ્રમાણે અને બાકીનું ડોક્ટરે જાતે સમજીને દવા કરવાની હોય છે. એટલે કે સામાન્ય ડોક્ટર કરતાં બાળકોના ડોક્ટર પાસે નિદાનની વધારે અપેક્ષા રહે છે. બાળસાહિત્યના સંદર્ભમાં પણ આ વાત લાગુ પાડી શકાય. બીજી એક વાત સતત મારા મનમાં રહેલી છે તે એ કે બાળસાહિત્યકાર લેખિકા હોય કે ભાઈ હોય, પણ દરેક સ્ત્રી જ્યારે માતા બને છે અને એ પછી બાળક જ્યારે બોલતું થાય ત્યારે વાર્તા કહેવા માંડે છે ત્યારે એક અર્થમાં દરેક માતા સાહિત્યકાર જ છે. બાળકને ખવડાવતી વખતે તરંગ તુક્કાઓથી જે વાતો કરે છે એ બહાર આવતી નથી પણ એ બાળકનું ઘડતર તો એ રીતે જ તે કરતી હોય છે.

આટલી પૂર્વભૂમિકા પછી મને સોંપાયેલા વિષય 'ગુજરાતી બાળસાહિત્ય' વિશે વાત કરીશ. ગુજરાતી બાળવાર્તાનો લાંબો ઇતિહાસ છે. તે ખૂબ વ્યાપક છે. બાળસાહિત્યની વિભાવના, બાળવય વિશે અને બાળવાર્તાના સ્વરૂપ વિશે તથા વાર્તાના પ્રયોજન વિશે એકાદ વાત ઉદાહરણથી અહીં રજૂ કરીશ. બાળકોનું શરીર નાનું છે પણ કમાલ તો જુઓ કે માનવજીવનના જીવનકાળ દરમિયાન જો ઉત્તમ ગ્રહણશક્તિ હોય તો તે બાળપણમાં હોય છે. આ તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ કાળ છે. શીલના ઘડતર માટે બાળવય ઉત્તમ સમય છે અને બાળસાહિત્ય તેનું ઉત્તમ સાધન છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 'શિશુ દેવો ભવઃ'ની ભાવના રહેલી છે. બાળકૃષ્ણ, બાળરામ, બાળગણેશ, બાળહનુમાનના ચરિત્રો સ્મરણીય છે. બાળકમાં બીજરૂપે રહેલા ગુણોને વિકસીત કરવાના અનેક માર્ગો છે તેમાંનો એક માર્ગ છે તેને ઉત્તમ બાળસાહિત્ય વાંચતો કરવો તે. શ્રી રવિશંકર મહારાજ કહે છે તેમ બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન તો આપવાનું જ છે પણ ખરું કામ તો બાળકોમાં રહેલા સુસંસ્કારોને વિકસાવવાનું છે. બાળસાહિત્ય બાળકના અને એ રીતે સમાજના ઘડતરનું મોટું સાધન છે. બાળસાહિત્ય બાળકને આંખ અને પાંખ આપવાનું કાર્ય કરે છે. શિક્ષણ ભલે તેનો ઉપયોગ કરે પણ તેનું છેવટનું મૂલ્યાંકન કલા તરીકે થવું જોઈએ. તેનું પ્રયોજન આનંદ આપવાનું છે.' એમ કહીને તેમણે 'મુંબઈની કીડી' નામની બાળવાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. વાતના અનુસંધાનમાં શ્રદ્ધાબેને આગળ જણાવ્યું હતું કે, 'બાળકને પોતાનું આગવું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે. બાળસાહિત્યનો સર્જક ભલે બાળક ન હોય પણ બાળક શું ચીજ છે એનો તેને સ્વાનુભવે ખ્યાલ હોય જ. આથી બાળસાહિત્યનું સર્જન કરવા તે જ્યારે પ્રેરાય છે ત્યારે તે પોતાના શૈશવકાળમાં પાછો ફરતો હોય એવો ભાવ અનુભવે છે. રમણલાલ સોની કહે છે તેમ, 'ઉતારી નાખેલી કાંચળીમાં સાપ પુનઃપ્રવેશ કરે તેવી આ પ્રક્રિયા છે.' બાળકને વય અનુસાર સાહિત્ય આપવું જોઈએ. 0 થી 18 સુધી બાળ અને કિશોર અવસ્થા ગણાય છે. આમાં ગર્ભાવસ્થાનો સમય પણ ઘડતરકાળ માટે અગત્યનો સમય છે. આ અવસ્થામાં પડતા સંસ્કાર કેવા હોઈ શકે એ માટે ભાગવતમાં આવતી મદાલસાની વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

બાળસાહિત્યના 'શિશુસાહિત્ય' અને 'બાળસાહિત્ય' એમ બે ભાગ પાડવા જોઈએ. આપણે ત્યાં શિશુસાહિત્ય પ્રમાણમાં ઓછું છે. ગિજુભાઈએ દક્ષિણામૂર્તિની શ્રેણીમાં કેટલુંક કાર્ય કર્યું છે. રક્ષાબેન દવેએ અને ઈશ્વર પરમારે કેટલુંક કાર્ય કર્યું છે. સામાન્યતઃ 4 થી 14 વર્ષ સુધી બાળકનો વિકાસ માતાપિતા, કુટુંબ, પરિવાર અને શાળા-પરિવાર વચ્ચે થતો હોય છે. મૂળશંકર ભટ્ટે કહ્યું છે તેમ, 'જેમ બાળકના આંતરબાહ્ય વિકાસમાં માતા ભાગ ભજવી શકે છે તેમ સર્જક પણ પોતાના સર્જન દ્વારા ભાગ ભજવી શકે છે.' આપણે એમ કહી શકીએ કે છોડના વિકાસમાં જે કામ સૂર્યનો પ્રકાશ કરે છે કંઈક એવું જ કામ બાળકના વિકાસમાં સાહિત્ય કરે છે. બાળસાહિત્યના અનેક પ્રકારો છે. તેમાં 'બાળવાર્તા' મહત્વનો પ્રકાર છે. બાળક મા બોલતું થાય પછી એની બીજી અપેક્ષા હોય છે કે મા વાર્તા કહે. બાળકમાં વાર્તાસૃષ્ટિનું પ્રાબલ્ય હોય એ સ્વાભાવિક છે. બાળકને દીવાલ સાથે વાતો કરવામાં કે રમકડાંના સૈનિકને સાચો સૈનિક માનીને તેની સાથે વ્યવહાર કરવામાં જેમ કશી તકલીફ પડતી નથી તેમ શબ્દ દ્વારા સર્જેલી કાલ્પનિક સૃષ્ટિને સાચી માની એનો રસાસ્વાદ લેવામાં કશી બાધા નડતી નથી. બાળકથાને પંખીની ઉપમા આપીએ તો એની એક પાંખ સચ્યાઈની છે અને બીજી પાંખ કલ્પનાની છે. બાળકનું મન કલ્પનાશીલ તો હોય જ. એના દ્વારા તે અનેક પ્રકારની મોકળાશ અનુભવે છે. બાળકને જાતભાતના તુક્કાઓ લડાવવામાં અને કલ્પનાઓ કરવામાં એક પ્રકારનો સર્જનાત્મક આનંદ આવે છે. કલ્પનાપ્રધાન

કથાઓમાં પરીકથાઓ વિશેષ ઉલ્લેખપાત્ર છે. બાળકની કલ્પના શુભ દિશામાં વળે છે ત્યારે એને પરીઓની કથા મળે છે. પરીઓને સહારે બાળક મનગમતાં કામ કરી-કરાવી શકે છે. આ પરીકથાઓ દુનિયાના એકેએક સમાજમાં પ્રચલિત છે. એક રમણીય સૃષ્ટિ ખડી કરતી, આનંદ આપતી, અનેક પુષ્પો-રંગોનો પરિચય કરાવતી, છેતરનારને શિક્ષા કરતી અને સાચાબોલાને મદદ કરતી પરીકથાઓ સૌએ યાદ રાખવા જેવી છે. મનુષ્યમાં જ્યાં સુધી કલ્પનાશક્તિનું સ્ફૂરણ છે ત્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિકતા અને બૌદ્ધિકતાનું ગમે તેટલું ભારે આક્રમણ આવે તોય પરીકથાનું જગત બિલકુલ સલામત રહેશે કારણ કે પરીઓ બાળકના માનસમાંથી આવે છે. પરી જશે તો બાળક અધુરું થઈ જશે. વિજ્ઞાનકથાઓ વિજ્ઞાનની નીપજ છે. બાળકો વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓને સમજતા થાય, તેમનામાં વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિ જાગૃત થાય એ માટે વિજ્ઞાનકથાઓ લખાય છે. આપણે ત્યાં ઈશ્વરલાલ વીમાવાળાથી વિજ્ઞાનકથાઓનો પ્રારંભ થયો છે. નગીન મોદી, ગિરીશ ગણાત્રા, હુંદરાજ બલવાણી, જનક નાયક વગેરે અનેકોએ નાના-મોટા પ્રયોગો કરી અનેક અભિગમો ધરાવતી વિજ્ઞાનકથાઓ આપી છે.’ એમ કહીને શ્રદ્ધાભેને કુમાર સામાયિકમાં પ્રકાશિત થયેલી અંજના ભગવતીની વાર્તા ‘નટખટ નટુ’ વાંચી સંભળાવી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે : ‘વિજ્ઞાનલક્ષી કથાઓમાં માનવતાલક્ષી અભિગમ ઈષ્ટ છે. સાથે જ વિજ્ઞાનના વિકાસથી થતી માનવપરની વિપરિત અસરોને પણ જાણવી જરૂરી છે. આમ, બાળકથાનો ગમે તે પ્રકાર હોય, એમાં કલ્પના અને સત્ય અનિવાર્યતયા સાથે જ હોય છે.

સાહસકથા, ઈતિહાસકથા જેવા અનેક પ્રકારો બાળસાહિત્યમાં છે. બાળકથાઓનો ઘણો ભાગ પ્રાણીકથાઓ રોકે છે. કીડીથી માંડીને ફૂંજર સુધીની અહીંયા વાર્તાઓ છે. કોઈ સસલુ ચતુર હોય અને સિંહને પણ છેતરીને મારી શકે, કોઈ કાગડો હોંશિયાર હોય જે ફૂંજામાં કાંકરા નાખી પાણી ઊંચે લાવીને પી શકે, કોઈ નાનકડો ઉંદર સિંહને પણ જાળમાંથી છોડાવી શકે – ટૂંકમાં, આપણી મોટાભાગની પ્રાણીકથામાં માનવીય ભાવોનું આરોપણ અથવા માનવીય અર્થઘટન પ્રગટ થતું જોવા મળે છે. આ પ્રાણીકથાઓમાં જળચર, સ્થળચર અને ખેચર એમ અનેક પ્રાણીઓની વાર્તા છે. કોઈ કાચબાને ઊડવાની ઈચ્છા થાય તો એને ઊડાવનાર હંસ મળી રહે છે અને કોઈની મિત્રતાનો ગેરલાભ લેનાર મગર પણ હોવાનો. બાળકને વાસ્તવિક જીવનમાં જે મોકળાશ નથી મળતી તે વ્યવહારવર્તનની મોકળાશ પ્રાણીકથાઓમાં મળી રહે છે. આપણી દશાવતારની કથાઓ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રાણીકથાવાળી છે. શેષનાગ, કાલીયનાગની કથાઓ પણ જાણીતી છે. માત્ર હિન્દુ નહીં પણ ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, જૈન અને અન્ય ધર્મોમાં પણ પ્રાણીસૃષ્ટિનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. વળી આ પ્રાણીકથાઓમાં પક્ષીકથાઓનો એક અલગ ભાગ સહેલાઈથી તારવી શકાય. અનેક પક્ષીઓ છે જે મહત્વની ભૂમિકા ભજવતા હોય છે. બાળક ભલે ગમે તેટલું વિકાસ પામે, યાંત્રિક કળવાળા રમકડાંઓથી રમતું રહે પણ તેને ખિસકોલીઓ, સસલાં, પારેવાં, મોર કે કુરકુરિયાં રમાડવાં ગમશે જ. આજે ‘ટોમ એન્ડ જેરી’ કે ‘મીકી માઉન્સ’ તેને જુદી રૂપે સંતોષે છે. કબૂતરને બચાવતી કીડી કે કીડીને બચાવતું કબૂતર ભુલાય તેવાં નથી. રમણલાલ સોનીનો ગલબો કેટકેટલા રૂપો ભજવે છે !

આ બાલસાહિત્યના એટલે કે બાળવાર્તાના અનેક સ્ત્રોત છે. જેમ કે પૌરાણિક સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય, શિષ્ટ સાહિત્યની પરંપરા વગેરે. લોકસાહિત્યમાં બાળકથાઓનો બહુ માતબર ફાલ જોવા મળે છે. ગિજુભાઈએ લોકસાહિત્યમાંથી ઘણી સામગ્રી લઈને તેને બાળભોગ્ય રીતે આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બાળકથાના ઉદ્ભવ

અને પ્રચાર પ્રસારમાં પૌરાણિક કથાઓનો પણ ફાળો છે. પૌરાણિક કથાએ કેટલાય ચિરંજીવ પાત્રો અને કથાનકો આપ્યા છે. એકલવ્ય, ધ્રુવ, પ્રહલાદ, અર્જુન, ભીમ કે ગણેશ, હનુમાન, રામ, કૃષ્ણ – આ બધાં તેમને ગમે છે. પુરાણો તો કથાઓનો અખૂટ ખજાનો છે. આ પાત્રોની કથા પરથી ટીવી પર શ્રેણીઓ આવી છે અને ચલચિત્રો પણ થયા છે જે તેની યથાર્થતા સમજાવે છે. પૌરાણિક કથાઓની જેમ ઐતિહાસિક કથાઓનો પણ બાળસાહિત્યમાં મહત્વનો ભાગ રહેલો છે. રાણા પ્રતાપ, ઝાંસીની રાણી, શિવાજી, ગાંધીજી, સરદાર આ સર્વ કોઈને કોઈ રીતે સાહસ, વફાદારી, હિંમત, દેશદાઝ વગેરે સદગુણોના પ્રેરકબળ તરીકે બાળક સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે.

બાળવાર્તામાં બાળકની કેટકેટલી વાસ્તવિક અનુભૂતિઓને અભિવ્યક્તિ મળતી હોય છે. ટોલ્સ્ટોય, રવીન્દ્રનાથ, શરદબાબુ, રમણલાલ સોની, જીવરામ જોશી, કુમારપાળ દેસાઈ, યશવંત મહેતા, હરીશ નાયક વગેરે અનેક સર્જકો આ દષ્ટિએ તપાસવા જેવા છે. બાળકથાના ઘડતર વિકાસમાં શિષ્ટ પરંપરાનો પણ ફાળો છે. હિતોપદેશ, પંચતંત્રની કથાઓ જે અર્થમાં આપણે બાળવાર્તા શબ્દ વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં બાળવાર્તા નથી. એ કથાઓ સ્પષ્ટ રીતે રાજકુમારના શિક્ષણ માટે લખાયેલી કથાઓ છે. એ કથાઓ પ્રૌઢોને પણ અનેક રીતે માર્ગદર્શક છે. આ કથાઓ આથી બોધપ્રધાન છે. ઈસપની વાર્તાઓ આ જ પ્રકારની વ્યવહારનીતિનો બોધ આપતી કથાઓ છે. આ બધી જ વાર્તાઓ બાળકોને ગમે છે. કદાચ એનું કારણ એ હોઈ શકે કે તેમાં જે બોધ આપવામાં આવે છે તે પ્રાણીઓના નિમિત્તે પરોક્ષ રીતે અપાય છે. બાળકો પર કશું સીધું લાદવામાં આવતું નથી. બૌદ્ધધર્મની જાતકકથાઓએ પણ આવું જ કંઈક કામ કર્યું છે. બાળકોને બાલકથામાં રસની ચમત્કૃતિની અપેક્ષા છે. અરેબિયન નાઈટ્સની ‘અલીબાબા ચાલીસચોર’ જેવી કથાએ પોતાનામાં રહેલી હિંમત, સાહસ, ચાતુરી, વગેરે તત્વથી અને એક અદ્ભુત રસસૃષ્ટિથી અનેક કથાસર્જકોને આકર્ષ્યા છે.

આનંદ આપવો એ કલાનું જે પ્રયોજન છે તે બાળવાર્તાનું છે જ. પરંતુ જીવનલક્ષી શિક્ષણ અને મૂલ્યશિક્ષણ આપવું એ પણ એટલું જ મહત્વનું પ્રયોજન છે. ‘આનંદી કાગડો’ વાર્તા એનું ઉદાહરણ છે. કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ તે આ ‘આનંદી કાગડા’ની વાર્તા આપણને શીખવે છે. પાઠ્યપુસ્તક માટે ઉમાશંકર જોશીએ લખેલ ‘સાચાબોલી ગાય’ તે બીજું ઉદાહરણ છે. એમાં ફૂર વાઘ દુષ્ટતા છોડી દયાભાવ દાખવતો થઈ જાય છે; એવું સચ્ચાઈનું મૂલ્ય છે તેવો બોધ મળે છે. પશુઓનો વાત્સલ્યભાવ પણ વાર્તામાં હૃદયસ્પર્શી રીતે નિરૂપાયો છે. સત્યનો મહિમા દર્શાવતી ઘણી વાર્તાઓ છે. સાચાબોલા કઠિયારને કેમ ભૂલાય ? ગુજરાતી કવિતાના ઉત્તુંગ શિખરસમા રમેશ પારેખે ઉત્તમ કક્ષાના બાળકાવ્યો અને બાળવાર્તાઓ આપી છે. જીવનશિક્ષણ તેમાં રસમય અને ભાવમય રીતે અપાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેમણે ઉત્તમ નવલકથા અને લઘુનવલો આપી છે તેમની પાસેથી સત્વશીલ બાળસાહિત્ય પણ મળ્યું છે. તેમની એક બહુ જાણીતી વાર્તા છે ‘બતકનું બચ્ચું.’ એમ કહી શ્રદ્ધાબેને કેટલીક વાર્તાઓનું પઠન કર્યું હતું. બાળવાર્તા વિશે વધુ વાત કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે : ‘સાચી બાળવાર્તા લખવી સહેલી નથી. બાળવાર્તાનું સ્વરૂપ, કેળવણી અને તેનું ધોરણ – એ ત્રણેય રીતે એમાં ધ્યાન રાખવાનું હોય છે. આ એક ત્રિપાંખિયો જંગ છે. એના થકી બાળકની ભાવનાને વિકસાવવાની છે. તેના સર્વાંગી વિકાસને ધ્યાનમાં રાખી બાળકના માંદાલાનું ઘડતર કરવાનું છે. અલબત્ત, ઉત્તમ બાળવાર્તાઓ આમ કરે જ છે. જેમ ખેડૂતને જેવો પાક લેવો હોય તેવું બિયારણ તે વાવે છે, તેમ ભાવી

સમાજ જેવો કરવો હોય તેવા બાળકો ઘડવાં જોઈએ. બાળકોની સમજણ કેળવાય, તેઓ સારાસારનો વિવેક કરી શકે, તેમના આ વિવેકની કેળવણી થાય તેવું સાહિત્યરૂપી બિચારણ તેની પાસે આજે મુકાવવું જોઈએ, વવાવું જોઈએ. સર્જકોની એ ફરજ છે કે સમાજ કેવો છે તેનો અણસાર પણ તેને આપવાનો છે. રમણલાલ સોનીએ પોતાના બાળસાહિત્ય થકી ગુજરાતના બાળકોને ન્યાલ કરી દીધા છે. તેમની વાર્તાઓના બબ્બે સંપાદનો થયા છે. તેમણે માત્ર મોજમસ્તી કરાવે તેવી ઘણી વાર્તાઓ આપી છે, તો વ્યવહારના સત્યને પણ વાર્તામાં આલેખ્યું છે. સમાજમાં આવા પણ માણસો હોય છે, આવું પણ થઈ શકે – જે તેમણે વાર્તાઓ થકી બતાવ્યું છે. અંતે મારે એટલું કહેવાનું કે, બાળવાર્તાઓનું એક વધુ પ્રયોજન બાળકની ભાષા ઘડતરનું છે. ભાષા ઘડતર પણ આ અવસ્થાથી થાય એ વધારે જરૂરી છે. બાલકથામાં જીવંતભાષા પ્રયોજવાની છે. બાળકોને ભાષામાંથી એક પ્રકારનું સંગીત અનુભવવા મળવું જોઈએ. ગિજુભાઈની વાર્તાઓનો ભાષા સંદર્ભે અભ્યાસ કરવા જેવો છે. શુદ્ધ બાળલેખન આજે પણ ઘણું થાય છે. ભવિષ્યને નજર સમક્ષ રાખીએ તો લાગે છે કે હજી ઘણા ખ્યાલો વાર્તા દ્વારા બાળકો પાસે મુકવાની જરૂર છે. બાળકોને એ વાત સમજાવવાની જરૂર છે કે ભાવાત્મક રીતે બધા જ સરખા છે. પર્યાવરણની જાળવણી સહજ ઘટના બની જાય એ રીતે વાર્તાઓમાં રજૂઆત કરવાની છે. આપણો ગૌરવભર્યો વારસો જાળવવાનો છે. જરૂર પડ્યે તેમાં પરિવર્તન કરવાનું છે. નવા વિષયો-વિચારો પણ સાંકળવાના છે. આજની માંગ અનુસાર નવું પંચતંત્ર રચવાની જરૂર છે. અંતે, એટલું તો સમજવાનું છે કે બાળવાર્તા એ કહેવાની કળા છે એ રીતે લખાય તે ઉત્તમ. બાળવાર્તા બાળકને ક્યારેય ગેરમાર્ગે દોરતી નથી. બાળકને પરિશ્રમ, પ્રમાણિકતા, પ્રેમના પાઠ બહુ સહજ રીતે સમજાવે છે. બાળવાર્તાનું ક્ષેત્ર ખૂબ વિશાળ છે. અત્રે માત્ર ગાગર સાગર ન્યાયે થોડી વાત કરી છે. 1831થી શરૂ થયેલી આ ગુજરાતી બાળવાર્તામાં અનેકોએ પોતાનો ફાળો આપી તેને સમૃદ્ધિ બક્ષી છે અને દિવસે દિવસે નવી કલમો, નવા વિચારો અને નવી રજૂઆતરીતિથી તેને સમૃદ્ધ કરે છે. ગુજરાતી બાળવાર્તાનો ઇતિહાસ ગૌરવવાળો છે અને ભવિષ્ય ઉજ્જવળ છે અને તેને આજે અસ્મિતાપર્વમાં સ્થાન મળ્યું એથી એના ઉજ્જવળ ભવિષ્યમાં જરાય અશ્રદ્ધા નથી. અસ્તુ.’

‘ગુજરાતી બાળસાહિત્ય’ના બીજા વક્તા **શ્રી ઈશ્વરભાઈ પરમારે** બાળસહજ હસતાં-હસતાં ખૂબ આનંદપૂર્વક બાળકાવ્યો વિશે વાત કરી હતી. તેમણે મધુર સ્વરે હાલરડાં અને બાળગીતો ગાઈને સૌ શ્રોતાજનોને ડોલાવ્યાં હતાં. પોતાના વક્તવ્યની શરૂઆત કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે : ‘અહીં અસ્મિતાપર્વમાં આવ્યો ત્યારે ખબર પડી કે આવતું વર્ષ આપણા ઉત્તમ કવિ ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દીનું વર્ષ છે. તેમના આઠમા કાવ્યસંગ્રહ ‘અભિજ્ઞાન’ની એક પંક્તિ ‘હૃદય હૃદયના વંદન તેને....’ દ્વારા હું બાપુને વંદન કરું છું. ગુજરાતી બાળસાહિત્ય ક્ષેત્રે ગિજુભાઈનું પ્રદાન ઘણું જાણીતું છે. ગિજુભાઈએ જે કેડી પાડી હતી એ કેડીને પાકી સડકમાં ફેરવવા મથતા યશવંતભાઈને વંદન કરું છું. સંશોધન, સર્જન, સંપાદન – આ બધા ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા શ્રદ્ધાભેન, મારી પહેલી ચોપડી વાંચીને મને રાજી કરનાર શ્રી હરિકૃષ્ણભાઈ, ઉપસ્થિત સૌ કલાકારો, સાહિત્યપ્રેમીઓ, બાળસાહિત્યરસીક ભાઈઓ અને બહેનો – આપ સર્વને નમસ્કાર. આપ જેને ફોસલાવીને ઘરે મૂકીને અહીં આવ્યા છો એ આપના બાળકોને હું અહીંયાથી મારું વ્હાલ વ્યક્ત કરું છું.

સૌપ્રથમ તો બાળસાહિત્ય ક્ષેત્રના વિદ્યાર્થી તરીકે મારી પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરું છું. પરમ સંત ગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ ઉત્તરકાંડમાં કહ્યું છે : ‘इष्टदेव मम बालक रामा। सोभा बपुष कोटि सत कामा।।’

તુલસીદાસજીના ઈષ્ટદેવ બાળક રામ હતા. જગતભરના બાળસાહિત્યકારોના ઈષ્ટદેવ ભોળા બાળક છે. એ બાળકો માટેનું વ્હાલ કેવું હોય એ કોઈ ભૂલીને બાળસાહિત્ય લખે તો બાળસાહિત્ય કંગાળ થાય. સતત અને સતત બાળકને નજર સામે રાખવું જોઈએ. બાળક માટેનું હેતુ કેવું હોય, બાળક માટેનો પ્રેમ કેવો હોય, એની માટેની પ્રતિબદ્ધતા કેવી હોય એ જોવા સારું આપણે થોડાક બાળસાહિત્યકારોને યાદ કરીએ. એવા બાળસાહિત્યકારોને પણ યાદ કરીએ જેમણે બાળકાવ્યક્ષેત્રે પણ પ્રદાન કર્યું હોય. ગિજુભાઈને તો બધે સંભાળવા જ પડે. તેઓ દક્ષિણામૂર્તિના બાળમંદિરમાં આચાર્ય હતાં. બાલમંદિરનો સમય પૂરો થાય એટલે દરવાજો ઊભા રહી જાય. એકેએક છોકરાના નામ જાણે. એકેએક છોકરા સાથે આંખ મિલાવે. એમાં એક દિવસ એક છોકરો આંખ મિલાવ્યા વિના નીકળી ગયો. કારણ કે એમાં એક છોકરો બીજા છોકરાને બોરનો ઠળિયો મારતો હતો અને ગિજુભાઈએ એને રોક્યો હતો. છોકરાને એમ લાગ્યું કે મારું અપમાન કર્યું એટલે એ બહાર નીકળી ગયો. ગિજુભાઈએ જોયું. ગિજુભાઈ સોસવાણા. એમને મજા ના આવી. એવા બેચેન થયા કે કંઈક બહાનું કાઢીને એના ઘરે ગયા. ઘરે જઈને બાળકને બોલાવ્યું, હસાવ્યું, પછી એમને હશકારો થયો !

એ પછી બાળકો પર બાળકાવ્યોની અમીવર્ષા કરનારા ત્રિભુવન વ્યાસ. 18 વર્ષની ઉંમરે તો પ્રાથમિક શિક્ષક થયા. પહેલીવાર હાજર થયા એ ગામનું નામ દલખાણિયા. ત્યાં એટલે બેઠા બેઠા એ અઠંગો ગૂંથે છે અને બાળકો બધા સાથે છે. છેલ્લે એ બાળકો સાથે હિંચ લે છે. આખું ગામ જોવા માટે આવે છે. રાતે આખું ગામ સૂઈ જાય છે ત્યારે જે પોતાના ઈષ્ટદેવ નાના બાળકો હતા એ બધાને સંભારીને એમના માટે ગીતો લખે છે. કેવું સુંદર જીવન ! એ પછી રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણી. જીવનના એક તબક્કે એમનું બહોળું કુટુંબ. આર્થિક તંગદીલી, ફૂલછાબનું ભારે કામ અને ભાંગતી તબિયત. આ બધી પ્રતિકૂળતા વચ્ચે એક સ્વજન જ્યારે તેમને મળવા માટે જાય છે ત્યારે ઝવેરચંદ મેઘાણી કહે છે કે ‘બાળકો સિવાય મારું ક્યાંય દિલ ઠરતું નથી.’ ત્યારબાદ આપણા સર્વેના પ્રિય રમેશ પારેખ. એ રહેતા હતા અમરેલીમાં સુખનિવાસ કોલોનીમાં. એના દીકરો અને દીકરીનું નામ નેહા અને નીરજ. એ નેહા-નીરજના જે દોસ્તારો તે આ રમેશભાઈના સવાયા દોસ્તારો ! નેહા-નીરજ નિશાળે ગયા હોય ત્યારે આ છોકરાઓ બધા આવે. રમેશભાઈ ઘરમાં હોય તો એમની સાથે રમે. નેહા-નીરજ ઘરમાં હોય અને છોકરાઓ જુએ કે રમેશભાઈ ઘરમાં નથી તો આવે અને પાછા ચાલ્યા જાય ! ઓછામાં ઓછા 500 જેટલા નવજાત બાળકોના નામ રમેશભાઈએ પાડેલા !

વધુમાં ઈશ્વરભાઈ જણાવ્યું હતું કે : ‘બાળકના ઉછેરમાં માતાપિતાનો પાયાનો ફાળો છે. એ પછી બીજા નંબરનો ફાળો શિક્ષકનો છે એમ કહેવાય છે. મારે નમ્રતાપૂર્વક કહેવું છે કે શિક્ષકની વચ્ચે બાળસાહિત્યકાર છે પણ આ માબાપ દેખાય, શિક્ષક દેખાય, પરંતુ હાલરડાં અને જોડકણાંના રૂપમાં આવતો બાળસાહિત્યકાર દેખાતો નથી ! પથ્થર પર શિલ્પી કોતરકામ કરે પણ હું કવિઓને વંદન કરું છું કે તેઓ સરોવરના પાણી પર કોતરકામ કરે છે. બાળકો માટે કાવ્યો લખનાર તો ઝરણાનાં પાણી પર કોતરકામ કરે છે. એક મહાકાવ્ય લખવું અઘરું છે, કબૂલ ! પણ ચિરંજીવ-યાદગાર રહે તેવું બાળકાવ્ય લખવું પણ સહેલું નથી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને કોઈકે પૂછ્યું હતું કે તમે બાળકો માટે કવિતા કેમ નથી લખતા ? ત્યારે 60 વર્ષની ઉંમર વટાવી ગયેલા રવીન્દ્રનાથ કહે છે કે ‘I am not mature enough to write poetry for the children’ હું બાળકો માટે કવિતા લખવા માટે પરિપક્વ નથી. એ પછી તો એમણે જે કાવ્યસંગ્રહ આપ્યો એ જોતાં લાગે છે કે તેમાંના કાવ્યો બાળકો માટેનાં નથી, બાળકો વિશેના

છે. બાળકો વિશેના કાવ્યો માવતરોને બાળમાનસ સમજવામાં વિશેષ ઉપયોગી જરૂર થાય પણ કાવ્ય તો બાળક માટે હોવું ખરે. જે કવિતા સાંભળીને બાળકને સમજાવવું ન પડે પણ એ પોતે જ હરખાઈ જાય એ સાચું બાળકાવ્ય છે. સાહિત્યકારો બાળકોની ઉંમર પ્રમાણે વિભાજન કરતા હોય છે જેમ કે ‘તરુણ અવસ્થા’, ‘બાલ્યાવસ્થા’, ‘કિશોર અવસ્થા’. આ વિભાજન વિશે એક વાત કહેવાનું મન થાય કે હવે આ છોકરાઓ બહુ વહેલા પાકટ વયના થઈ જાય છે. જેમ કેરી વહેલી પકાવી દેવાય છે, કેળાં વહેલાં પકાવી દેવાય છે તેમ, માવતરોની મહેચ્છાઓના રસાયણો ભરી ભરીને બાળકોને વહેલા પકાવી દેવાય છે. બાર વર્ષની પહેલાં તો એમની કિશોરાવસ્થા સમેટાઈ જાય છે.

ગર્ભાવસ્થાનું વિજ્ઞાન એમ કહે છે કે બાળક ગર્ભમાં હોય ત્યારે માતાનો અવાજ જાણે છે અને માણે છે. અભિમન્યુની વાત વિજ્ઞાન આવનારા વર્ષોમાં જરૂર સાચી પાડશે. શિશુ અવસ્થામાં બાળક કવિતાના પરિચયમાં આવે છે. સૌથી પહેલું એ હાલરડાનાં પરિચયમાં આવે છે. એમાં શબ્દો ઝાઝા મહત્વનાં ન હોય પણ લય અને તાલ મહત્વની બાબત છે. એક ચોક્કસ પંક્તિ બોલાતી જાય અને છેલ્લે ‘હલૂલૂલૂ...હલૂલૂલૂ...હાં...હાં...હાં.’ એમ થાય અને એક બાજુ ‘ઊવાં.....ઊવાં...ઊવાં.....’ – એટલે પછી બાળકને થાય કે આ હરિફાઈમાં ઝાઝું પડવા જેવું નથી એટલે પછી ઝપી જાય !! લોકસાહિત્યમાં ઘણા હાલરડાં છે. ન્હાનાલાલનું ‘મોંઘા મૂલો છે મારો વીર રે...’ પ્રસિદ્ધ છે. હવે કવિઓ હાલરડાં ઓછા લખે છે. પહેલા બહુ લખતાં. એવું નથી કે ઘરમાં જ હાલરડાં ગવાય. બાળક ઘોડિયામાં સૂતું હોય તો જ ગવાય એવું પણ નથી. દક્ષિણામૂર્તિમાં આચાર્ય હતા વિમુબેન બધેકા. એ કહેતા કે અમે તો બાળકોને મેદાનમાંથી રમીને-થાકીને આવે પછી એને વર્ગખંડમાં લઈ, અંધારું કરીને સૂવડાવી દઈએ અને પછી બાલમંદિરના વર્ગખંડમાં ધીમેથી હાલરડું ગાઈએ તો ઘણા ખરા છોકરાં સૂઈ જતા ! હાલરડાં પછી જોડકણાં. જોડકણાં એટલે જોડી કાઢેલું. પણ ગમે તેમ જોડી કાઢેલું નહિ. ગમે તેમ શબ્દ વાપરવો હોય તો બાળકને ‘ગમે તેમ’ જોડી કાઢેલું એટલે જોડકણું. એમાં લય, તાલ, પ્રાસ હોય. લયનું એમાં એટલું બધું મહત્વ છે કે એને ‘લયકણાં’ કહેવામાં આવે છે. એ સાચો શબ્દ છે. ‘ઓળી ઝોળી પિપર પાન, ફોઈએ પાડ્યું યશ નામ.....’ જોડકણાં તો ઘણાં બધાં છે. બાળકને સુવડાવતી વખતે, જમાડતી વખતે, રમાડતી વખતે, હિંચળતી વખતે – એમ ઘણી વખતે એ ગવાય છે. લોકસાહિત્યમાં ઢગલો જોડકણાં છે. એમાં બાળકો માટે રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણીએ અનેક જોડકણાં આપ્યા છે. ‘બાએ ભરી બકી... જાણે ચકોચકી...’ એમ એમના એક જોડકણામાં આવે છે. આ વાંચીને એક વિવેચકે કહ્યું કે આ કંઈ ઠીક નથી પણ બાળકો કંઈ વિવેચન વાંચતા નથી !! એને તો લય સાથે આનંદ આવે છે. બીજો એને કોઈ વિચાર હતો નથી. એ પછી બાળકાવ્યોમાં વાત કરીએ તો સુરેશ દલાલ. સુરેશ દલાલ સાથે તો બાળકો ભાણે જમવા બેસી જાય ! ‘ચલકચલાણું ઓલે ઘેર ભાણું.....’ અહીં બેઠેલા હરિકૃષ્ણ પાઠક બાળકને હિંચકાવે છે : ‘હાલરહુલર હિંચકા....’ પ્રયોગશીલ સાહિત્યકાર યોસેફ મેકવાને શહેરી બાળકોને લક્ષમાં લીધા છે : ‘ડીંગ ડોંગ ડીંગ ડોંગ ડીંગ ડોંગ ડીંગ.... ટોમી અમારા ઘરનો કિંગ....’ યશસ્વી સાહિત્યકાર રક્ષાબેન દવેએ બબુડીનું જોડકણું જોડ્યું છે : ‘એક હતી બબુડી, એના ઘરમાં ટબુડી...’ મધુકાન્ત જોષી બાઘડો બનાવે છે : ‘ભાઈ બને બાઘડો..... બહેન તાણે રાગડો....’ કુશળ વાર્તાકારો પણ વાર્તાની વચમાં જોડકણાં લઈ આવે છે. રમેશ પારેખે વાર્તા લખી છે ‘પંદર શેપલાં’ એમાં સરસ જોડકણાં આવે છે.

જોડકણાં અને હાલરડાંની જેમ ઉખાણાં પણ એક બાળકાવ્યોનો પ્રકાર છે. એમાં થોડું સાંકેતિક વર્ણન થાય અને બાળકને પૂછવામાં આવે કે ઈ શું ? એમાં સાકળચંદ પટેલ પૂછે છે : ‘લીલો ચોર, લાલ મકાન, અંદર બેઠા કાળા પઠાણ.... બોલો કોણ ?’ ઉખાણાંની જેમ એક ચોથો પ્રકાર છે ‘થોથવાણાં’. થોથવાઈ જવા પરથી ‘થોથવાણાં’ શબ્દ બન્યો છે. કોઈ પંક્તિ એકથી વધારે વાર ઝડપથી બાળકને કહેવામાં આવે તો બાળક બોલે નહીં. ગુજરાતીમાં જાણીતું છે : ‘પાંચ પાપડ પાકા કાકા, પાંચ પાપડ કાચા, પાકા પાકા પિરસો કાકા, કાચા મેલો પાછા.’ જલદી જલદી બોલીએ તો ગોટાળો થઈ જાય ! એ પછી પ્રકાર છે ‘શિશુગીતો’નો. બાળકાવ્યોમાં ‘શિશુગીતો’ અઘરામાં અઘરો પ્રકાર છે. અતિમનસના યાત્રી કવિ સુંદરમ શિશુગીતો રચવા માટે કેવા નીચા વળીને બાળકને વહાલ કરે છે એ જુઓ..... ‘તારા ચમક ચમક..... ચાંદો ચમક ચમક.....’ એમાંય ત્રિભુવન વ્યાસનું તો કંઈ કહેવાનું છે જ નહિ ! ‘મેં એક બિલાડી પાળી છે...’ એ બહુ જાણીતું છે. ‘મારો છે મોર... મારો છે મોર.... મોતી ચરંતો મારો છે મોર.....’

હવે બાળક કિશોર અવસ્થામાં પ્રવેશે છે. શિશુકાવ્યો કે બાળકાવ્યોની પહેલી શરત સરળતા છે કારણ કે બાળક સરળ છે ને ! ઝવેરચંદ મેઘાણીનું સરળ કાવ્ય ‘ઝરણું રમતું રમતું આવે....’ એનું ઉદાહરણ છે. બાળકાવ્યનું બીજું લક્ષણ એ છે કે એકનો એક શબ્દ કે વર્ણ વારંવાર આવે તો એનું એક અનુવર્ણન ઊભું થાય. નિરુદ્દેશી કવિ રાજેન્દ્ર શાહ કહે છે : ‘ડુમક ડુમક ડુમ, ડુમક ડુમક ડુમક ડુમ, રાજાની સવારી આવે....’ રમેશ ત્રિવેદી કહે છે ‘અગડં નાચે બગડં નાચે, નાચે તાતા થૈ...’ કિશોર માટેના કાવ્યોમાં લય-તાલ બહુ મહત્વની વસ્તુ છે. ત્રિભુવન વ્યાસની ખિસકોલીની સાવ સાદી કવિતા, પણ કેવો ગજબનો લય છે ! ‘તું અહીંયા રમવા આવ, મજાની ખિસકોલી....’ ઈષ્ટદેવ બાળકને જ્યારે કોઈ ચીજ ધરાવવાની હોય ત્યારે કોઈ ચીજ ખંડિત ન હોવી જોઈએ. એમ આ બાળકાવ્યોના પ્રાસમાં ખંડિતતા ન ચાલે. કીર્તિદાબેન બ્રહ્મભટ્ટે સરસ પ્રાસ મેળવ્યો છે કે ‘વાદળ કેરા ધરમાં જઈને સૂરજ કેવો ન્હાય, એથી તો એ બહાર નીકળતા કેવો ઝગમગ ઝગમગ થાય....’ મનોહર ત્રિવેદીએ તો બેવડો પ્રાસ મેળવ્યો છે. વિષય અને વ્યાકરણ બંનેની દૃષ્ટિએ પ્રાસ મળે. ‘મમ્મી ફળિયાની જાંબુડી પર જોને બોલે મેના, ધરમાં કલબલ કરતી એક આપણી બેના.....’ ગેયતા બાળગીતોનો આત્મા છે. ગેયતામાં તાકાત જબરી છે. જો કવિતામાં અઘરા શબ્દો આવી જાય પણ જો તેમાં ગેયતાનું તત્ત્વ હોય તો નભી જાય. એ વાત પણ એટલી સાચી છે કે જો માત્ર ગેયતા હોય પણ એમાં જો કવિત્વ ન હોય તો એ ન ચાલે. ચાર દાયકાથી રાજકોટની આકાશવાણી પર એક ગીત ગવાતું આવે છે. મને લાગે છે કે ચાર વર્ષ પછી એના પચાસ વર્ષ પૂરા થાય છે. એના કવિ છે મહિપતરામ જોષી.. ‘રમેશભાઈ દોડો, મુકેશભાઈ દોડો, ઈલાબેન દોડો, શીલાબેન દોડો.... મજાની પેલી ફરફરિયાવાળી આવી....આવી...આવી.....’ કિશોર માટેના કાવ્યનું ઉત્તમ લક્ષણ છે કલ્પનાવૈભવ. આવી કલ્પના કરનારાઓમાં એક છે રક્ષાબેન દવે : ‘આ શૉ-કેસની ઢીંગલીઓ.... ગરબે રમવા આવે તો ?..... મજા પડે ભાઈ મજા પડે...’ કિશોર કાવ્યનું ઉત્તમ લક્ષણ છે મનોરંજકતા. કંઈક મજા પડવી જોઈએ અને બાળકને હસવું આવવું જોઈએ. એને માટે દલપતરામને પહેલા સાંભરીએ. એમની ઊંટવાળી કવિતા અને પૂરી અંધેરી અને ગંડુ રાજા પ્રસિદ્ધ છે. વેણીભાઈ પુરોહિતે ‘જોઈતારામની જડીબુટ્ટી’ નામનું એક સરસ પાત્ર આપ્યું છે. કૃષ્ણ દવેએ ‘ભોંદુભાઈ હાથી’નું સરસ મજાનું પાત્ર આપ્યું છે. રમણલાલ સોનીનો જોટો ન મળે ! એમણે તો ઘણા બધા કથાકાવ્યો આપ્યા છે. રતિલાલ બોરીસાગર પણ હાસ્યકાર અને

બાલસાહિત્યકાર ખરા. નિર્મિશ ઠાકરે પણ કવિતા લખી છે કે 'ભાવનગરના ભોગીકાકા જોવા ચાલ્યા જામનગર' હવેના સમયમાં જેની સૌથી વધારે જરૂર છે તે કિશોર કાવ્યનું એક લક્ષણ છે 'સત્પ્રેરણા'. આ મોસમ મરવાની મોસમ છે કારણકે જુઓ ને, પરીક્ષાના સમય પહેલાં કે પેપર આપ્યા પછી છોકરાઓ ટપોટપ મરવા લાગે છે. આ સંજોગોમાં બાળસાહિત્યનો જો બરાબર યોગ્ય રીતે પરિચય અપાયો હોય, જો બાળકાવ્યોનો યોગ્ય રીતે પરિચય અપાયો હોય તો છોકરાઓની છાતી કઠણ રહે. રમણ સોનીની નોળવેલ જેવી આ કવિતા છે :

સસલું કહે છે : 'પળે પળે શું મારે બીતાં રહેવું ?

ધૂળ જેવું આ જીવ્યું : એને જીવ્યું શાને કહેવું ?

આમથી ઓલો બિવડાવે ને તેમથી ડારે પેલો,
ખાવું પીવુંય ડુચે નહીં, હું જીવતાં છતાં મરેલો !

શા સાડું આ દુઃખ વેઠવું ? ચાલ પડું જઈ જળમાં,
મરું મજેથી ડૂબી નદીમાં, દુઃખ શમાવું પળમાં !

નદી કિનારે દેડકાં કેરી સભા મળી'તી ત્યારે,
સસલાના પગસંચારે ત્યાં નાસભાગ થઈ ભારે !

નાઠાં સૌ જળમાં સંતાયાં : સસલું પડ્યું વિચારે,
'હું સમજું કે હું જ એકલું બીકણ છું સંસારે !
પણ નાં, બીજાં પણ બીએ છે મારા પગ સંચારે !

મારા મનથી બીજા બળિયા, બીજાના મનથી હું,
તો શરમિંદા થઈ મારે, મરવાનું કારણ શું ?

બીક અને બહાદુરી બંને એક જ બીજનાં નામો
જીવવું એ જ ખરું, મરવાનો શીદ કડું હંગામો ?'

કિશોરવય પછી બાળક તરુણવયમાં આવે છે. એની કક્ષા હવે ઊંચી આવે છે. હવે એને સાદી કવિતા ન જામે. એમાં એને ચમત્કૃતિ જેવું ન લાગે. એની રૂચિ બદલાઈ ગઈ. શારીરિક ફેરફારો ઘણા થઈ ગયા, એ કારણે એને એવું ન ગમે. હવે એને ચરિત્ર, વિજ્ઞાનકથા, સાહસકથા, હાસ્યકથા, પ્રણયકથા, સામાન્યજ્ઞાન - આ બધું એને જોવાનું ગમે છે.'

સમાપન કરતાં ઈશ્વરભાઈએ કહ્યું હતું કે : 'શિક્ષકો ધારે તો બાળકાવ્યોને ઉજાગર કરી શકે છે. જામનગરના દુષ્ચંત પંડ્યાથી બાળકાવ્ય બરાબર ભણાવાયું નહિ અને સંતોષ ન થયો તો એમને રાતે ઊંઘ ન આવે. એવા શિક્ષકોની આજે જરૂર છે. જોસેફ મેકવાન કવિતા ભણાવતા ત્યારે એમાં એકવાર માંનો ઉલ્લેખ આવ્યો અને

એમની આંખમાં આંસુ આવ્યા. મહુવાના કરસનદાસ લુહાર, એક નીવડેલા બાળસાહિત્યકાર અને નક્કર શિક્ષક. થાવું તો એવું જોઈએ કે બાળક નિશાળેથી દોડતું આવીને માને ભેટી પડે, વેગળું ન થાય અને એમ કહે કે ‘મા, આજે ટીચરે તારા વિશે એવી કવિતા ભણાવી, એવી ભણાવી કે તું બહુ વહાલી લાગે છે.’ ગુજરાતને ઈંતજાર છે એવા બાળપ્રેમી શિક્ષકોનો. ગુજરાતને ઈંતજાર છે એવા સમર્થ અને સમર્પિત બાળકાવ્યકારનો. અહીં બેઠેલા બધા સાહિત્યકારોએ એકી અવાજે કહ્યું છે કે હજુ કોઈ બાળકવિ ત્રિભુવન વ્યાસની ઊંચાઈએ આવ્યો નથી. ભગવાન પાસે એવું માગવાનું મન થાય કે ત્રણ ત્રિભુવન વ્યાસ જો આ એકવીસમી સદીમાં આપે તો એકવીસમી સદીના બાળકો રળિયાત થઈ જાય. ગુજરાતને ઈંતજાર છે એવા ગીતનો જે કાળના પ્રવાહ સામે અડીખમ ઊભું રહે. એવું એક ગીત આપણે ત્યાં છે જેને 2014માં પંચોતેર વર્ષ પૂરા થશે. કવિ સુંદરમનું એ કાવ્ય છે ‘રંગ રંગ વાદળિયાં.....’. સંત તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે ‘જો બાલક કહું તોતરી ભાષા....’ બાળક જેમ તોતળી ભાષા બોલે એમ મારામાં રહેલા બાળકને તમે બધાએ સાંભળ્યો એટલે તમને વંદન કરું છું અને આ તપોવનના બાલતરુઓને પણ વહાલ કરું છું. આભાર.’

આ સંગોષ્ઠિના અંતિમ વક્તા **શ્રી યશવંતભાઈ મહેતા**એ બાળજીવનચરિત્રો વિશે વાત કરી હતી. તેમણે પોતાનું વક્તવ્ય શરૂ કરતાં કહ્યું હતું કે : ‘પ્રારંભે જ મારે અસ્મિતાપર્વના પ્રેરક મોરારિબાપુનો આભાર માનવો છે અને વંદન કરવા છે. સાથે જ આયોજકોનો અને આપ શ્રોતાઓનો પણ આભાર માનું છું. પ્રૌઢો માટેના સાહિત્યની જેમ જ બાળસાહિત્યના અનેક પેટાપ્રકાર છે. 1932માં બાળસાહિત્યનો એક સરસ સંગ્રહ ગિજુભાઈએ તૈયાર કર્યો હતો. એમાં બાળસાહિત્યના 32 પ્રકાર ગણાવ્યાં હતાં. એ પછી પણ એમાં નવા ઉમેરાયા છે જેમકે કોયડાકથા અને વિજ્ઞાનકથા. એમ છતાં બાળસાહિત્યના એકંદરે આપણે પાંચ પ્રકાર પાડી શકીએ : વાર્તા, કાવ્ય, નાટક, જીવનકથા અને જ્ઞાનવિજ્ઞાન. જ્ઞાનવિજ્ઞાન એટલો સર્જનાત્મક વિષય તો નહીં પરંતુ બાળકના વિકાસ માટે અને એ દ્વારા સમાજના વિકાસ માટે અનિવાર્ય તો ખરો જ.

આમ તો કોઈપણ કૃતિ જે ધોરણસરની હોય, વિકૃત ન હોય અને બાળકના વિકાસ અને ઘડતરમાં ફાળો આપી શકે એ આપણે સારા બાળસાહિત્યમાં સમાવી શકીએ. બાળસાહિત્યમાં જીવનચરિત્રો ખૂબ આનંદદાયી છે. એનાથી પ્રેરણા મળે છે અને જીવનની ઉન્નતિ પણ થાય છે. મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રો આપણને ઉત્તમ મનુષ્ય બનાવે છે. અમેરિકાના રાષ્ટ્રકવિ લોંગફેલોએ કહ્યું છે કે ‘મહાપુરુષોના જીવન આપણને એ પ્રેરણા આપે છે કે આપણે આપણા જીવનને ઉન્નત બનાવી શકીએ અને જ્યારે જઈએ ત્યારે સમયની રેત પર પગલાંઓ છોડી શકીએ.’ ક્યારેક કોઈ મોટા નેતાનું આકસ્મિક અવસાન થાય ત્યારે પણ જીવનચરિત્રો તાત્કાલિક લખી નાખવામાં આવતા હોય છે પણ એ ક્યારેક ઊભડક હોય છે. આમાં જોખમ એ હોય છે કે અધૂરી વાત હોય, અસ્પષ્ટ વાત હોય, ઘણીવાર તો કંઈક ખોટી માહિતી કે ખોટા આવેશનું પણ એમાં નિરૂપણ થઈ જાય એવી સંભાવના છે.

ગુજરાતી બાળસાહિત્યનો પ્રારંભ લગભગ આપણે 1831થી ગણીએ છીએ કે જ્યારે ‘બાળમિત્ર’ નામનું એક પુસ્તક આપણને ગુજરાતીમાં મળેલું. એ પછી વાર્તાઓ, ઈસપની વાર્તાઓ, જૂની વાર્તાઓ, અનુવાદિત વાર્તાઓ, પંચતંત્ર-હિતોપદેશ-જાતકકથા એ બધું ઘણું મળ્યું. પરંતુ જીવનચરિત્રો બહુ મોડેથી લખાયા. પહેલ

વહેલું જીવનચરિત્ર 1882માં મહિપતરામે 'સિદ્ધરાજ જયસિંહ' લખ્યું. એ પછી નારાયણ હેમચંદ્રે ત્રણ પુસ્તક પ્રગટ કર્યા : 'કેટલીક પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓના જીવનચરિત્ર' - 1883, 'કેટલાક ઉદ્યમી પુરુષોના જીવનચરિત્ર' - 1893, 'સ્વદેશ પ્રેમી પુરુષો' - 1895. એ પછી 1894માં 'એની બેસન્ટ'નું જીવનચરિત્ર લખાયું જે ગુજરાતી બાળસાહિત્ય માટે ગૌરવની વાત છે. 19મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને 20મી સદીનો પૂર્વાર્ધ રાષ્ટ્રજાગૃતિનો કાળ છે તેથી લોકોમાં જનજાગૃતિ આવે એવા જીવનચરિત્રો લખાવા લાગ્યાં. આ પ્રવાહ બે ધારામાં ચાલ્યો; એક તો ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક પાત્રોના જીવનચરિત્ર નવેસરથી બાળસુલભ સ્વરૂપમાં લખાવાનું શરૂ થયું અને બીજી ધારા તે એવી વ્યક્તિઓ ઘડવાનો પ્રારંભ થયો જે રાષ્ટ્રાભિમાન પ્રેરે. 20મી સદીમાં જે પહેલું જીવનચરિત્ર મળે છે તે મહાશંકર ભટ્ટનું 'સાવિત્રી ચરિત્ર' છે કે જેમાં બહેનોને પતિવ્રતા ધર્મનો ઉપદેશ થયો. 20મી સદીના બીજા દાયકાથી ગિજુભાઈ આવ્યા અને આખું ચિત્ર બદલાઈ ગયું. 'હરિશંકર', 'બુદ્ધચરિત્ર' અને 'ગોપીચંદ' એવા સૌથી પહેલાં ત્રણ પૌરાણિક ચરિત્રો તેમણે આપ્યાં. ચોથું ચરિત્ર રાષ્ટ્રાભિમાન પ્રેરે એવા 'શિવાજી'નું. ગિજુભાઈ પછી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના જે પિતા ગણાયા છે એવા વડોદરાના મોતીભાઈ અમીનની પ્રેરણાથી ઘણું બાળસાહિત્ય રચાવવા લાગ્યું. જેમના નામ આપતાં આપણે થાકતા નથી એવા ગિજુભાઈ બધેકા અને જીવરામ જોષીના પ્રારંભિક કોઈ પ્રેરક હોય તો એ મોતીભાઈ સાહેબ છે. મોતીભાઈ સાહેબે એમની પાસે બે મહત્વના કામ કરાવ્યાં. એક તો 1932 સુધીનું જે કંઈ બાળસાહિત્ય હતું એની સટિક નોંધ એમણે ગિજુભાઈ પાસે કરાવી અને 1932 થી 1938 સુધી જે કંઈ બાળસાહિત્ય પ્રગટ થયેલું એની નોંધો એમણે જીવરામ જોષી પાસે તૈયાર કરાવી. જુગતરામ દવેએ 1929માં 'બાળકોના ગાંધીજી' એવું એક પુસ્તક લખ્યું. એ પછી તો ગાંધીજી આપણા જીવનચરિત્ર લેખનનો એવો ભાગ બની ગયા કે સૌ કોઈએ એમના વિશે લખ્યું. એમાં રામનારાયણ પાઠક, કાકા કાલેલકર, મનુબહેન ગાંધી, સોમાભાઈ ભાવસાર, રતિલાલ અનિલ વગેરેએ ઘણું સરસ લખ્યું છે. ખાસ કરીને કિશોરો માટે મેં 450 પાનામાં 'ગાંધીકથા' લખી. એમાં એમનું સળંગ જીવનચરિત્ર છે.'

જીવનચરિત્રો વિશે વાત કરતાં વધુમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે : 'ગુજરાતી બાળસાહિત્યનો ગિજુભાઈ પછીનો જે ગાળો આવ્યો એમાં સંખ્યાબંધ લોકોએ જીવનચરિત્રો લખ્યાં. 1939માં સોમાભાઈ ભાવસારે એક વિશિષ્ટ પુસ્તક આપ્યું 'નાના હતાં ત્યારે' એમ કરીને મોટેરાંઓના બાળપણની ઘડતર કથાઓ એમણે આપી જે સોનાની સાબિત થઈ. ઈશ્વરભાઈએ પણ 'ઉગતા સુરજના તેજ અપાર' નામનું સરસ પુસ્તક લખ્યું જેમાં સિદ્ધવંતોના બાળપણની કથા છે. શારદાપ્રસાદ વર્મા એ બાળકો માટે જીવનચરિત્રો પર ઘણું કામ કર્યું. તેમણે 'નરવીરો', 'સાધુસંતો', 'દેશનેતાઓ' વગેરે 20 જેટલી પુસ્તિકાઓમાં અનેક જીવનચરિત્રો આપ્યાં. વિખ્યાત બાળપ્રાક્ષિક 'ગાંડીવ'ના પ્રકાશક તંત્રી નટવરલાલે 'કીર્તિસ્તંભ'ના ત્રણ ભાગમાં જીવનચરિત્રો આપ્યાં છે. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી માટે શ્રી રસૂલભાઈ વોરા એ તો 40 જેટલી પુસ્તિકાઓ આપી ! એમાં સ્વદેશીઓના જીવનચરિત્રો તો છે જ પણ સાથે થોમસ આલ્વા એડિસન, બેન્જામિન ફ્રેન્કલીન, વોશિંગટન - એ બધાંનાં જીવનચરિત્રો પણ આપ્યાં છે. એક શ્રેણી જે આ દિવસોમાં શરૂ થઈ અને આજ સુધી તાજી રહી છે અને તે ધીરજલાલ ટોકરશીએ શરૂ કરેલી 'જીવન ચરિત્રમાળા' કે જે આગળ જતાં 'વિદ્યાર્થી વાચનમાળા' નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. એમણે 200 પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરી. એમાં જીવનચરિત્ર ઉપરાંત ભૌગોલિક પરિચયો, નગરપરિચયો અને વિજ્ઞાનની વાતો પણ હતી અને સાથે એમાં 160 જેટલા નાના નાના જીવનચરિત્રો હતાં. 1950-60ના દાયકામાં ધનવંત ઓઝાએ એકલે

હાથે એક ભગીરથ કામ કર્યું. એમણે એકલે હાથે ‘જીવન ચરિત્રમાળા’માં 160 જેટલા જીવનચરિત્રો આપ્યાં. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણીને વરેલા આપણા એક લેખક હતા એમણે ‘સંસ્કાર જ્યોત’ અને ‘વિજ્ઞાન જ્યોત’ એમ ત્રણ-ત્રણ કરીને કુલ છ પુસ્તકો આપ્યા અને એની અંદર વિશ્વઈતિહાસની અંદર પ્રવાસ કરીને જેમણે વિજ્ઞાનની ખાતર થઈને કંઈક ભોગ આપ્યો એવા વિજ્ઞાનવીરોની વાતો એમણે કહી. આ કથાઓ કિશોરવાચકો માટે તો અત્યંત પ્રેરક નીવડે તેવી છે. દેશ, સમાજ, માનવતા માટે કંઈક કરી છૂટવાની તમન્ના તેમાંથી મળે તેવી છે. એનાથી પ્રેરાઈને જ મેં ‘વિજ્ઞાનના મરજીવા’ નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું.

60ના દાયકામાં રમણલાલ નાનાલાલ શાહે 1919 થી માંડી 1971 સુધી એકલા હાથે 52 વર્ષ સુધી ‘બાલજીવન’ નામનું માસિક ચલાવ્યું. કદાચ આપણી ભાષાનો આ એક વિક્રમ છે. એ સિવાય અનેક સાહિત્યકારોનો આ દાયકામાં સમાવેશ થાય છે. એ પછીના જીવનચરિત્રકારોમાં હરીશ નાયક, રસિક મહેતા, મનુબેન, વીણાબેન શાહ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સમયગાળામાં બે લેખકોએ એક ખાસ દિશામાં વિપુલ કામ કર્યું. એક આપણા અમર વાર્તાકાર ધૂમકેતુના દીકરી ઉષાબહેન જોશી. એમણે અને એમના ભાઈ દક્ષિણકુમારે શરૂઆત તો એવી રીતે કરી કે ‘ધૂમકેતુના જીવન ઘડતરની વાતો’ પણ એમ કરીને તેઓએ નાના-નાના 14 પુસ્તકો આપ્યા. એ પછી તો એમણે વિજ્ઞાનીઓના ઘણા જીવનચરિત્રો આપણને આપ્યા. ત્યારબાદ એમને એવો ખ્યાલ આવ્યો કે જેમને ભારત-રત્નનો ખિતાબ આપવામાં આવે છે એમના ચરિત્રો લખું. એટલે તેમણે એમના જીવનચરિત્રો આપ્યાં. એ થોડાક થાક્યા એટલે એવા જ બીજા લેખક કનુભાઈ રાવળે બીડું ઝડપી લીધું અને ભારત-રત્ન શ્રેણીમાં એમણે પણ અનેક લોકોના જીવનચરિત્રો આપણને આપ્યા. ઉષાબેનના મોટાભાઈ દક્ષિણકુમારે એક સરસ પુસ્તક લખ્યું છે ‘બે સાહિત્ય સખા’ એ નાનાઓ માટે છે પરંતુ મોટાઓએ પણ વાંચવા જેવું છે. એમાં ધૂમકેતુ સાહેબ અને મેઘાણી – એ બંનેની દોસ્તીની, ઝીણી ઝીણી, માનવતાભરી અને ઉષ્માભરી વાતો છે કે જે આપણને વાંચવાનું ખૂબ ગમે. એ સમયમાં હરીશ નાયકે સમકાલીન જીવનચરિત્રો લખ્યાં. એ સીલસીલો હજુ પણ ચાલુ છે. હમણાં જ તેમણે કલ્પના ચાવલા, બિલગેટ્સ, બરાક ઓબામાનું ચરિત્ર પણ લખ્યું છે જે પ્રકાશનમાં છે. ગુજરાતનો બાળસાહિત્યકાર અને કવિ આધુનિક થતો જ જાય છે એમ જીવનચરિત્રકાર પણ આજના જગતની સાથે તાલ મિલાવતો જાય છે. અશ્વિન ચંદારાણા એ પણ ‘બિલગેટ્સ’ કે જે સફળમાં સફળ પુરુષોમાંના એક છે, એમનું જીવનચરિત્ર નિરૂપ્યું છે.

કુમારપાળ દેસાઈનું નામ જીવનચરિત્રોમાં ન લઈએ તો ન ચાલે. એમનું પહેલું જ પુસ્તક ‘લાલ ગુલાબ’ નહેરૂજી વિશે હતું. નહેરૂ કોટમાં લાલ ગુલાબ રાખતાં હતાં એટલે એ પરથી પુસ્તકનું નામ ‘લાલ ગુલાબ’ રાખ્યું. એ પુસ્તકની ત્રીસ હજાર જેટલી નકલો વેચાઈ હતી. એમનું ઉત્તમ પુસ્તક તે ‘અપંગના ઓજસ.’ માણસ અપંગ હોવા છતાં કેવી સિદ્ધિ મેળવી શકે, કેવું સફળ અને અર્થપૂર્ણ જીવન જીવી શકે – ખાસ કરીને રમતગમતની દુનિયાની અંદર અપંગ હોવા છતાં જેમણે અનેરી સિદ્ધિ મેળવી છે એની સુંદર વાતો એમાં છે. એ પછી મેં ‘અપંગ નહિ અશક્ત’ લગભગ 400-500 પાનામાં આવા જ અનેક ક્ષેત્રે સિદ્ધિ મેળવનારાની વાતો લખી હતી. જેમ કે થોમસ આલ્વા એડિસન કે જેઓ બહેરા હોવા છતાં નવી શોધો માટે 1083 પેટન્ટ નોંધાવી હતી.

બાળસાહિત્યમાં એક બીજો મોટો પ્રયત્ન ‘સયાજી બાળજ્ઞાનમાળા’નો છે જે હરગોવિંદ કાંટાવાળા વગેરે લેખકોએ વડોદરામાં કર્યો હતો. વિખ્યાત પત્રકાર વાડીલાલ ડગલી અને વિખ્યાત તંત્રી યશવંત દોશીએ મળીને જે ‘પરિચય પુસ્તિકા’ શ્રેણી શરૂ કરી છે તેના આપ પરિચયમાં હશે જ. અત્યાર સુધીમાં આશરે 1300 જેટલી પરિચય પુસ્તિકાઓ તેમણે પ્રગટ કરી છે. એ એક જાતનો એનસાઈક્લોપિડીયા છે અથવા એક જાતનો વિશ્વકોશ છે. આશરે 300 જેટલા જીવનચરિત્રો આ પરિચય પુસ્તિકાની અંદર આપણને મળે છે. એ ખૂબ ઉપયોગી છે. એક મોટી જીવનચરિત્ર શ્રેણી ‘બાલભારતી’ જીવનચરિત્ર શ્રેણી છે. એમાં 150 જેટલા ટૂંકા જીવનચરિત્રો પ્રગટ થયા છે. મૂળ અંગ્રેજીમાં તૈયાર થયેલી ‘અમરચિત્ર કથા’ પણ જીવનચરિત્રો માટે ઉત્તમ સ્ત્રોત બની રહે તેમ છે. તેમાં ઘણીખરી પુસ્તિકા જીવનચરિત્રાત્મક છે. તે મૂળ અંગ્રેજીમાં હોવા છતાં તેના 130 ટાઈટલ્સ ગુજરાતીમાં પણ આજે મળે છે. એમાં જે છે તે જેમનું તેમ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે તેથી તેમાં કોઈ પૂર્વગ્રહપણ નથી. ચિત્રો સાથે સંવાદો હોવાથી વધારે રસપ્રદ અને વધારે પ્રેરક બને છે. આ ઉપરાંત પ્રવીણ પ્રકાશને પણ ‘શહીદ ગ્રંથાવલિ’ પ્રગટ કરી છે જે વધારે તો કિશોરો માટે ઉપયોગી થાય તેવી છે. બે અન્ય પુસ્તકશ્રેણીઓ પણ અનુવાદરૂપે આજે આપણા બાળકોને મળે છે; આમાં ‘ચિલ્ડ્રન બુક ટ્રસ્ટ’ અને ‘નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ’ના પ્રકાશનો મુખ્ય છે. એમાં ઘણા ખરાના અનુવાદ રમણલાલ સોનીએ કરેલાં છે. હમણાં છેલ્લે ઓસ્કસફોર્ડ પ્રેસે બધી ભારતીય ભાષાની અંદર પ્રવેશ કરવા માંડ્યો જેથી તેઓએ આપણા ગુજરાતીમાં પણ કેટલાક પુસ્તકો પ્રગટ કરવા માંડ્યા છે અને એની અંદર વિજ્ઞાનીઓના ચરિત્રો આપણને મળે છે. પ્રસંગકથાઓમાં મુકુલકલાર્થીના પુસ્તકો પ્રચલિત છે. 1969માં હરીશ નાયકે એક સુંદર કામ કરેલું. ગાંધીજીની જન્મશતાબ્દી વખતે તેમણે ‘હસતાં ગાંધી’ અને નહેરુની જન્મશતાબ્દી વખતે ‘હસતા જવાહર’ એમ કરીને બીજા અનેક દેશનેતાઓ, વિજ્ઞાનીઓ અને વીરપુરુષોના હાસ્યપ્રસંગોના પુસ્તકો એમણે આપણને આપ્યા છે. ‘શાંતિ ના. શાહ’ ઊર્ફે ‘સત્યમે’ 650 જેટલા જીવનપ્રસંગોનો ખજાનો આપણને ખોલી આપ્યો છે. જો કે એની મર્યાદા એ છે કે તે નાના બાળકોના સામાયિકો માટે નહીં લખાયેલા હોવાને કારણે એની અંદર ભાષા થોડી અઘરી છે.

હવે આ ક્ષેત્રનું એક બીજું પાસું જોઈએ. આપણા બાળસાહિત્ય માટે મોટી ગણાતી સાહિત્ય સંસ્થાઓ ઘણે અંશે ઉપેક્ષા સેવે છે. ક્યારેક થોડા પાનાં એની માટે ફાળવી દેવામાં આવે તો ક્યારેક થોડા ઈનામો પણ હોય. પરંતુ એ પૂરતું નથી એવો મારો અભિપ્રાય છે. બીજી બાજુ રાજ્યસરકાર બાળસાહિત્ય પ્રત્યે વધારે બેદરકાર છે. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થઈ તે અગાઉથી બાળસાહિત્ય માટે પ્રોત્સાહક ઈનામો આપવાની યોજનાઓ હતી. આપ સૌ જાણીને આશ્ચર્ય પામશો કે દાયકાઓના દાયકાઓ સૌથી મોટેરાંઓને ઈનામો અપાતા હતા એનાથી બાળસાહિત્યકારોને અડધા ઈનામો અપાતા ! અમે ખૂબ ફરિયાદો કરી. પરિણામે ‘સાહિત્ય અકાદમી’ રચાઈ અને એની અંદરના સજ્જનોએ અમારી આ વિનંતીને માન્ય રાખી. હવે મોટેરાંઓના સાહિત્યને જે ઈનામ મળે એ જ બાળસાહિત્યના બાળસાહિત્યકારોને મળવા લાગ્યા છે. એક બીજી વાત, જેની આજે પણ અમારી ફરિયાદ ચાલુ છે તે એ કે જ્યારે રાજ્ય સરકાર ઈનામોનો વહીવટ કરતી હતી ત્યારે બાળસાહિત્યમાં પાંચ પ્રકાર હતા – વાર્તા, કવિતા, નાટક, જીવનચરિત્ર અને જ્ઞાનવિજ્ઞાન. પછી સ્વાયત્ત અકાદમી થઈ અને વિદ્વાનોના હાથમાં આવી. એટલે એમણે ચાર જ પ્રકાર રાખ્યા ! વાર્તા, કવિતા, નાટક અને પ્રકીર્ણ. આ પ્રકીર્ણમાં બધું જ આવી જાય. ઈનામ એક પ્રેરણા હોય છે પણ એ બહાને બધા લખતા થાય અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાન શ્રેણી અલગ રહે તો કેટલું

સારું ! આ ઉપરાંત બાળસાહિત્યને અવરોધક એક મુદ્દો સમીક્ષાનો છે. બાળસાહિત્યની સમીક્ષા કરવાની પ્રામાણિક પ્રણાલિકા યશવંત દોશીએ સ્થાપિત કરી હતી. બાળકોની અંદર ઘિક્કારની લાગણી કે વેરભાવની લાગણી જન્માવે તેવા સાહિત્યને ટોકવું જોઈએ અને તો જ આપણે એક આદર્શ સમાજ રચી શકીશું. એક વાત નોંધવી જોઈએ કે ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે’ 90ના દાયકાથી એક સરસ પ્રણાલિકા શરૂ કરી છે જેમાં વિવિધ સાહિત્ય પ્રકારોમાં ગત બે વર્ષમાં જે કંઈ કામ થયું હોય એનું સરવૈયું કરવાનો જ્ઞાનસત્રની અંદર એક ઉપક્રમ રાખ્યો છે. એની અંદર બાળસાહિત્યનાં લેખાંજોખાં લેખાય છે. તેમ છતાં આજે બાળસાહિત્યમાં આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા વિવેચકો છે.’ પોતાના વક્તવ્યનું સમાપન કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે : ‘હું મારા બાળસાહિત્યને વધારે વિવેચકો મળે એવી ગુજરાતના પ્રોફેસરો પાસે ભીખ માંગું છું જેથી ઉત્તમ કક્ષાનું બાળસાહિત્ય નિર્માણ થઈ શકે. ગુજરાતી બાળજીવનચરિત્ર સાહિત્ય જથ્થામાં તો વિપુલ છે પરંતુ એ તમામનું મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ. એમાંથી જે કાંકરા હોય તે ચળાઈ જવા જોઈએ. એ હજુ નથી થયું. એ જો થશે તો ગુજરાતી બાળકો માટેનું જીવનચરિત્ર સાહિત્ય વધારે ટકોરાબંધ બનશે અને વધારે પ્રેરક બનશે. અસ્તુ.’

અસ્મિતાપર્વની અંતિમ બેઠકનો બપોરે સાડા ત્રણ વાગ્યે આરંભ થયો હતો. ‘કાવ્યાચન’ વિશેની આ બેઠકનું સંચાલન કવિ રવીન્દ્ર પારેખે કર્યું હતું. આ બેઠકમાં કુલ છ કવિઓએ પોતાની રચનાઓનું પઠન કરીને સૌ શ્રોતાજનોને આનંદિત કર્યા હતાં; જેમાં રવીન્દ્ર પારેખ સહિત, વંચિત કુકમાવાલા, લલિત ત્રિવેદી, કૃષ્ણ દવે, ઉર્વીશ વસાવડા અને ઉદયન ઠક્કરનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રત્યેક કવિની એક-એક રચનાઓ આપણે અહીં માણીશું.

[1] વંચિત કુકમાવાલા

છોડી મને ફૂદી પડ્યું, બચપણ તળાવમાં
ત્યાં દોડી આવ્યું સ્મરણનું ધણ તળાવમાં

જળચરની ફૂદાફૂદ, આ પાણીની થપથપાટ
જાણે ચડ્યું હો, મોજનું આંધણ તળાવમાં

વાતાવરણમાં યોગના આસન કરી કરી
સુતા શવાસનમાં બધાં રજકણ તળાવમાં

આઠેય પ્રહર ઉજવાય છે જ્યાં ઉત્સવો સતત
રંગીન વસ્ત્રો જળ કરે ધારણ તળાવમાં

હૈયાવરાળ ઠારવા પનિહારીઓ બધી
ભેગી મળી લૂછ્યા કરે પાંપણ તળાવમાં

અર્ધી ડૂબેલી ભેંસનો પણ મંચ જ્યાં મળ્યો
લ્યો, એક કાગડો કરે ભાષણ તળાવમાં

શુદ્ધીકરણ નિજ જળ તણું જાતે કર્યા કરે
આ ગામ કરતાં છે ઘણી સમજણ તળાવમાં

વરસાદના એ ભાંભરા જળ બૂમ પાડતા
છોડી મને કુદી પડ્યું બચપણ તળાવમાં

[2] લલિત ત્રિવેદી

ન માત્ર સરિતાને સમદરને મેં વલોઈવા છે
લવણ અને બુંદના હર સ્તરને મેં વલોઈવા છે

તને પુકારવા અક્ષરને મેં વલોઈવા છે
અનાદિ નાદને હર સ્વરને મેં વલોઈવા છે

શું કામ ધૂળનું ઢેકું જ સત્વમાં આઈવું,
શરીર તારા ઘરેઘરને મેં વલોઈવા છે

શું એવું છે કે ખુદા તું સદા ખુદા જ રહે,
નહીં તો આપણા અંતરને મેં વલોઈવા છે.

મળ્યો નિચોડ કે પાયામાં પરમાણુ જ હતા,
દીવાલો દરના થરે થરને મેં વલોઈવા છે

અમસ્તી એમ ક્યાં આંગણમાં એક દેરી હોય
અમસ્તા એમ ક્યાં ઉંબરને મેં વલોઈવા છે

[3] કૃષ્ણ દવે

મહાભારતના પાત્રનો બે જ પંક્તિમાં ઉઘાડ થાય એ રીતની વિશિષ્ટ ગઝલ શ્રી કૃષ્ણ દવેએ રજૂ કરી હતી, જેનું શીર્ષક હતું : 'મહાભારત એક માથાફૂટ !'

જે કરવાના હતા જ નહીં ઈ કામ કર્યાની માથાફૂટ છે
મોરપિચ્છને હડસેલી આ મુકુટ ધર્યાની માથાફૂટ છે. (કૃષ્ણ)

રોજ પ્રતિજ્ઞાની શૈયા પર સૂતી વખતે એને થાતું,
ઈચ્છાને આધીન રહી આ નહી મર્યાની માથાફટ છે. (ભીષ્મ)

સમજણની નજરથીયે ના સમજે તો સમજી લેવાનું,
પુત્રમોહમાં આંખોએ અંધાર વર્યાની માથાફટ છે. (ધૃતરાષ્ટ્ર)

આંખોએ પાટા બાંધી એ દષ્ટિનું અપમાન જ છે ને ?
આમ જુઓ તો હકીકતોથી રોજ ડર્યાની માથાફટ છે. (ગાંધારી)

નહિતર એવી કઈ મા છે જે વ્હાલ નદીમાં તરતું મુકે !
કુંવારા સપનાએ સૂરજ સહેજ સ્મર્યાની માથાફટ છે. (કુંતી)

નથી જાણતા એમ નથી પણ કોઈ પૂછે તો એ બોલે છે
જીવન બીજું કશું નથી, આ ભેદ ભર્યાની માથાફટ છે. (સહદેવ)

ખેંચાતા વસ્ત્રોના કંઠે માંડ આટલા શબ્દો નીકળ્યા
હોય અંધ ના અંધ, એટલા વેણ ઝર્યાની માથાફટ છે. (દ્રૌપદી)

તાકેલો નિશ્ચય ધૂજે તો એને પણ કહેવું જ પડે છે !
હા અથવા ના ની વચ્ચોવચ્ચ આમ ફર્યાની માથાફટ છે. (અર્જુન)

કવચ અને કુંડળની સાથે જીવ ઉતરડી પણ આપું કે ?
હોવું એ તો અકસ્માત છે, તેજ ખર્યાની માથાફટ છે. (કર્ણ)

અંગુઠો ખોવાનો અમને રંજ હજુયે છે જ નહિ
બસ ખોટી મૂરત સામે સાચ્યા થઈ ઉભર્યાની માથાફટ છે. (એકલવ્ય)

એક સાત કોઠામાં ઘેરાયેલા સાહસને લાગ્યું
માના કોઠામાંથી હોંકારા ઉચર્યાની માથાફટ છે. (અભિમન્યુ)

ક્યાં છે ને કેવું છે એ હું સમજાવું પણ કેવી રીતે ?
સત્ય એટલે મુઠ્ઠીમાંથી રેત સર્યાની માથાફટ છે. (યુધિષ્ઠિર)

મહાકવિ તો કહેવાયા પણ સાચું કહું આ વ્યથાકથામાં
ઊંડે ને ઊંડે ઊતર્યાની માથાફટ છે. (વેદવ્યાસ)

[4] ઉર્વીશ વસાવડા

છે સરળ પણ તોય ક્યાં સમજાય છે
ફૂલ ઊઘડે મધમઘે કરમાય છે.

આપણે સહુ દંભના ઋણી છીએ
આ સંબંધો એટલે સચવાય છે.

એક ક્ષણ માટે ઉપાડવું સ્વપ્નને
થાક એનો રાત ભર વર્તાય છે

લ્યો ચરણને સાવ સંકેલી લીધા
કંઈક કેડી તે છતાં અટવાય છે

હા દીપક ઠારી પછી તું જો જરા
જાત અંધારે વધુ પરખાય છે

છે ફૂવાથી પણ વધુ કાગળ ઊંડો
ના કહેલા શબ્દ પણ પડઘાય છે

[5] ઉદયન ઠક્કર

મને થયું લાવ
દીકરીને શીખવું
કુટુંબ એટલે શું

અમારી વચ્ચે આવા સવાલ – જવાબ થયા:

‘તાડું નામ શું?’

‘ઋયા ઠક્કર’

‘બકી કોણ કરે?’

‘મમ્મી ઠક્કર’

‘ઘોડો-ઘોડો કોણ કરે?’

‘પપ્પા ઠક્કર’

સાઈકલ પર કપડાંની ગઠરી લઈને કોઈ આવતું હતું

ઋયાએ સાદ કર્યો

‘ઘોબી... ઠક્કર!’

ચોખાના દાણાથી વે હાઉસકુલ થઈ જાય
એવું પંખી હવામાં હીંચકે ચડેલું
ઋચાએ કિલકાર કર્યો,
'ચકી ઠક્કર...'
દીકરી શીખી ગઈ
હું શીખું છું.

[6] રવીન્દ્ર પારેખ

હરિ ચલો કે.જીમાં
નાના મોટાં ટાબરિયા આવ્યા પહેલી બીજીમાં
હરિ ચલો કે.જીમાં

હરિ માંડ ડોનેશન દઈને કર્યું તમારું પાકું
એડમિશનમાં સ્કૂલો વાતે વાતે પાડે વાંકું
અને તમે રડવા બેઠા છો અમથા નારાજીમાં ?
હરિ ચલો કે.જીમાં

હરિ તમારું નામ જૂનું છે, હરિનું કરીએ હેરિ
હવે તો ફેશન રો-હાઉસની, અને તમે શોધતા શેરી ?
મેગી-બેગી ખાઈ લો થોડી, નથી કશું ભાજીમાં
હરિ ચલો કે.જીમાં

સ્કૂલબેગ કરતાં પણ ઓછું હરિ તમારું વેઈટ
યુનિકોર્મની ટાઈ ન જડતાં હરિ તો પડતા લેઈટ
પછી રડે એવું કે વર્ષા હો ચેરાપુંજીમાં
હરિ ચલો કે.જીમાં

હરિ કરો કોન્વેન્ટ, નહિ તો ઢોર ગણાશો ઢોર
કે.જી, પી.જી ના કરશો તો કહેવાશો કમજોર
તમે ભણો ના તો લોકો ગણશે રંજીપેંજીમાં
હરિ ચલો કે.જીમાં

હરિ કહે કે કે.જી કરીએ તો જ રહે કે અર્થ ?
અગાઉના નેતા કે મહેતા કે.જી નહીં તો વ્યર્થ ?
કે.જી. ના હો તોય પલટતો મોહન ગાંધીજીમાં, હરિ ચલો કે.જીમાં

સંગીત-નૃત્ય મહોત્સવની ત્રીજી રાત્રિએ, શ્રી ચિત્રકૂટધામ-તલગાજરડા ખાતે શાસ્ત્રીય વાદ્ય સંગીતની પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી હતી; જેમાં ઉસ્તાદ અલીઅકબર ખાં સાહેબના શિષ્ય-પુત્ર, ઉસ્તાદ આશિષખાંએ સરોદવાદન કર્યું હતું અને તેની સાથે તબલાં પર પંડિત સપન ચૌધરીએ સંગતી કરી હતી.

[ચોથો દિવસ : શ્રી હનુમાન જયંતી]

જેની છાયામાં અસ્મિતાપર્વનું સમગ્ર આયોજન થાય છે તે આ પર્વનો ચોથો દિવસ એટલે કે શ્રી હનુમાન જયંતી. આ દિવસે શ્રી ચિત્રકૂટધામ, તલગાજરડા ખાતે બરાબર નવ વાગ્યે સુંદરકાંડના પાઠનું સમૂહગાન કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ કુમારી આહુતિએ નૃત્ય પ્રસ્તુત કર્યું હતું. એ પછી પૂ.બાપુની ઉપસ્થિતિમાં દલિતબાળાના હસ્તે હનુમાનજીની આરતી કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ લલિતકલાની આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં પ્રતિવર્ષ અપાતા 'કૈલાસ લલિતકલા એવોર્ડ' તેમજ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં અપાતા 'હનુમંત એવોર્ડ'ની અર્પણવિધિ યોજાઈ હતી. ચાલુ વર્ષે શ્રી અકબર પદમસીને ચિત્રકલાની આજીવન સેવા માટે 'કૈલાસ લલિતકલા એવોર્ડ' આપવામાં આવ્યો હતો. તેમજ આ વર્ષે કંઠ્યસંગીત માટે સુશ્રી લતા મંગેશકરને 'હનુમંત એવોર્ડ' એનાયત થયો હતો. અનિવાર્ય સંજોગોને કારણે તેઓ ઉપસ્થિત ન રહી શકતાં, આ એવોર્ડ તેમના વતી વિભાબેન દેસાઈએ સ્વીકાર્યો હતો. આ ઉપરાંત ઉસ્તાદ અબ્દુલ હલીમ ઝાફરખાંને શાસ્ત્રીય વાદ્યસંગીત (સિતાર) માટે, સુશ્રી. યામિની કૃષ્ણમૂર્તિને શાસ્ત્રીય નૃત્ય (ભરતનાટ્યમ) માટે તેમજ પંડિત સપન ચૌધરીને શાસ્ત્રીય વાદ્યસંગીત (તબલાં) માટે 'હનુમંત એવોર્ડ' અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. તમામ એવોર્ડ શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરી, શ્રદ્ધાબેન ત્રિવેદી તેમજ અન્ય જાણીતા સાહિત્યકારોના હસ્તે આપવામાં આવ્યા હતાં. પૂ. બાપુ દ્વારા દરેક મહાનુભાવોનું શાલ ઓઢાડીને સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. એવોર્ડની અર્પણવિધિ બાદ સુશ્રી યામિનીબેન તેમજ શ્રી અકબરભાઈ પદમસીએ આભારદર્શન કર્યું હતું. કાર્યક્રમના અંતિમ ચરણમાં પૂ. મોરારિબાપુએ પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું હતું જે નીચે મુજબ છે :

લોકાભિરામં રણરંગધીરમ્ રાજીવનેત્રં રઘુવંશનાથમ્ ।
 કારુણ્યરૂપં કરુણાકરં તમ્ શ્રીરામચંદ્રમ્ શરણં પ્રપદ્યે ॥
 મનોજવં મારુત તુલ્યવેગં, જિતેન્દ્રિયં, બુદ્ધિમતાં વરિષ્ઠમ્ ।
 વાતાત્મજં વાનરયુથ મુખ્યં, શ્રીરામદુતં શરણમ પ્રપદ્ધે ॥

વક્તવ્યનો આરંભ કરતાં પૂ.બાપુએ જણાવ્યું હતું કે :

‘બાપ,

હનુમાન જયંતીની આ પાવન તિથિના સમયે હનુમાન જયંતીના ઉપલક્ષ્યમાં અહીં જે કંઈ કેવળ હેત માટે, અહેતુ ઉત્સવ થાય છે એમાં 'જીથરાભાભા'થી લઈને, લોક થી શ્લોક સુધી આપણે પહોંચ્યા છીએ. પ્રતિવર્ષ અસ્મિતાપર્વ યોજાય છે. ત્રણ દિવસ હતા, એક દિવસ વધુ કર્યો અને આજે હનુમાન જયંતીના દિવસે આપને શું આપું ? મારી પ્રસન્નતા માટે આપની પાસે એક દિવસ વધુ માંગી રહ્યો છું. સાહેબ, એક વર્ષની મુદત છે ! તેથી

જ્યાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધી પાંચ દિવસની વ્યવસ્થા કરીને આપ સૌ અહીં પધારો. મને એનો ક્યારેય સંતોષ થવાનો નથી કારણ કે આ માર્ગમાં તરસને જ તૃપ્તિ માનવામાં આવે છે. થોડો ઘણો સંતોષ ત્યારે મને થઈ શકે જ્યારે અસ્મિતાપર્વમાં ગુરુકુળના આખા પરિસરનો ખૂણે ખૂણો સાહિત્યકારથી ભરાઈ જાય. શબ્દ, સૂર, સંગીત, નૃત્યના સૌ ઉપાસકો હોય. સંખ્યાનું કોઈ મહત્વ નથી પણ મારી આંખો આ જોવા ઈચ્છે છે.

હનુમાન જયંતી મારી શ્રદ્ધાની દુનિયામાં આંતરબ્રહ્માંડિય દિવસ છે. એટલે આ હનુમાન જયંતીનો ઉત્સવ પ્રાદેશિક કે રાષ્ટ્રીય ન રહેતાં આંતરરાષ્ટ્રીય બની ગયો કારણ કે અમારી વિનંતી પર સેસલ્સ ટાપુથી પણ કેટલાક મહાનુભાવો આજે અહીં પધાર્યા છે. બાપ, અસ્મિતાપર્વમાં આવેલા અને ન આવી શકેલા તમામ વડીલ અને સૌ વિદ્યાપુરુષોને હું વંદન કરું છું. આ પવિત્ર દિવસના ઉપલક્ષ્યમાં અમારી વંદના સ્વીકારવા પધારેલા આદરણીય દાદાજી કે જે ચિત્રજગતનું મહાન શુભનામ છે એમને પણ હું પ્રણામ કરું છું. આદરણીય ભારતરત્ન લતાદીદીજી આવી ન શક્યા, એમને હું મળ્યો, એમણે ખૂબ આદર સાથે કહ્યું હતું કે અન્ય કોઈ તકલીફ નહીં હોય તો હું જરૂર કોશિશ કરીશ પરંતુ તેમનો સમગ્ર પરિવાર મસ્કતની વિદેશયાત્રા પર હોવાથી તેઓ આવી ન શક્યા. પરંતુ એમણે અમારી વંદના સ્વીકારી એ માટે હું મારી પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરું છું. આદરણીય યામિનીદીદી એ અહીં આવીને અમારી વંદના સ્વીકારી એ માટે એમને પ્રણામ કરું છું. અમે આપના ખૂબ આભારી છીએ. અહીં પધારેલા શ્રી સપનદા કે જેમનો આજે જન્મદિવસ પણ છે, તેથી એમને જન્મદિવસની વધાઈ આપું છું અને મારી ખુશી વ્યક્ત કરું છું. હું આપ સૌનો દિલથી ઋણી છું.

આમ તો હું કંઈ ન બોલું અને બે મિનિટ મૌન રહીને બેસી જઉં તો પણ મારા અંતરંગભાવ અને મારી પ્રસન્નતા આપ સમજી જશો. પણ ‘તદપિ કહે બિનુ રહા ન કોઈ’ એ ન્યાયે મારી પ્રસન્નતા માટે બોલી રહ્યો છું. છતાં આપ મારું મૌન સમજી લો તો વધારે કંઈ કહેવાની મને જરૂર નથી ! રવીન્દ્ર પારેખ કહે છે : ‘હો એ વરસાદ તો તો દેખાવું પડે, આંસુને એ નિયમ લાગુ પડતો નથી.....’ આટલી વાત મારી સમજી શકો તો મારે કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી. બાપ, બીજું શું કહું ? પણ કંઈક કહીશ.

મારી રામકથાના માધ્યમથી થયેલી અધ્યાત્મ કે પ્રેમયાત્રામાં મારી સમજમાં જે કંઈ આવ્યું તે આપની સાથે વહેંચવા માગું છું. બાપ, મને એવું લાગે છે કે સંગીતનો જન્મ સત્યથી થાય છે. સત્ય વિના સૂર કે સ્વર પ્રગટ થતાં નથી. મૂળમાં સત્ય ન હોય તો કોઈ સૂર છે જ નહિ. બધે અસૂર છે ! મારું આવું માનવું છે. આપ મારાં વડીલ છો, આપની પાસે હું મારી પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરું છું. જ્યારે પણ સંગીત પ્રગટ થયું હશે એના મૂળમાં સત્ય રહેલું હશે. બીજું, પ્રેમથી ગીત પ્રગટ થાય છે. જ્યાં પ્રેમ ન હોય ત્યાં કોઈ ગીત ગાઈ જ ન શકે. મીરાંએ ગાયું તો એના મૂળમાં કૃષ્ણપ્રેમ, નરસિંહે ગાયું તો મૂળમાં પ્રેમ, ગંગાસતીએ ગાયું તો મૂળમાં પ્રેમ, લલ્લેશ્વરીએ ગાયું એના મૂળમાં પણ પ્રેમ જ. વળી, જેનામાં પ્રેમ હોય એ ગાયા વગર રહી પણ ન શકે; પછી ભલે ને એ તોતડી બોલીમાં કેમ ન હોય ! કાલે ઈશ્વરભાઈ પરમાર હાલરડાં વિશે વાત કરતાં તુલસીદાસજીને આદર સાથે સ્મરણ કરતાં કહ્યું હતું કે ‘જૌ બાલક કહ તોતરિ બાતા। સુનહિં મુદિત મન પિતુ અરુ માતા।।’ માતા હાલરડું કેમ ગાય છે ? મૂળમાં પ્રેમ પડ્યો છે. પ્રેમ ત્રણ રીતે પ્રગટ થાય છે – ક્યારેક આંસુથી, ક્યારેક પરસેવારૂપે અને માતૃશરીર હોય તો દૂધના રૂપે. ક્યારેક પ્રેમ એટલો પરિશ્રમ કરે છે, થાકતો નથી; એ જ એનો વિશ્રામ હોય છે પણ તે

પરસેવાથી લથપથ થઈ જાય છે. પરસેવાની ગંગાથી તે ન્હાય છે. ઉધાર પાણીથી નહીં, પોતાના જ પાણીથી તે ન્હાય છે. એ ગંગા કેવળ જટાથી નહીં, રોમ રોમથી નીકળેલી ગંગા છે. પ્રેમની ગંગાના આ ત્રણ ઉદગમ સ્થાન છે. ક્યારેક તે કોઈની આંખોથી પ્રગટે છે, ક્યારેક રોમરોમથી એ પ્રગટે છે અને માતૃશરીરના હૃદયથી આ ગંગાનું પ્રગટીકરણ થાય છે. ત્રીજું, નૃત્યનો જન્મ કેવળ, કેવળ અને કેવળ કરુણાથી જ થાય છે. કઠોરતાથી રાસ નથી થતો, હાસ થાય છે ! કેટલી કરુણા વહી હશે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કે જેમાંથી રાસ પ્રગટ થયો. ઠાકુરની કેટલી કરુણા વહી હશે કે મીરાં નૃત્ય કરવા લાગી... ‘પગ ધૂંધરું બાંધ મીરા નાચી રે....’ મને આદરણીય ગુણવંતભાઈ શાહે હમણાં કીધું કે ‘હું નાનપણમાં માલકૌંસ ગાતો અને હજી મારી ગાવાની ઈચ્છા છે પણ કોઈ સંગીતકાર હાજર ન હોય તો !’ એમ કહીને બાપુએ કહ્યું હતું કે મને આમ અહીં ઊભા ઊભા બોલવાનો હવે ખતરો છે કારણ કે હવે હું ક્યારે નાચું એ કંઈ કહેવાય એમ નથી. વધુમાં આગળ તેમણે જણાવ્યું કે, ‘શંકર મૂળમાં કેમ નાચ્યો ? એનામાં કરુણા છે જેથી તાંડવ નૃત્ય દ્વારા જે જૂનું છે તે ધ્વસ્ત કરીને નવસર્જન કરી શકે. એટલે જ આપણે ગાયું છે કે :

कर्पूरगौरं करुणावतारमसंसारसारं भुजगेन्द्रहारम ।
सदा वसंतम हृदयारविन्दे भवंभवानी सहितं नमामि ॥

વડીલો પાસે થોડું કંઈક ગાવાથી દૂઆ પ્રાપ્ત થાય છે. બાકી ક્યાં આપ સૌ સંગીતજ્ઞોની સાધના ! આપની પાસેથી સાંભળી સાંભળીને અને શીખીને થોડું કંઈક અમે ગાઈ લઈએ છીએ. વળી, આદિમાં તો મારા ત્રિભુવનદાસ દાદા કે જેમની પાસેથી મેં સૂર, લય અને તાલ મેળવ્યો છે. તેમને કોઈ સૂરની સહાયતા વિના કહે કે ‘કાળી-૩’ પર તબલાં મેળવી આપો તો તે મેળવી આપતાં હતાં. તો આ બધું યાદ કરીને હું મારી પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરું છું. તલગાજરડાની કોઈ જૂની ખરલનો આ નશો છે. આમ તો મારે હિન્દીમાં બોલવાનું છે પણ ગુજરાતી મને કેમ મૂકે ? એટલે વચ્ચે વચ્ચે ગુજરાતી આવી જાય છે ! હમણાં અહીં બહેનજી કહેતાં હતાં કે ‘હું ગુજરાતી બોલી શકતી નથી પણ સમજી શકું છું.’ હું એમ કહું છું કે દુનિયા આખી ગુજરાતી અને ગુજરાતીઓને સમજી શકે તોય ઘણું છે ! મારો કહેવાનો અર્થ, નૃત્યનો જન્મ, મારી સમજ પ્રમાણે કરુણાથી થાય છે. નૃત્યકાર ધૂંધરું બાંધે તો ધૂંધરુને પણ તે દેવ માનતા હોય છે. સંગીતકાર ગાય તો આખો ને આખો રાગ ઓઢીને બેઠો હોય છે. એ તો માણસ આપણને લાગે બાકી તો એમ લાગે કે ધૂંધટમાં પોતાની બધી જ કળા છુપાવીને માંડવામાં કન્યા બેઠી છે. એને કોઈ વરની સાથે કલા દ્વારા હસ્તમેળાપ કરવો છે. કોઈ પરમતત્વનો એને હાથ મેળવવો છે.

ટૂંકમાં, સત્યમાંથી સંગીત, પ્રેમમાંથી ગીત અને કરુણામાંથી નૃત્ય – આ જ તલગાજરડી ઉત્સવ છે અને આ ત્રણેય હનુમાનજીમાં છે. તેઓ પરમસત્યના ઉપાસક છે એટલે સંગીતમાં હનુમંત મત છે. તેમનામાં પ્રેમ છે એટલે ગીત પ્રગટ થયું. કોઈના શ્લોક, છંદ પાછળ ન રહી જાય અને એક વિદ્યાધરની ઉપાસનામાં નિરાશા ન આવી જાય એ માટે તેમણે કેટલાક પદો અને શ્લોકો બનાવ્યા હોવા છતાં પ્રવાહમાં વહાવી દીધા હતાં. હનુમાનજી શંકરાવતાર છે એટલે કરુણાથી નૃત્ય પણ તેમનામાં પ્રગટે છે. હનુમાનજીની કીર્તનપદ્ધતિ કીર્તનપરંપરામાં નૃત્યની માનવામાં આવે છે. તેઓ મોટા સંગીતજ્ઞ, નર્તક અને રચનાકાર છે. હનુમાનજી નાના

હતા ત્યારે વારંવાર નારદજીને પ્રાર્થના કરતાં રહેતાં કે તમે અયોધ્યા જઈ આવ્યા ? ત્યાં કોઈ નવું ચરિત્ર આવ્યું હોય તો મને સંગીતમાં સંભળાવો. નારદજી વીણા વગાડતાં અને હનુમાનજી નૃત્ય સાથે તે શ્રવણ કરતાં એવું સંત તુલસીદાસજીએ પોતાના સાહિત્યમાં ‘રામાજ્ઞા પ્રશ્ન’માં ઉલ્લેખ કર્યો છે. હું તુલસીને ગાઉં છું એટલે નહીં પણ તુલસીએ અદ્ભુત કામ કર્યું છે. કોઈ એવું કહે કે તુલસીથી અમારું કામ થતું નથી તો શું કરીએ ? એનો જવાબ એક દોહામાં છે :

લોગોં કે તન મન બસે, ઈચ્છાઓ કે પાસ
કીસ કીસ કે ખાતીર ઘીસે ચંદન તુલસીદાસ ?

રામની પાસે કેટલાના શરીર અને મન હશે ? આપણા મન તો ઈચ્છાઓની પાસે હોય છે કે હનુમાન આપણને અષ્ટસિદ્ધિ નવનિધિ આપી દે. છોડો એ બધું.’ બાપુએ જણાવ્યું હતું કે, ‘ઘણા સમય પછી હું આ વખતે રામનવમીને દિવસે તલગાજરડામાં રહ્યો. બાકી તો હંમેશા કથામાં હોઉં. આ વખતે કેટલાક ભાઈબહેનો મારી પાસે બેઠા હતા. તેઓ રામનવમીની વધાઈ આપતા હતાં. મેં કહ્યું કે મારા માટે રામનવમીનું મહત્વ તો છે જ, એમાં તો કોઈ સવાલ જ નથી સાહેબ ! રામનવમીની મહાનતા વિશે શું કહું ? પણ મને કહેવા દો કે રામનવમીએ રામનો જન્મ થયો હતો એના કરતાં પણ મારા માટે વધારે મહત્વનું એ છે કે એ દિવસે રામચરિત માનસનો જન્મ થયો હતો.

રચિ મહેસ નિજ માનસ રાખા। પાઙ સુસમઝ સિવા સન ભાષા।।
સંબત સોરહ સૈં એકતીસા। કરઝ કથા હરિ પદ ધરિ સીસા।।
નોમી ભૌમ બાર મધુ માસા। અવધપુરીં યહ ચરિત પ્રકાસા।।
જેહિ દિન રામ જનમ શ્રુતિ ગાવહિં। તીરથ સકલ તહાં ચલિ આવહિં।।

સંવત 1631ના દિવસે રામચરિત માનસનો અવધમાં જન્મ થયો હતો. દિલની વાત કહું તો એ ‘રામચરિત માનસ’ની જયંતી છે એનો મને વધારે આનંદ છે. રામને મેં જોયા નથી, માનસને મેં જોયું છે. રામ જોડે મારી વાત નથી થઈ, માનસ જોડે મારી વાત થઈ છે. રામની અદ્ભુત વાણી છે પરંતુ તે મેં સાંભળી નથી, માનસની ચોપાઈઓ મેં સાંભળી છે. રામ મારા હાથમાં નથી, માનસ મારી મુઠ્ઠીમાં છે. મારા માટે આ મહત્વનું છે.

હું આપને એ કહેતો હતો કે સત્ય, પ્રેમ અને કરુણા ત્રણેય હનુમાનજીમાં છે. આપ સૌને અને સમગ્ર સંસારને હનુમાન જયંતીની ખૂબ ખૂબ વધાઈ. કહેવાનું ઘણું મન થાય છે પણ મારા શબ્દોને વિરામ આપું એ પહેલા કૃષ્ણદેવે એ ગઈકાલે કવિતામાં કહ્યું હતું તેમ બે વાત કહી દઉં ! જ્યાં મૂળમાં સત્ય હશે ત્યાં સંગીત હશે જ, જ્યાં મૂળમાં પ્રેમ હશે ત્યાં ગીત હશે જ, જ્યાં કરુણા મૂળમાં હશે ત્યાં નૃત્ય હશે જ. આજે મારે મૂળ વાત તો એ કરવી હતી કે હનુમંત તત્વ ક્યાં ક્યાં વસે છે પરંતુ એ પ્રવાહ રોકાઈ ગયો અને અહીં બીજો પ્રવાહ શરૂ થયો. ફરી એકવાર હું મારી પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરું છું. આવતા વર્ષથી અસ્મિતાપર્વ પાંચ દિવસનું રહેશે. સારી વ્યવસ્થા કરીશું. આ બધું કેવળ મારા આનંદ માટે છે, આ બાબતમાં હું સ્વાર્થી માણસ છું !’

અંતમાં બાપુએ કહ્યું હતું કે : ‘હનુમાનજીનું એક રૂપ છે અમૂર્તમાં રહેવાનું. મંદિરમાં તો એ છે જ પરંતુ અન્યત્ર પણ વસે છે. ‘રામ લખન સીતા મન બસિયા.’ રામ, લક્ષ્મણ અને જાનકીના મનમાં એ વસે છે. રામના મનમાં એ જ્ઞાનમાં બેસે છે. હનુમાન સીતામાં બેસે છે એ ભક્તિમાં અને હનુમાન લક્ષ્મણમાં બેસે છે તે વૈરાગ્યમાં. વાયુના રૂપમાં તો એ સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. પ્રાણતત્વના રૂપમાં એ આપણા શરીરમાં બેઠો છે. હવે એ પ્રવાહ ચાલ્યો ગયો પણ આજે મારે વિશેષ એટલું જ કહેવાનું કે આગામી અસ્મિતાપર્વ પાંચ દિવસનું રહેશે. હરિશભાઈ, વિનોદભાઈ અને વડીલ રઘુવીરભાઈના માર્ગદર્શનમાં આ ગોવર્ધન ઉઠાવીએ છીએ. આપણા માટે કો’ક કરે એ કેટલું ગમે ! કોણ કરે ? આપણા હોય ઈ જ કરે. બીજા ના કરે સાહેબ ! હું તો એમને સોંપી દઉં અને ત્રણ ત્રણ મહિનાથી બધી વ્યવસ્થા કરે. હરિશભાઈએ તો વળી આજે કહ્યું કે હવે હું નિવૃત્ત થઈ રહ્યો છું. આ સૌ વડીલોની છાયામાં આ બધું ચાલી રહ્યું છે એમ હું હૃદયથી કહું છું. આ પાછળ મારો કોઈ હેતુ નથી. બસ... સૂર, શબ્દ, નૃત્યથી મારો પ્રેમ છે. હું શું કરું ? ક્યાં જઉં ? આ જ તો મારા માટે મોકો છે કે હું બેઠાં બેઠાં તેનું પાન કરી શકું છું. આ વખતે અસ્મિતાપર્વમાં કેટલા બધા વક્તાઓએ નવા નવા વિષયો પર કેટલા અભ્યાસ સાથે નવી નવી વાતો રજૂ કરી. અમારું અસ્મિતાપર્વનું બાળક 13 વર્ષનું થયું ! હું ચાહું છું કે તે જુવાન થાય અને પછી ચાહું છું કે કદી વૃદ્ધ ન થાય. હું કાલે ઉપેન્દ્રભાઈને કહી રહ્યો હતો કે કલા કોઈને ધરડા નથી થવા દેતી. કલાની આ દાદાગીરી છે. તમે ચાહો તો પણ ધરડા ન થવા દે ! ફરી એકવાર હું આનંદ વ્યક્ત કરું છું. બસ...બાપ, આવતા રહેજો, હું રાહમાં છું.’

બાળસાહિત્ય, ડાયસ્પોરા સાહિત્ય, કાવ્ય, અભિનયયાત્રા જેવા સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોને લઈને ચાલેલા આ ત્રિદિવસીય પર્વનું ચોથા દિવસના મધ્યાહ્ને સમાપન થયું હતું. સહુ સાહિત્યકારો અને મિત્રો ભોજન બાદ એકબીજાને મળીને વિદાય લઈ રહ્યાં હતાં. આનંદ અને પ્રસન્નતાનો આ માહોલ છોડીને કોઈને જવાનું મન તો નહોતું, પણ જવાનું હતું ફરી આવવા માટે !

[1] અસ્મિતાપર્વ-13ની ડી.વી.ડી પ્રાપ્તિસ્થાન :

સંગીતની દુનિયા પરિવાર, c/o નિલેશ સંગીત ભવન, નાગરીક બેન્ક પાસે, મહુવા-364290. ગુજરાત. ભારત.
ફોન : +91 2844 222864.

[2] અસ્મિતાપર્વ-13 : પૂ. બાપુનું પ્રાસંગિક વક્તવ્ય : (ઓડિયો-વિડિયો) :

http://iiramii.net/eventsanddates_hanuman_jayanti.html#10

[3] કાર્યક્રમનું સ્થળ :

શ્રી કૈલાસ ગુરુકુળ, માલણ નદીને કાંઠે, મહુવા (જિ. ભાવનગર, ગુજરાત) : ફોન : +91 2844-222090.

